

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

*Ταυτότητες και σχέσεις γηγενών- προσφύγων
στην Αττική μέσα από τον τύπο (1922-1940)*

Μαριλένα (Ελένη Μαρία) Κατσίμη
Α.Μ. 1117Μ011

Μέλη εξεταστικής επιτροπής:

Λίνα Λούβη, αν. καθηγήτρια (επιβλέπουσα)
Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια
Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2019
ΑΘΗΝΑ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2019

Ευχαριστίες

Νιώθω την ανάγκη να πω ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους καθηγητές μου που αυτά τα δύο χρόνια με βοήθησαν να μάθω να διαβάζω, να σκέφτομαι και τελικά να κατανοήσω τι σημαίνει *νεότερη και σύγχρονη ιστορία*. Για τη συγγραφή αυτής της εργασίας χρησιμοποίησα τις λεπτομερείς σημειώσεις μου από όλα τα σεμινάρια που παρακολούθησα, καθώς και την προτεινόμενη βιβλιογραφία κάθε καθηγητή. Αυτό το μεταπτυχιακό ήταν πολύτιμη πηγή γνώσης και έμπνευσης για μένα και απαραίτητο εργαλείο για να μπορέσω να συνεχίσω τη διάχυση της επιστημονικής γνώσης σε ένα ευρύτερο κοινό μέσα από τη δημόσια ιστορία και έξω από τις ακαδημαϊκές αίθουσες. Η μεγάλη επιτυχία της εκπομπής της ΕΡΤ «ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ» είναι απόλυτα συνδεδεμένη με τις σπουδές μου. Ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ θέλω να πω στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Λίνα Λούβη που μου στάθηκε από την πρώτη στιγμή και ήταν πάντα εκεί όταν χρειαζόμουν βοήθεια. Επίσης στην ομάδα της εκπομπής «ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ» για την έμπρακτη στήριξή της όλα αυτά τα χρόνια. Τέλος στην οικογένειά μου, στον Δημήτρη Χριστόπουλο για την συμπαράστασή του σε όλα τα επίπεδα και στα τρία παιδιά μας Γιώργο, Κατερίνα και Μάγια που πολύ συχνά με ρωτούσαν *πότε θα σταματήσω να είμαι φοιτήτρια* αλλά ταυτόχρονα μου έλεγαν ότι είναι περήφανα για την προσπάθειά της μαμάς τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	ΣΕΛΙΔΕΣ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
<i>I. ΝΕΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ «ΝΕΟΙ» ΠΟΛΙΤΕΣ</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ιστορικό πλαίσιο.....	12
1. Διεθνής παράγοντας και <i>Μεγάλη Ιδέα</i>	13
2. Η διαχείριση του αλυτρωτισμού μετά την <i>ταφή της Μεγάλης Ιδέας</i>	16
3. Βενιζελικοί- αντιβενιζελικοί.....	18
4. Κομμουνιστές.....	23
5. Η δικτατορία του Μεταξά.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Από την καταστροφή στην κοσμογονία.....	30
1. Υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, μία σύμβαση χωρίς προηγούμενο.....	30
2. Ο άγνωστος αρχιτέκτονας της Σύμβασης της Λοζάνης	33
3. Το <i>επικό επίτευγμα</i> της αποκατάστασης των προσφύγων.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
<i>Πρόσφυγες και νέες ταυτότητες</i>	44
1. Έλληνες από ξένες παραλίες.....	44
2. Έλληνες, αλλά άλλοι Έλληνες.....	46
3. Ο φόβος του άλλου	47
4. Διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες.....	51
<i>II. ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΗΓΕΝΩΝ-ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Ο τύπος στον Μεσοπόλεμο.....	55
1. Καθημερινή.....	60
2. Εμπρός και Βραδυνή.....	61
3. Ελεύθερον Βήμα.....	63
4. Ριζοσπάστης.....	64
5. Παμπροσφυγική και Προσφυγικός κόσμος.....	66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Αστική αποκατάσταση: λιγότερα κίνητρα, περισσότερη ζήτηση.....	68
Οι πρώτες εντάσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων.....	71
Πεδία αντιπαράθεσης γηγενών - προσφύγων στην Αττική.....	75
<i>A. ΠΟΛΙΤΙΚΗ</i>	76
1.1. Βενιζέλος, ο «Σωτήρας».....	76
1.2. Αντιβενιζελικοί, οι «υπαίτιοι» της τραγωδίας.....	77
1.3. Πρόσφυγες και κομμουνιστές: μια αμήχανη σχέση.....	78
2. Μαζική Εγκατάσταση σε Αθήνα-Πειραιά # «Μπακλαβαδοποίηση».....	79
3. Ολική Πολιτογράφηση # Ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι.....	83
4. Σκανδαλογολία	84
5. Προσφυγικό κόμμα ή πρόσφυγες βουλευτές;.....	87
6. Αποζημιώσεις, χρέη και ελληνοτουρκική συμφωνία.....	90
7. Γηγενείς και πρόσφυγες ή όλοι Έλληνες;.....	93
<i>B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΣΤΕΓΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ</i>	96
1. Στέγαση.....	98
1.2. Επιτάξεις.....	100
1.3. Απαλλοτριώσεις και καταλήψεις.....	103
1.4. Προσφυγικοί συνοικισμοί και εθνικοί κίνδυνοι.....	106
1.5. Ιδιοκτησία και αυθαίρετη δόμηση.....	110
2. Εργασία.....	113
2.1. Ανεργία και απεργία	118
<i>Γ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ</i>	122
1. Το <i>μικρόβιο</i> του αμανέ και τα ρεμπέτικα.....	126
2. Γυναίκες της Ανατολής.....	132
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	145
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ.....	151
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ.....	161

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΕΑΠ	Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
ΤΠΠ	Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων
ΠΟΑΔΑ	Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων
Α'ΠΠ	Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος
Β'ΠΠ	Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος
ΣΕΚΕ	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
ΑΚΕ	Αγροτικόν Κόμμα Ελλάδος
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

Αφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ερχομός των προσφύγων μετά την καταστροφή της Σμύρνης το '22 έχει μείνει στη συλλογική μνήμη ως μία τραγωδία, η οποία όμως πλούτισε την Ελλάδα σε όλα τα επίπεδα: οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Μέσα στο δράμα της, η προσφυγιά, αποδείχθηκε ένα κοίτασμα κοινωνικού πλούτου. «[...]Ήταν κοινή η αίσθηση ότι είχε τελειώσει ένας κόσμος και είχε αρχίσει ένας άλλος»¹ και πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή την κοσμογονία έπαιξαν οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία. Αυτή είναι επιγραμματικά και η «ιδεολογία του προσφυγισμού»² ότι δηλαδή παρά την οδύνη του ξεριζωμού κάτι καλό προέκυψε από την ανταλλαγή και εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό, ο όρος «Μικρασιάτης πρόσφυγας» απέκτησε στην ελληνική κοινωνία σταδιακά και ως σήμερα ένα ιδιαίτερα θετικό πρόσημο.

Δεν ήταν όμως πάντα έτσι απ' την αρχή. Εύγλωττα επισημαίνεται πως:

Σε αυτήν την αφήγηση υπάρχει μία κρίσιμη λεπτομέρεια: η διαρκής ανασηματοδότηση των κρίσιμων όρων και οι συνεχείς μεταβολές των τριών συνόλων. Μέσα από τη μελέτη του ποιος ορίζεται «πρόσφυγας» και «μετανάστης», ως σημαίνουν στον δημόσιο λόγο και ως νομιμοπολιτικό περιεχόμενο, αναδεικνύεται η σημασία των ιστορικών συμφραζομένων και η ανάγκη να στραφούμε στη δυναμική των ίδιων των «μεταναστών» και «προσφύγων» και την επίδρασή τους στη διαμόρφωση νέων ισορροπιών εντός της ελληνικής κοινωνίας. Ας σκεφτούμε μόνο πως σήμερα, σχεδόν έναν ολόκληρο αιώνα από την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, ακόμη ονομάζουμε πρόσφυγες ανθρώπους εγκαταστημένους στην Ελλάδα για τρεις ολόκληρες γενιές.³

Η πρόσφατη προσφυγική κρίση και η αντιμετώπιση της από τους Έλληνες ήταν η αφορμή για να έρθει στο φως της δημοσιότητας μια παράμετρος για την υποδοχή και τη συμβίωση γηγενών και προσφύγων που δεν γνώριζαν πολλοί: Οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν πάρα πολύ δύσκολες και ο συνειρμός της λέξης «πρόσφυγας» είχε αρνητική χροιά καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μέχρι και τη δεκαετία του '50 που αυτό σταδιακά άλλαξε.⁴

¹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2016, σ. 31.

² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 41.

³ Κωστής Καρπόζηλος, Δημήτρης Χριστόπουλος, «Μια χώρα σε κίνηση: μετανάστες από και προς την Ελλάδα τον τελευταίο αιώνα», στο *Διλήμματα και συμφραζόμενα του προσφυγικού* (υπό έκδοση), Αθήνα 2018, σ. 1-10.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Αφιέρωμα του περιοδικού *LIFO*, Γιώργος Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Ιστορία μιας πόλης*, τ. 498, 1/12/16 https://issuu.com/maglifio/docs/498-ath_low_newv1 (ανάκτηση: 27/8/2019) Επίσης: Ιωάννα Μπρατσιάκου, *Όταν οι Έλληνες υποδέχονταν 1.221.849 Έλληνες πρόσφυγες*, *news247.gr*, 29/09/2016 <https://www.news247.gr/politismos/otan-oi-ellines-ypodechontan-1-221-849-ellines-prosfyges.6456223.html> (ανάκτηση: 27/8/2019), Σταύρος Μαλαγκονιάρης, *Ήρθαν οι "πρόσφυγες" να πάρουν το ψωμί μας*, *Εφ.Συν.* 25/09/2016, https://www.efsyn.gr/themata/istorika/83656_irthan-oi-prosfyges-na-paroyn-psomi-mas (ανάκτηση: 27/8/2019) και Γιώργος Θεολογίτης, *Το δράμα των προσφύγων του 1922: "Τι θέλετε εδώ τουρκόσκοποι;"*, *ημεροδρόμος*, 27/09/2016 <https://www.imerodromos.gr/prosfyges-1922/> (ανάκτηση: 27/8/2019)

Όλες αυτές τις δεκαετίες, παρά την επιμονή των προσφύγων να κρατήσουν τις ιδιαίτερες συνήθειες και την παράδοση τους, τα χαρακτηριστικά τους μορφοποιήθηκαν. Νέες ταυτότητες κατασκευάστηκαν ανάλογα με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Οι πρόσφυγες μετασχηματίστηκαν πολιτικά, από υμνητές του Βενιζέλου στον Μεσοπόλεμο, σε πρωταγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Οι προσφυγικές συνοικίες μετατράπηκαν σε «μικρά Στάλινγκραντ» και η λέξη «προσφυγικές» αντικαταστάθηκε από τη λέξη «κόκκινες» στην δεκαετία του '40. Στα μετεμφυλιακά χρόνια από τη μείξη προσφύγων και εσωτερικών μεταναστών προέκυψε μια νέα κουλτούρα: η *λαϊκή*. Στο νέο αυτό σχήμα το γνώρισμα της καταγωγής ξεθώριασε και απέκτησε πια αμιγώς ταξικά χαρακτηριστικά. Σε αυτό το πνεύμα είναι γυρισμένες και οι πρώτες ελληνικές νεορεαλιστικές ταινίες με ατμοσφαιρικό σκηνικό τις προσφυγικές γειτονιές. Δεν υπάρχουν αναφορές στην προσφυγιά παρά μόνο στην *φτωχολογιά*. Η «Μαγική Πόλη»⁵ του Νίκου Κούνδουρου γυρισμένη το 1954 αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα του είδους. Η ταινία «Συνοικία το Όνειρο»⁶ (1961) σε σκηνοθεσία του Αλέκου Αλεξανδράκη λογοκρίθηκε από το καθεστώς Καραμανλή γιατί ακριβώς παρουσίαζε αυτή την κατάσταση ενδημικής φτώχειας και θεωρήθηκε ότι ήταν εμπόδιο στα επενδυτικά σχέδια της κυβέρνησης.

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΑΥΘΑΙΡΕΤΩΣ ΑΠΗΓΟΡΕΥΣΕ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗΝ ΜΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΑΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΤΙ ΈΔΕΙΧΝΕ «ΠΟΛΛΗΝ ΦΤΩΧΕΙΑ»

ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΕΞΩΣΘΗ ΒΙΑΙΩΣ ΚΑΙ Η ΑΣΤΥ-
ΝΟΜΙΑ ΕΝΗΡΓΗΣΕ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΘΕΑΤΩΝ

Είς τὸ κινηματοθέατρον «Ράδιο - Σίτυ» ἐσημειώθησαν τὴν 11ην π.μ. χθὲς παραγῶδη ἐπεισόδια, κατόπιν ἐπεμβάσεως τῆς Ἀστυνομίας, ἡ ὁποία ἐξεκένωσε βιαίως τὴν αἴθουσαν, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ προβληθῇ ἡ νέα ταινία «Συνοικία τὸ Όνειρο», ἐνώπιον ἀντιπροσώπων τοῦ Τύπου, διανοουμένων, ξένων πρεσβευτῶν καὶ μορφωτικῶν ἀκολουθῶν πρεσβειῶν. Ἡ προβολὴ τῆς ταινίας τελικῶς ἐματαιώθη, μολονότι ὑπῆρχον κανονικαὶ πρὸς τοῦτο ἄδειαι. Κατ' ἀρχὰς ἡ Ἀστυνομία εἶχεν ἀπαγορεύσει τὴν εἴσοδον τοῦ κοινοῦ. Κατόπιν τὴν ἐπέτρεψε, ἀλλὰ μόλις ἤρχισεν ἡ προβολή, τὴν διέκοψεν, ἐξεκένωσε βιαίως τὴν αἴθουσαν, καὶ προέβη εἰς συλλήψεις προσώπων τὰ ὁποῖα ἀφέθησαν τελικῶς ἐλεύθερα.

Η ταινία «Συνοικία το Όνειρο» λογοκρίθηκε και απαγορεύτηκε η προβολή της «Διότι έδειχνε πολλήν φτώχειαν» όπως έγραψε η εφημερίδα *Ελευθερία*, 4/8/1961

Στη δεκαετία του '60 τα πολιτικά πάθη σίγασαν και μαζί με μια οικονομική ανάταξη ήρθε και ένα πολιτικό άνοιγμα. Μέσα από αυτή τη χαραμάδα δημιουργήθηκε χώρος για να επανέλθει σε ένα ευρύ πλέον ακροατήριο η κουλτούρα της προσφυγιάς.

⁵ Η πρώτη κινηματογραφική ταινία του Νίκου Κούνδουρου γυρίστηκε στο Δουργούτι (Νέος Κόσμος). Το σενάριο της «Μαγικής Πόλης» υπογράφει η συγγραφέας Μαργαρίτα Λυμπεράκη και τη μουσική ο Μάνος Χατζιδάκις. Παίζουν: Γιώργος Φούντας, Στέφανος Στρατηγός, Μαργαρίτα Παπαγεωργίου, Μάνος Κατράκης, ο Ανδρέας Ντούζος, ο Ανέστης Βλάχος, ο Μίμης Φωτόπουλος και ο Θανάσης Βέγγος.

⁶ Το σενάριο υπογράφουν οι Τάσος Λειβαδίτης και Κώστας Κοτζιάς. Πρωταγωνιστής ήταν ο ίδιος ο Αλεξανδράκης και στο πλευρό του, η Αλίκη Γεωργούλη, η Σαπφώ Νοταρά και ο Μάνος Κατράκης. Τα γυρίσματα έγιναν στην περιοχή του Ασυρμάτου.

[...] Στη δεκαετία του '60 ο καημός της προσφυγιάς έγινε ένα με τον καημό της ρωμιοσύνης, ο ένας έγινε μετωνυμία του άλλου. Δεν ήθελε πολύ αυτό το σμήνος των ιδεών, των συναισθημάτων και της μετα-μνήμης να μετασχηματιστεί σε εθνολαϊκή ιδεολογία. Συνέβη αυτό στη Μεταπολίτευση και στα χρόνια της πρώτης δεκαετίας του ΠΑΣΟΚ.⁷

Μέσα στη δεκαετία του '80 μεγάλωσα κι εγώ, χωρίς προσφυγικές καταβολές. Ένιωθα όμως πάντα ακούγοντας φίλους και γνωστούς να περηφανεύονται για την προσφυγική τους καταγωγή, ακόμη κι αν δεν διέκρινα κάτι διαφορετικό σε αυτούς από μένα, ότι είχαν μια υπεραξία. Η δική μου επαφή με την πολιτισμική ετερότητα των Μικρασιατών προήλθε καθαρά μέσα από την Δημόσια Ιστορία. Έβλεπα την «Λωξάντρα», στην τηλεόραση της ΕΡΤ, διάβαζα Διδώ Σωτηρίου και αργότερα τον Ηλία Βενέζη.⁸ Αυτό που μου κέντρισε το ενδιαφέρον όμως για να ασχοληθώ σε επιστημονικό επίπεδο με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες ήταν ακριβώς αυτή η αλλαγή στάσης των γηγενών απέναντι τους. Η υπόγεια και πολλές φορές άμεση εχθρότητα με την οποία αντιμετωπίστηκαν τόσο από τον απλό κόσμο όσο και από τις ηγεσίες τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους εδώ. Το ότι δεν ήταν όλα ξεκάθαρα. Το ότι δεν υπήρχαν διαφορές στο χρώμα, τη γλώσσα ή τη θρησκεία τους και όμως ήταν ξένοι. Μια ελληνική μειονότητα μέσα στην ίδια την Ελλάδα. Όπως διαπιστώνει η Hirshon, οι πρόσφυγες, χωρίς εμφανή κριτήρια ήταν μια ομάδα εννοιολογικά διακριτή.⁹

Μέσα από την ενασχόλησή μου με το θέμα άρχισα να καταλαβαίνω ότι ο φόβος μας για τον ξένο δεν προέρχεται μόνο από «φυλετικά» αίτια ή κάποια γενική φοβία απέναντι στον απροσδιόριστο «Άλλο». Δεν υπάρχει «Άλλος» με κεφαλαίο. Υπάρχουν άλλοι. Πολλοί άλλοι με πεζό «α». Άνθρωποι προσδιορισμένοι σε κάθε λογής κοινότητα: ταξική, εθνική, και ό,τι άλλο. Κατανόησα επίσης ότι η «ελληνικότητα» δεν έχει μια οντολογικά στέρεη ουσία: είναι κάτι που αμφισβητείται, καλλιεργείται και αλλάζει. Κι έτσι επιβιώνει. Επίσης καταρρίφθηκε ακόμη ένα στερεότυπο: ότι το ελληνικό κράτος που θεωρείται ανίκανο να ανταποκριθεί στους πολίτες του ακόμη και σε συνθήκες κανονικότητας, στον Μεσοπόλεμο χωρίς πολλές φορές ούτε καν σταθερή κυβέρνηση κατάφερε έναν άθλο, ένα επίτευγμα που θα ζήλευαν ακόμη και τα πιο προηγμένα κράτη... Κι αυτό δεν πέρασε στη συλλογική μνήμη. Πώς έγιναν όλες αυτές οι ζυμώσεις και τι τελικά έμεινε. Γιατί το τραύμα των προσφύγων παραμένει ενεργό και έχει περάσει όχι μόνο στους απογόνους τους σαν «κληρονομιά» αλλά συλλογικά σε όλους τους Έλληνες για να μας ενεργοποιεί την αίσθηση της αδικίας και της θυματοποίησης; Και πόσο διαχρονικό είναι ότι πολλές φορές ξεπερνιούνται τα όρια του τραύματος και τα θύματα γίνονται θύτες;

⁷ Αντώνης Λιάκος, «Το “1922” και εμείς», στο Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, σ. 12.

⁸ «Η Λωξάντρα» ήταν τηλεοπτική σειρά της δημόσιας τηλεόρασης που άφησε εποχή. Προβλήθηκε το 1979 και 1980 με πρωταγωνίστρια την Μπέτυ Βαλάση και ήταν βασισμένη στο ομώνυμο μυθιστόρημα της Μαρίας Ιορδανίδου. Μέσα από την ιστορία της Λωξάντρας ξετυλίγεται και όλη η ιστορία της Κωνσταντινούπολης πριν τον Α' ΠΠ.

Βλ. περισσότερα για την προσφυγική λογοτεχνία: Καφετζάκη Τόνια, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία, εικόνες του μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003.

⁹ Renee Hirshon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, β' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 42.

Είναι πολύ σύνηθες να χρησιμοποιούμε παραδείγματα από το παρελθόν για να διδάξουμε το *σωστό* στο παρόν. Πολύ συχνά θυμίζουμε ότι η Ελλάδα έχει υποφέρει από την προσφυγιά για να ευαισθητοποιήσουμε τους Έλληνες να καλοδεχτούν τους σημερινούς πρόσφυγες. Είναι αμφίβολο αν μια τέτοια προσέγγιση έχει αποτέλεσμα, ωστόσο είναι σίγουρα χρήσιμο να εμβαθύνουμε στα ιστορικά γεγονότα και να ανακαλύπτουμε όλες τις πτυχές τους πέρα από το εθνικό αφήγημα. Αυτός είναι και ο στόχος αυτής της εργασίας. Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα:

- Ποια ήταν η εικόνα των γηγενών για τους πρόσφυγες;
- Ποια των προσφύγων για τους γηγενείς αλλά και για τον εαυτό τους στην νέα τους ταυτότητα;
- Τι ρόλο έπαιξε το κράτος στη διαμόρφωση της μεταξύ τους σχέσης;
- Είναι τελικά η φτώχεια και η εξαθλίωση που απωθεί και φοβίζει τη συμβίωση με τον *άλλον* ακόμη κι αν είναι ομόθρησκος και μιλάει την ίδια γλώσσα;

Η Μικρασιατική καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων χάραξαν μια βαθιά τομή στην σύγχρονη Ελλάδα. Από κει κι ύστερα τίποτα δεν ήταν πια το ίδιο. Έχει τεράστιο ενδιαφέρον να καταλάβει κανείς πώς μέσα από το απόλυτο εθνικό κακό, από την οδύνη και τον πόνο γεννήθηκε μια νέα χώρα και όπως ισχυρίζεται και ο Αντώνης Λιάκος: «Το δράμα αποτελεί μια από τις δομικές μορφές με τις οποίες οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την ιστορική εξέλιξη, και το 1922 προσφέρεται να το επιβεβαιώσει.»¹⁰

Η εργασία αυτή οριοθετείται μέσα στον Μεσοπόλεμο, όπου οι πρόσφυγες έπαιξαν τον πρώτο ρόλο ως πολιτικά υποκείμενα και φορείς των αλλαγών που σταδιακά μετασχημάτισαν ολόκληρη την κοινωνία. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος ακριβώς εξαιτίας της Μικρασιατικής εκστρατείας δεν συμπίπτει με την ευρωπαϊκή περιοδολόγηση που τον κατατάσσει ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους 1918-1939. Οι ένοπλες διαμάχες στην Ελλάδα διήρκησαν 10 χρόνια. Ξεκίνησαν από το 1912 με τους Βαλκανικούς που διπλασίασαν τη χώρα σε μέγεθος και πληθυσμό και τελείωσαν το 1922 με την τραγική ήττα της Μικρασιατικής εκστρατείας που έβαλε τέλος στον εθνικό αλυτρωτισμό και ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκε πια εντός των συνόρων. Επομένως το διάστημα με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι από το 1922 έως και την έναρξη του Β'ΠΠ στην Ελλάδα το 1940.

Ποια ήταν η αφετηρία όλων αυτών των δεινών; Ο Άρνολντ Τόουνμπυ, έγραφε εκείνη την εποχή ότι όλες οι φρικαλεότητες που συνέβαιναν στην Ανατολική Μεσόγειο δεν ήταν σπασμοί του «Ανατολικού ζητήματος», της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που αργοπεθαίνει, αλλά η επέκταση του «Δυτικού ζητήματος», δηλαδή η δίψα των ανθρώπων για τον σχηματισμό εθνών κρατών, μια ανάγκη που μεταφέρθηκε από τη Δύση στην Ανατολή.¹¹

¹⁰ Α. Λιάκος, «Το “1922” », ό.π., σ. 31.

¹¹ Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Constable and Co, London 1923. Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, ό.π., σ. 13.

Θα ξεκινήσουμε αυτή την εργασία τοποθετώντας το θέμα μας αρχικά μέσα στο διεθνές ιστορικό πλαίσιο. Από τη γέννηση του ελληνικού κράτους ο διεθνής παράγοντας, επηρέαζε βαθιά τις εξελίξεις κυρίως σε περιόδους γενικευμένων συρράξεων. Όπως ισχυρίζεται ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος οι Βαλκανικοί ήταν το πρώιμο επεισόδιο του Μεγάλου Πολέμου και η Μικρασιατική εκστρατεία το όψιμο. Ο Μεσοπόλεμος εξαιτίας του προσφυγικού ζητήματος επικέντρωσε τις ελληνικές πολιτικές δυναμικές σε ένα στόχο, στην αποκατάστασή των προσφύγων. Στο δρόμο προς την επίτευξη αυτού του στόχου παρατηρείται μια ωρίμανση τόσο της Ελλάδας όσο και των εταίρων της που πραγματικά βοήθησαν χωρίς τακτικισμούς. Θα εξετάσουμε τις πολιτικές αναταράξεις που προκάλεσε η Μικρασιατική καταστροφή αλλά και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο στο οποίο δοκιμάστηκαν οι σχέσεις γηγενών-προσφύγων ξεκινώντας από την επανάσταση Πλαστήρα - Γονατά του 1922 μέχρι την δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά και την έναρξη του νέου πολέμου.

Στη συνέχεια της μελέτης θα αναλύσουμε τα σημαίνοντα και σημαινόμενα της λέξης «πρόσφυγας». Μετά το τέλος του Α'ΠΠ, οι πρόσφυγες αποτελούσαν πια μια ξεχωριστή κατηγορία ανθρώπων, τα θέματα των οποίων διαχειρίζονταν εθνικοί και διεθνείς οργανισμοί και απέκτησαν νομικά δικαιώματα, που μπορούσαν να διεκδικήσουν.¹² Τα κράτη και οι οργανισμοί στους οποίους μετείχαν, άρχισαν να αναπτύσσουν διαφόρων ειδών κατηγοριοποιήσεις και δίπολα ανάμεσα στους πληθυσμούς τους, επηρεάζοντας καταλυτικά και τις συνθήκες διαβίωσής τους.¹³ Πόσο ανταποκρινόταν ο νέος θεσμικός όρος στη περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων; Η νέα ταυτότητα του «πρόσφυγα» ήταν ένα στίγμα αλλά και ένα καταφύγιο για τους εκτοπισμένους Μικρασιάτες. Τους βοήθησε να σταθούν στα πόδια τους από τη μια πλευρά, τους διαχώρισε από τους γηγενείς από την άλλη. Ένα από τα κεντρικά σημεία της εργασίας είναι να ερευνήσουμε τα διαφορετικά πεδία αντιπαράθεσης ντόπιων και προσφύγων. Θα ξεκινήσουμε από τις ήδη υπάρχουσες πολιτικές διαφορές που είχαν παγιωθεί από τους πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Ελλάδα πριν το 1922.¹⁴ Η «οιονεί θρησκευτική προσήλωση»¹⁵ των προσφύγων στον Βενιζέλο διαιώνισε τον Εθνικό Διχασμό και σημάδεψε τη σχέση και των νεοφερμένων εκτοπισμένων με τους παλαιοελλαδίτες πριν ακόμη ξεκινήσει. Το δεύτερο σημείο αντιπαράθεσης σχετίζεται με την οικονομία και συγκεκριμένα με την στέγαση και την εργασία. Οι περίπου ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα των 5 εκατομμυρίων κατοίκων έπρεπε κάπου να μείνουν. Υπήρξαν δύο είδη αποκατάστασης, η αστική με την οποία θα ασχοληθούμε σε αυτή την εργασία και η αγροτική και στις δύο περιπτώσεις δημιουργήθηκαν εντάσεις που έφτασαν ακόμη και την αιματοχυσία για την διεκδίκηση χωραφιών σε αγροτικές περιοχές ή την αναγκαστική συγκατοίκηση σε επιταγμένα σπίτια στις

¹² Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007, σ. 16.

¹³ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Αθήνα 2011, σ. 28.

¹⁴ Σύμφωνα με την έκδοση του υπουργείου Περιθάλψεως με τίτλο «Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920» πριν το 1922 είχαν καταφύγει στην Ελλάδα 800 χιλ. πρόσφυγες. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «“Εμείς” και οι “άλλοι”: Πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Ανδρέας Τάκης (επιμ.) *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοιχείο της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα 2010, σ. 15 - 19.

¹⁵ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017, σ. 196.

πόλεις. Στο χώρο της *εργασίας* σημειώθηκαν προστριβές καθώς οι πρόσφυγες που έπρεπε να επιβιώσουν με κάθε τρόπο, ήταν διατεθειμένοι να δουλέψουν για πολύ χαμηλά μεροκάματα κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες αποτελώντας έτσι μια «πολύτιμη δεξαμενή απεργοσπαστών».¹⁶ Το τελευταίο πεδίο, ήταν οι πολιτισμικές διαφορές. Τα ήθη, τα έθιμα και η νοοτροπία των προσφύγων προκάλεσαν «πολιτισμικό σοκ»¹⁷ στους ντόπιους και γέννησαν πλήθος στερεοτύπων ένθεν και ένθεν που αποτυπώνονται στα δημοσιεύματα της εποχής, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο ανάλογα με το έντυπο. Σε αυτή τη μελέτη θα επικεντρωθούμε στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μεταξύ γηγενών και προσφύγων στην Αττική και στο πώς αυτά αποτυπώθηκαν στις αθηναϊκές εφημερίδες.

Βασική μας πηγή είναι ο τύπος. Εστιάζουμε σε 3 καθημερινές εφημερίδες που εκδίδονταν στην Αθήνα και εκπροσωπούσαν τους τρεις βασικούς πολιτικούς χώρους για να κατανοήσουμε την εργαλειακή χρήση του προσφυγικού τόσο από την εκάστοτε κυβέρνηση όσο και από την αντιπολίτευση. Μελετήσαμε και αντιπαραθέτουμε το *Ελεύθερον Βήμα*, μία κατεξοχήν βενιζελική εφημερίδα που ιδρύθηκε μάλιστα από τον Δημήτρη Λαμπράκη έπειτα από εντολή του ίδιου του Βενιζέλου λίγους μήνες πριν την Μικρασιατική καταστροφή, στην αντιβενιζελική, φιλοβασιλική *Καθημερινή* του Γεώργιου Βλάχου σφοδρού επικριτή του βενιζελισμού. Επιλεκτικά παραθέτουμε τις επίσης αντιβενιζελικές *Εμπρός*, μια εφημερίδα διαμορφωτή της κοινής γνώμης λόγω και της μεγάλης της κυκλοφορίας και *Βραδυνή*, που είχε καθαρά αντιπροσφυγική προσέγγιση. Τέλος αναλύσαμε τα -σχετικά με τους πρόσφυγες- άρθρα του *Ριζοσπάστη* που ήταν και συνεχίζει να είναι το όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Για να καταλάβουμε πώς προσλάμβαναν οι ίδιοι οι πρόσφυγες την ιδιότητα τους αλλά και του παλαιοελλαδίτη γηγενή θα ανατρέξουμε σε μαρτυρίες προσφύγων μέσα από τη βιβλιογραφία και στις δύο πιο γνωστές προσφυγικές εφημερίδες: *Παμπροσφυγική*, «το ημερήσιον όργανον των προσφυγικών και αλυστρωτικών συμφερόντων» και στην εβδομαδιαία *Προσφυγικός Κόσμος*.¹⁸

¹⁶ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα: πτυχές μιας δύσκολης συμβίωσης», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας* (2011), σ. 35.

¹⁷ G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley 1983, σ. 193.

¹⁸ Νάση Μπάλτα, λήμμα, «*Παμπροσφυγική*» και «*Προσφυγικός Κόσμος*», *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Αθήνα 2008.

I. ΝΕΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ «ΝΕΟΙ» ΠΟΛΙΤΕΣ

Μετακίνηση και πρόχειρος καταυλισμός προσφύγων στο μέτωπο της Μικράς Ασίας. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ιστορικό Πλαίσιο

Αν θέλαμε να χαρακτηρίσουμε τον 20^ο αιώνα με τρεις έννοιες, αυτές θα ήταν: βία, μετακινήσεις πληθυσμών και εθνικισμός.¹⁹ Ήδη από τις αρχές του αιώνα το κλίμα ήταν εκρηκτικό. Ο Α΄ΠΠ αλλά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, και οι Βαλκανικοί πόλεμοι, αφορούσαν τόσο στις Μεγάλες Δυνάμεις και την πολεμική τους ετοιμότητα που βασιζόταν στην βαριά τους βιομηχανία, όσο και στα μικρότερα ή τα ακόμη υπό διαμόρφωση κράτη που ήθελαν να «μιμηθούν» τα μεγαλύτερα. Δύο ήταν οι κύριες αιτίες που οδήγησαν στον πόλεμο: «ο αποικιακός ανταγωνισμός» και «ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός». Το διάστημα που ακολούθησε, ο Μεσοπόλεμος δηλαδή, υπήρξε για όλη την Ευρώπη μια περίοδος πολιτικών πειραματισμών που γέννησε τον ριζοσπαστικό κομμουνισμό, τον φασισμό και τον ναζισμό. Από την άλλη πλευρά δημιουργήθηκαν θεσμοί όπως η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) που μπορεί να μην πέτυχαν το στόχο τους, δηλαδή την παγκόσμια ειρήνη, ωστόσο διαμόρφωσαν κοινωνικές πολιτικές που ακολούθησαν τα κράτη και βοήθησαν ουσιαστικά στην ανασυγκρότησή τους μετά τους καταστροφικούς πολέμους. Σε αυτή την περίοδο μπήκαν τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη και στην Ελλάδα από ανάγκη αλλά και από φόβο για εξεγέρσεις και κοινωνικό ριζοσπαστισμό. Σε αυτό το κεφάλαιο θα μιλήσουμε για την αλληλόδραση ανάμεσα στους κύριους παίκτες της ευρωπαϊκής σκηνής και στα ιδεολογικά σχήματα που ευδοκίμοιζαν εκείνη την περίοδο.

¹⁹ Α. Λιάκος, *Σχεδιάγραμμα μιας ιστορίας του καιρού μας. Η Ελλάδα στον εικοστό αιώνα* (υπό έκδοση).

1. Διεθνής παράγοντας και *Μεγάλη Ιδέα*

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι δεν ήταν ένα τοπικό φαινόμενο που αφορούσε μόνο τον πληθυσμό των Βαλκανίων και τους υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπήρχε άμεση σύνδεση των συγκρούσεων αυτών με τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, τις διπλωματικές ζυμώσεις και τους στρατιωτικούς ελιγμούς τους.²⁰ Η σπίθα όμως που έβαλε φωτιά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και έκανε τις διαφορετικές εθνότητες να μουν σε διαδικασία ένοπλης σύρραξης, ήταν το παράδειγμα της Δυτικής Ευρώπης: Η δημιουργία εθνών κρατών και η αρχή των εθνотήτων: «ο αξιακός και εδαφικός στόχος της αρχής είναι να δημιουργηθεί κράτος για κάθε έθνος».²¹

Για να γίνει αυτό υπήρχαν τρεις λύσεις: α. Η εθνοκάθαρση, β. Η παραχώρηση δικαιωμάτων στις μειονότητες και γ. Οι ανταλλαγές πληθυσμών. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δοκιμάστηκαν και οι τρεις: α. Η εθνοκάθαρση, με θύματα τους Αρμένιους και τους Πόντιους. Να σημειωθεί εδώ ότι την εποχή εκείνη ο λόγος ήταν για *σφαγές*: ούτε για *εθνοκάθαρση*, όρος που επινοήθηκε με αφορμή τους Γιουγκοσλαβικούς πολέμους στα τέλη του 20ου αιώνα, ούτε για *γενοκτονία*, όρος που συμβατικά καθιερώθηκε την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου για το εβραϊκό Ολοκαύτωμα. β. Η λύση των δικαιωμάτων που δεν απέφερε καρπούς καθώς τα δικαιώματα δεν προστατεύονταν στην πράξη και η τελευταία, γ. Οι ανταλλαγές πληθυσμών που εφαρμόστηκε πολλές φορές στους Έλληνες το γένος, με εθελοντικό ή και υποχρεωτικό χαρακτήρα όπως θα δούμε αργότερα. Η τελευταία λύση ήταν λιγότερο βίαια από την πρώτη αλλά εξίσου οδυνηρή και τραυματική για τους ανταλλαγέντες.²² Η έξοδος των προσφύγων πρέπει να ιδωθεί ως ο επίλογος του Α΄ΠΠ και οι Βαλκανικοί ως ο πρόλογος μιας ευρωπαϊκής σύγκρουσης²³ που ξεκίνησε λόγω της ανάγκης των εθνотήτων να δημιουργήσουν τα δικά τους έθνη κράτη και τελικά τα κατάφεραν. Με τη συνθήκη της Λοζάνης διευθετήθηκαν και οι τελευταίες «εκκρεμότητες». Δεκάδες νέα έθνη-κράτη, με πιο νεοσύστατο το τουρκικό αναδύθηκαν από τις αυτοκρατορίες του 19^{ου} αιώνα. Μέσα από την φρίκη και τη βία του πολέμου γεννήθηκαν χώρες με σχετικά ομοιογενείς πληθυσμούς που είχαν λίγο πολύ εθνική συνείδηση και οριοθετημένα σύνορα.

Εκεί τερματίστηκαν και τα αλτρωτικά οράματα της Ελλάδας. Πότε όμως ξεκίνησαν; Η *Μεγάλη Ιδέα* γεννήθηκε μαζί με την επανάσταση του 1821, ακόμη κι αν διατυπώθηκε επίσημα το 1844 στο κοινοβούλιο από τον Ιωάννη Κωλέττη, υπήρχε με την έννοια της «εδαφικής επέκτασης» από τις απαρχές του ελληνικού κράτους. Η *Μεγάλη Ιδέα* ήταν υπερκομματική, ήταν ο εθνικισμός που ταυτίστηκε με την ενότητα του έθνους και την αλτρωτική ιδεολογία.

²⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα του πολέμου και του διχασμού», *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες*, ό.π., σ. 11.

²¹ Δημήτρης Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας, Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Αθήνα 2002, σ. 38.

²² Α. Λιάκος, «Το "1922" και εμείς», ό.π., σ. 14

²³ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα του πολέμου και του διχασμού», ό.π., σ. 11.

Η ιδεολογία αυτή καθόρισε την ελληνική πολιτική αλλά και τη σχέση της Ελλάδας με την Ευρώπη, καθώς η πολυπόθητη επέκταση ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρωπαϊκή διπλωματία. Η διαχείριση της εθνικής υπόθεσης ακροβατούσε ανάμεσα στις ευρωπαϊκές επιταγές και τις εσωτερικές πιέσεις. Οι Έλληνες πίστευαν ακράδαντα ότι οι προστάτιδες δυνάμεις της Ευρώπης, Αγγλία και Γαλλία, είχαν χρέος να την βοηθήσουν στα επεκτατικά της σχέδια γιατί μόνο η Ελλάδα μπορούσε να μεταλαμπαδεύσει το αρχαίο πνεύμα στην Ανατολή και να εκπολιτίσει τους βαρβάρους.²⁴

Χάρτης του 1920 που αποτυπώνει τις επεκτατικές βλέψεις των Ελλήνων.

Το ξέσπασμα του Α΄ΠΠ βρήκε την Ελλάδα με νωπά ακόμα τα σημάδια από τους Βαλκανικούς. Ήταν μόλις η δεύτερη φορά στην ιστορία της (μετά τον αγώνα για Ανεξαρτησία) που κέρδισε εδάφη έπειτα από πόλεμο και κατάφερε έτσι να διπλασιάσει σχεδόν το μέγεθος και τον πληθυσμό της. Αυτό δημιούργησε την αίσθηση στην κοινωνία ότι ο στρατός της ήταν έτοιμος να συγκρουστεί με αξιώσεις για νέες προσαρτήσεις. Η πεποίθηση αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι κρίσεις, στην περιοχή των Βαλκανίων, αποτελούσαν πάντα μια ευκαιρία για εδαφικές διεκδικήσεις, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Α΄ΠΠ φάνταζε στα μάτια μιας μεγάλης μερίδας Ελλήνων ως μοναδική ευκαιρία για την απόκτηση των αλύτρωτων εδαφών της. Κατεξοχήν εκφραστής αυτής της άποψης ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, ο οποίος είχε δώσει επικές μάχες στο διπλωματικό πεδίο γι αυτόν τον σκοπό. Ο Βενιζέλος ήξερε καλά ότι η εξωτερική πολιτική ήταν πάντα κυρίαρχο όπλο στην φαρέτρα των Ελλήνων καθώς ακόμη εκκρεμούσε η προσάρτηση της «Βορείου Ηπείρου», των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου αλλά και ο αγώνας για τη διατήρηση των ήδη κεκτημένων εδαφών.

²⁴ Λίνα Λούβη, «Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του έως τον πόλεμο του 1897», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 2010, σ. 129-151.

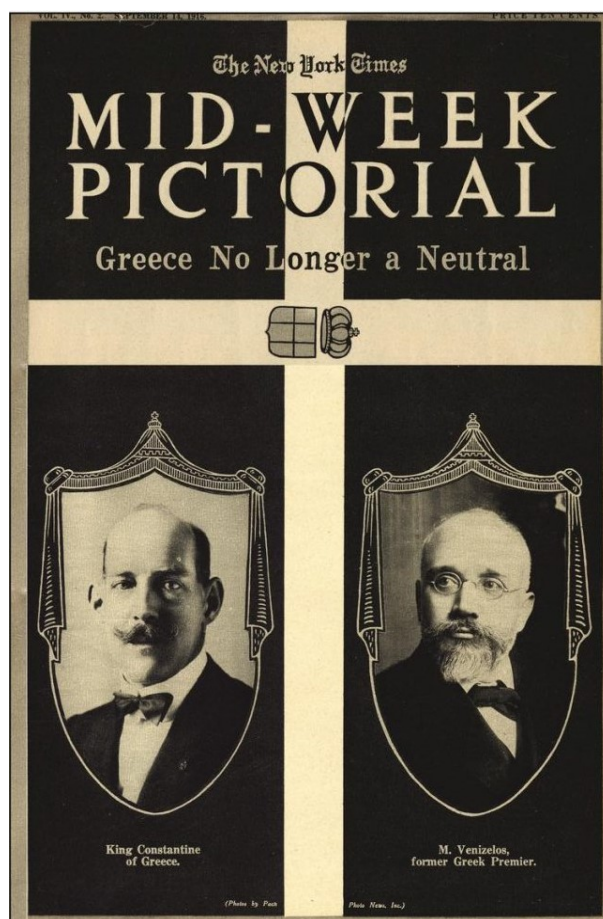
Ο Βενιζέλος, που ήταν σταθερά αγγλόφιλος θεώρησε ότι η συμμετοχή στον πόλεμο που ξέσπασε ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις ήταν η τελευταία ευκαιρία για την επέκταση της Ελλάδας και της ενσωμάτωσης των αλύτρωτων Ελλήνων που κινδύνευαν να αφανιστούν από τους Τούρκους και τους Βούλγαρους. Ο Βενιζέλος υιοθετούσε και την αφήγηση των Αγγλογάλλων, ότι επρόκειτο δηλαδή για έναν πόλεμο ανάμεσα στο δίκαιο και το άδικο, τον πολιτισμό και τη βαρβαρότητα, τη δημοκρατία και τον απολυταρχισμό και γι' αυτό η Ελλάδα είχε και ηθικό χρέος να πολεμήσει.

Ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός είχε εμμονή με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, όπως σημειώνει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος. Και πράγματι ήταν έτοιμος να δώσει άλλα κομμάτια όπου ζούσαν Έλληνες, όπως τη Βόρεια Ήπειρο με αντάλλαγμα την Μικρά Ασία και όλο τον συμβολισμό για τον ελληνισμό που αυτή εκπροσωπούσε καθώς και την οικονομική ελίτ που ζούσε εκεί.

Με βαρύ τίμημα τον Εθνικό Διχασμό, ανάμεσα στους βενιζελικούς και βασιλικούς, ο Βενιζέλος κατάφερε τελικά να βάλει την Ελλάδα στον πόλεμο και να πραγματοποιήσει τουλάχιστον σε διπλωματικό επίπεδο με τη συνθήκη των Σεβρών την *Μεγάλη Ελλάδα*, των δύο *Ηπείρων* και *πέντε Θαλασσών*.

Εξώφυλλο της εφημερίδας, *The New York Times* (14/8/1916) που αναγγέλλει την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ΠΠ.

Πηγή, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά.

Έχουν γραφτεί πολλά σχετικά με το ποια θα ήταν η έκβαση της Μικρασιατικής εκστρατείας αν ο Βενιζέλος είχε κερδίσει τις εκλογές του 1920. Επ' αυτών θα αναγκαστούμε να προσφύγουμε στην κοινοτοπία: η ιστορία δεν γράφεται με «αν». Σίγουρα η νίκη των βασιλικών ήταν ένα καλό πρόσχημα για τις δυτικές δυνάμεις οι οποίες όμως δεν είχαν ποτέ ηθικούς φραγμούς ούτε αξιοπιστία όταν επρόκειτο για τα ζωτικά τους συμφέροντα όποιον συνομιλητή κι αν είχαν απέναντί τους. Μετά την επικράτηση των Νεότουρκων και με τον φόβο ότι αυτοί θα συμμαχήσουν με τους Σοβιετικούς, πρώτα η Ιταλία, μετά η Γαλλία και, στο τέλος, η Αγγλία άρχισαν να προσεγγίζουν τους Τούρκους και να εγκαταλείπουν τους Έλληνες.²⁵

²⁵ Α. Λιάκος, *Σχεδιάσμα μιας ιστορίας*, ό.π.

2. Η διαχείριση του αλυτρωτισμού μετά την ταφή της Μεγάλης Ιδέας

Η Μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε την «ταφόπλακα» του ονείρου της *Μεγάλης Ιδέας* όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται στα περισσότερα κείμενα και μελέτες που σχετίζονται με το θέμα. Η συρροή των Μικρασιατών στην ελληνική επικράτεια αποτέλεσε πραγματικό «προσφυγικό σοκ».²⁶ Οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους: Οι πρόσφυγες ισοδυναμούσαν με το 1/5 του πληθυσμού της Ελλάδας, μιας φτωχής χώρας χωρίς υποδομές που δεν είχε ακόμη συνέλθει από τους πολυετείς πολέμους και καλούνταν τώρα να τους περιθάλψει και να τους αποκαταστήσει άμεσα.²⁷ Η δημογραφική και πολιτική σημασία που έχει η Ανταλλαγή για τη συγκρότηση και εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού στον 20ο αιώνα είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη για την Ελλάδα απ' ό,τι για την Τουρκία όπου τα γηγενή πληθυσμιακά μεγέθη καθιστούν τις 700 χιλιάδες των μουσουλμάνων Τούρκων ανταλλαχθέντων μια δημογραφική λεπτομέρεια. Σε αντίθεση με την Τουρκία, η *ανταλλαγή* αλλάζει ολοσχερώς την Ελλάδα.

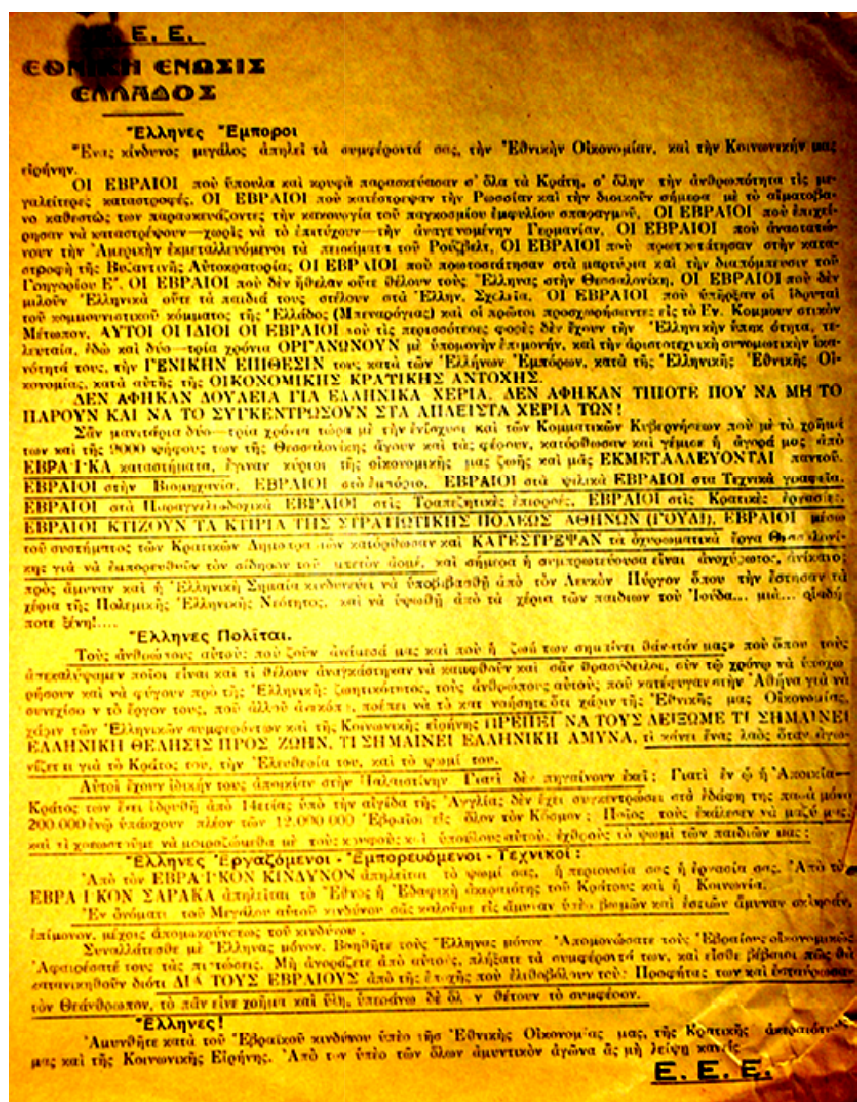
Το τιτάνιο έργο της ένταξης του προσφυγικού πληθυσμού στον κοινωνικό ιστό είχε να πραγματοποιηθεί σε συνθήκες ένδειας που θα έφτανε ως την πείνα και μέσα σε μια ταραγμένη πολιτικά περίοδο χωρίς σταθερή κυβέρνηση με τον ελληνικό λαό βαθιά διχασμένο. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έγιναν 3 δικτατορίες, 9 πραξικοπήματα, 8 εκλογικές αναμετρήσεις και σχηματίστηκαν 20 κυβερνήσεις, ενώ η Ελλάδα άλλαξε 2 φορές πολίτευμα. Στην ουσία είναι η πρώτη φορά που εγκαθιδρύθηκε αβασίλευτη δημοκρατία που θα διαρκέσει από το 1924 μέχρι το 1935 με την παλινόρθωση της μοναρχίας και το *βασιλικό πραξικόπημα* που τελικά θα οδηγήσει στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου του '36. Οι διαδοχικές ηγεσίες έπρεπε εκτός από τα πρακτικά προβλήματα, να διαχειριστούν και το τραύμα, τόσο των προσφύγων όσο και των παλαιοελλαδιτών που είχαν γαλουχηθεί με τα ιδανικά του αλύτρωτου ελληνισμού. Η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία από επεκτατική έγινε πολιτισμική και η διάχυση του ελληνικού πνεύματος έπρεπε να φτάσει σε κάθε γωνιά της χώρας. Χαρακτηριστική είναι η ομιλία του Υπ. Παιδείας Γ. Παπανδρέου προς την *γενικήν συνέλευσιν των λειτουργών της Μέσης Παιδείας* το 1929:

[...]τα εθνικά ιδεώδη των λαών υπάρχουν πάντοτε. Η μεγάλη ιδέα παραμένει αθάνατος. Απλώς μόνο μεταβάλλει περιεχόμενον. Από την αύξηση του εδάφους, μετατοπίζεται εις την αύξησιν και την ανύψωσιν πολιτισμού.[...] Η εθνική ολοκλήρωσις δεν αποτελεί τέρμα. Αποτελεί αφετηρίαν προς επιδίωξιν των αληθών, ανωτέρων σκοπών του έθνους. [...] Εις την νεότητα, οι διδάσκαλοι οφείλουν να εμπνέουν: α) Την υπερηφάνειαν ότι είμεθα Έλληνες, β) Το καθήκον της Εθνικής Αμύνης, γ) Την αποστολήν της νέας γενεάς, να εξυψώσει το υλικόν, πνευματικόν και ηθικόν επίπεδον του Ελληνικού λαού,

²⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922–1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ.β1, Αθήνα 2003, σ. 9.

²⁷ Σύμφωνα με τα πρώτα επίσημα στοιχεία της απογραφής του 1928 απογράφηκαν συνολικά 1.221.849 πρόσφυγες. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες, η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ.7, Αθήνα 2003, σ. 80.

Οι μειονότητες και κυρίως οι Εβραίοι λόγω των θρησκευτικών δεισδαιμονιών, των προκαταλήψεων και των ρατσιστικών στερεότυπων σε βάρος τους αλλά και λόγω του οικονομικού ανταγωνισμού τους με τους ντόπιους Έλληνες της Θεσσαλονίκης και κυρίως με τους νεοφερμένους πρόσφυγες αποτελούσαν τον *ιδανικό* εσωτερικό εχθρό.

Ανακοίνωση προς
Έλληνες Εμπόρους
της πρωτοφασιστικής
οργάνωσης
«Εθνική Ένωσις
Ελλάδος»
που δρούσε στο
Μεσοπόλεμο.
Τα περισσότερα μέλη
της 3Ε ήταν
πρόσφυγες κύριοι
εχθροί τους οι
Εβραίοι και οι
κομμουνιστές .
Πηγή, ιδιωτικό
Αρχείο [γ.γ.]

²⁸ Γεώργιος Παπανδρέου, *Πολιτικά κείμενα (μελέτες, λόγοι, άρθρα)*, τ. Α,Β,Γ, Αθήναι, 1966. Παρατίθεται στο ιστολόγιο *ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ*, «Οι απόψεις του Γεώργιου Παπανδρέου για το εθνικό περιεχόμενο που οφείλει να έχει η Εκπαίδευση», https://www.istorikathemata.com/2009/10/blog-post_04.html (ανάκτηση:27/8/2019)

Ένας δεύτερος *ιδανικός* εσωτερικός εχθρός, ήταν οι κομμουνιστές. Ενισχυμένοι λόγω της ύπαρξης της Σοβιετικής Ένωσης, διεκδικούσαν δυναμικά και στην Ελλάδα τα δικαιώματα του προλεταριάτου, προκαλώντας αναταραχές και συγκρούσεις. Ήταν διεθνιστές, *ταραξίες* και αμφισβητούσαν ανοιχτά το υπάρχον πολιτικό σύστημα. Ο θεωρούμενος *αντεθνικός* χαρακτήρας του ΚΚΕ που εναντιώθηκε στην Μικρασιατική εκστρατεία και κινήθηκε εκτός της εθνικής γραμμής μέσα από τις θέσεις του για αυτονομία της Μακεδονίας και της Θράκης, ενίσχυε την αίσθηση της κομμουνιστικής απειλής. Οι πρόσφυγες που ένιωθαν πιο γνήσιοι Έλληνες και από τους παλαιοελλαδίτες έπαιξαν αυτό το παιχνίδι της ελληνικότητας, την οποία πολλοί γηγενείς τους αμφισβητούσαν. Αντιπαράτέθηκαν με τις μειονότητες και παρά την φτώχεια και εξαθλίωσή τους αντιστάθηκαν στα καλέσματα του ΚΚΕ.

Ας δούμε όμως σε ποιο κοινωνικοπολιτικό σχηματισμό εντάχθηκαν οι πρόσφυγες με το που βρέθηκαν στην Ελλάδα. Από τη στιγμή που το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων είχε συγκεντρωθεί πια μέσα στα σύνορα μίας χώρας θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι αυτό ήταν μια ευκαιρία να καταστήσει την αντιπαράθεση βενιζελικών-αντιβενιζελικών ιστορικά ξεπερασμένη, έγινε το αντίθετο: ο Διχασμός παρατάθηκε.

3. Βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί

Μέχρι το 1915 οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν πολιτικά ουδέτεροι.

[...] έστρεφαν με αγωνία και ελπίδα τα βλέμματά των προς όλα τα κόμματα της Ελλάδος χωρίς διάκρισιν. [...] Όταν όμως ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ανέτρεψεν τον Βενιζέλον δύο φορές κατά το 1915, τον Φεβρουάριον και τον Σεπτέμβριον, όταν ο παλαιοκομματισμός ήρχισε να λέγει ότι “η Σμύρνη είναι περιττή αποικία”, όλοι οι υπόδουλοι Έλληνες ήρχισαν να κλίνουν προς το κόμμα των Φιλελευθέρων, διότι εκείνο είχε εις το πρόγραμμά του την απελευθέρωσιν των. Ήρχισαν φυσικά να μισούν τον παλαιοκομματισμόν. Πταίουν λοιπόν οι υπόδουλοι διότι έγιναν βενιζελικοί;²⁹

Οι πρόσφυγες που είχαν αναζητήσει καταφύγιο στην Ελλάδα πριν το 1922, έγιναν εύκολος στόχος των αντιβενιζελικών. Την περίοδο της έξαρσης του Διχασμού κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών του 1916 επίστρατοι βασιλικοί είχαν εκτελέσει αδιευκρίνιστο αριθμό προσφύγων: «Από τις 19-23 Νοεμβρίου οδηγούνται πλησίον του φθησιατρείου Σωτηρία Μικρασιάται ιδίως πρόσφυγες και εθανατώνοντο ως κατάσκοποι εις την υπηρεσίαν των Αγγλογάλλων!»³⁰

Είναι χαρακτηριστικό ότι εκείνη την περίοδο που η Ελλάδα χωρίστηκε στα δύο, ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων, έγιναν εσωτερικοί μετανάστες και μετεγκαταστάθηκαν από την Αθήνα στην Θεσσαλονίκη, όπου ο Βενιζέλος είχε μεταφέρει την κυβέρνησή του. Όσοι έμειναν σε περιοχές που ελέγχονταν από τους υποστηρικτές του βασιλιά δεινοπάθησαν.

²⁹ Παντελής Καψής, *Πώς έχασαμεν τα πλούτη της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης*, Αθήνα 1923, σ. 8. Παρατίθεται στο Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο *Πέρα από την Καταστροφή*, ό.π., σ. 127.

³⁰ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1970, σ. 8.

Ακόμη και η περίθαλψή τους μειώθηκε σε βαθμό που απλά θα απέτρεπε «την εξέγερσιν της κοινής γνώμης ως και τα σχόλια των ξένων».³¹ Οι νεοφερμένοι πρόσφυγες μετά το 1922, βρήκαν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση και αντιμετώπισαν από την αρχή την καχυποψία και το μίσος των φανατισμένων βασιλικών. Η μοναδική ανοιχτή «αγκαλιά» που τους υποδέχτηκε ήταν των προσφύγων που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στην Ελλάδα. Εκεί εδραιώθηκε ο *βενιζελισμός*. Την πρώτη δεκαετία περισσότεροι από 9 στους 10 στήριζαν βενιζελικά κόμματα.³² Από την άλλη λειτουργούσε και ως συγκολλητική ουσία μεταξύ των επήλυδων και ενδυνάμωνε την αίσθηση του «συνανήκειν» στην κοινότητα.

Το μίσος των αντιβενιζελικών για τους πρόσφυγες μεγάλωσε μετά την εκτέλεση των υπαίτιων της Μικρασιατικής καταστροφής καθώς θεώρησαν ότι «η δίκη των εξ» έγινε εν μέρει για να κατευναστεί και η δική τους οργή. Πράγματι η επαναστατική κυβέρνηση³³ που ανέλαβε μετά την Καταστροφή και το κίνημα του Στρατού με επικεφαλής τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά δέχτηκε πιέσεις τόσο από τους κατώτερους αξιωματικούς όσο και από τους πρόσφυγες για να τιμωρηθούν οι υπεύθυνοι της τραγωδίας. Στις 15 Νοεμβρίου 1922, έξι από τους οκτώ κατηγορούμενους, κυρίως μέλη της ηγεσίας των αντιβενιζελικών καταδικάστηκαν για εσχάτη προδοσία και εκτελέστηκαν στο Γουδί. Ήταν μια πράξη σκοπιμότητας που εκτόνωσε την οργή του κόσμου και του στρατού.³⁴ Από την άλλη, προκάλεσε ένα μεγάλο τραύμα στην φιλοβασιλική παράταξη που αιμορραγούσε και διαιώνιζε τον Εθνικό Διχασμό.

Έξι χρόνια μετά την Μικρασιατική καταστροφή, από τη στήλη «Καθημερινά» της *Καθημερινής*, ο Γεώργιος Βλάχος σχολίαζε με αιχμηρό τρόπο την απόφαση του Λαϊκού Κόμματος να συμπεριλάβει στις λίστες του υποψήφιους βουλευτές προσφυγικής καταγωγής: «Με έκπληξίν μας είδομεν είς τα χθεσινά φύλλα ότι το Λαϊκόν Κόμμα θα περιλάβη τρεις πρόσφυγας πολιτευομένους εις τον συνδυασμόν Αθηνών. Διατί θα τους περιλάβη; Επί τη βάσει ποίας ηθικής και επί τη βάση ποίας σκοπιμότητος; Μη διότι όλαι αι πανελλήνιοι προσφυγικαί οργανώσεις εξήτησαν θανάτωσιν του Δημητρίου Γούναρη [...];»³⁵

³¹ Στο ίδιο.

³² Σπύρος Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα την περίοδο του μεσοπολέμου», στο Πασχάλης Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, τ.9, Αθήνα 1992, σ. 136.

³³ Μετά την Μικρασιατική καταστροφή, στις 11 Σεπτεμβρίου 1922, ξέσπασε το κίνημα του Στρατού και του Ναυτικού στη Χίο και τη Λέσβο και σχηματίστηκε επαναστατική επιτροπή από τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Δημήτριο Φωκά. Τα αιτήματά τους ήταν: η παραίτηση του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ υπέρ του διαδόχου, η διάλυση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης και ο σχηματισμός ουδέτερης κυβέρνησης.

³⁴ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 9.

³⁵ *Καθημερινή*, 19/07/28.

Ο Δ. Γούναρης (στη μέση) στη δίκη των έξ. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ.

Η εμπλοκή του στρατού στην πολιτική δεν ήταν μόνο ελληνικό αλλά πανευρωπαϊκό φαινόμενο στον Μεσοπόλεμο.

Οι νέες πολιτικές δυνάμεις που ανέλαβαν σε χαώδεις συνθήκες την ανοικοδόμηση των νέων κρατών, αποτελούνταν από στρατιωτικούς ή από συνασπισμούς πολιτικών και στρατιωτικών. Οι στρατιωτικοί δεν πολέμησαν στον Μεγάλο Πόλεμο για να επιστρέψουν στον στρατόνα, ούτε για να αποσυρθούν και να γράψουν τα απομνημονεύματά τους. Είχαν πολύ μεγαλύτερες φιλοδοξίες: να διευθύνουν τις κοινωνίες, τις οποίες άλλωστε διατείνονταν ότι τις γνώριζαν πολύ καλύτερα απ' ότι οι πολιτικοί, γιατί έρχονταν καθημερινά σε επαφή με τους απλούς στρατιώτες και γνώριζαν τα προβλήματα των λαϊκών τάξεων.³⁶

Ο ρόλος του στρατού στην Ελλάδα ήταν διττός. Αφενός μεν χάρη στα επιτεύγματά του, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ελληνική επικράτεια υπερδιπλασιάστηκε με την προσάρτηση της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Κρήτης, των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και της Θράκης. Αφετέρου δε ο στρατός έφταιγε: ένα μεγάλο μερίδιο ευθυνών του καταλογίσθηκε για την οδυνηρή ήττα στην Μικρά Ασία. Αμέσως μετά την επανάσταση Γονατά-Πλαστήρα, ο στρατός μπήκε σε μια κίνηση πολιτικής λειτουργίας και ο πολεμικός μηχανισμός, από το '22 και μετά εντάχθηκε στο πολιτικό σύστημα.

³⁶ Α. Λιάκος, *Σχεδιάσμα μιας ιστορίας*, ό.π.

Από το 1922 έως και το 1928 ένα μοντέλο στρατιωτικών-πολιτικών πρωτοστάτησε στα πολιτικά δρώμενα. Είτε με συμβίωση (Γονατάς-Πλαστήρας με Παπαναστασίου), είτε με ανατροπή (δικτατορία του Πάγκαλου, 1925-1926). Με την επιστροφή του Βενιζέλου το 1928, κάποιοι από αυτούς παρέμειναν διακριτικά δίπλα του, όπως ο Πλαστήρας, και κάποιοι πέρασαν στο αντίπαλο στρατόπεδο όπως ο Κονδύλης.

Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης *χρυσής τετραετίας* του Βενιζέλου η Ελλάδα μπήκε σε ένα εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα με έμφαση στην ανάπτυξη της οικονομίας, ενώ συνεχίστηκε ως ένα βαθμό και η αποκατάσταση των προσφύγων. Στην εξωτερική πολιτική, η προσέγγιση με την Τουρκία και η υπογραφή συμφώνου φιλίας το 1930 με τη γείτονα χώρα προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στην προσφυγική κοινότητα, η οποία συνειδητοποίησε οριστικά πια ότι δεν θα ξαναγυρίσει στα πάτρια εδάφη. Στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής συνθήκης Φιλίας Ουδετερότητας και Διαιτησίας υπογράφηκε το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο. Στην ουσία, το νέο σύμφωνο ακύρωνε τη σύμβαση της Λοζάνης περί Ανταλλαγής Χριστιανικών και Μουσουλμανικών πληθυσμών στο σημείο που προέβλεπε ανταλλαγή περιουσιών και αποζημιώσεις από το τουρκικό κράτος από τη διαφορά που θα προέκυπτε επειδή οι περιουσίες των Μουσουλμάνων ήταν μικρότερες από αυτές των Χριστιανών.³⁷

Η σύμβαση της Άγκυρας, επτά χρόνια μετά τη Λοζάνη, περιλάμβανε συμψηφισμό στις περιουσίες των ανταλλαγέντων πληθυσμών, κάτι που εξόργισε τόσο τους πρόσφυγες όσο και τους αντιβενιζελικούς επειδή θεωρήθηκε ότι οι Έλληνες πρόσφυγες ήταν οι μεγάλοι χαμένοι της συμφωνίας.³⁸

³⁷ Βλ. Θάνος Βερέμης, «Ελευθέριος Βενιζέλος: Μετά θάνατον γνώρισε τη γενική αποδοχή» στο *Ο ελληνικός 20ος αιώνας, τα πρόσωπα*, εφημ. *Τα Νέα*, 16/10/1999. <https://www.tanea.gr/1999/10/16/greece/afierwma-o-ellinikos-20os-aiwnas-ta-proswpa-6/> (ανάκτηση: 27/8/2019)

Τελικά, ύστερα από επίπονες διαπραγματεύσεις υπογράφηκε στην Άγκυρα, στις 19 Ιουνίου 1930, η ελληνοτουρκική σύμβαση για την εκκαθάριση των ζητημάτων που είχαν προκύψει από τη συνθήκη περί ανταλλαγής των πληθυσμών. Οι περιουσίες των ανταλλαζόμενων δεν θα αποδίδονταν στους δικαιούχους, όπως προέβλεπαν οι προγενέστερες συνθήκες. Η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει στην Τουρκία 425.000 λίρες Αγγλίας (125.000, που θα άφηναν χρεωστικό υπόλοιπο εις βάρος της Ελλάδας, αν συμψηφίζονταν οι περιουσίες των μη ανταλλαζόμενων, 150.000 προς αποζημίωση των κτημάτων των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως που βρίσκονταν έξω από την πόλη και άλλες 150.000 για τα κτήματα των Τούρκων της Δυτικής Θράκης, τα οποία είχε καταλάβει το κράτος για εγκατάσταση των προσφύγων). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σύμβαση του 1930 σήμαινε θυσία εις βάρος της Ελλάδας. Η οικονομική ανηρότητα των Ελλήνων της Τουρκίας ήταν επίσης γνωστή και μια εκτίμηση των περιουσιών των ανταλλαζόμενων που είχαν εγκαταλειφθεί θα άφηνε συντριπτικό ενεργητικό υπέρ της Ελλάδας. Αντί γι' αυτό, η Ελλάδα κατέβαλε πάνω από 425.000 λίρες για τις εγκαταληφθείσες περιουσίες των μη ανταλλαζόμενων. Ο Βενιζέλος όμως έκρινε ότι οι θυσίες αυτές άξιζαν, προκειμένου να εξομαλυνθούν οι σχέσεις της χώρας με την Τουρκία. Το πολιτικό αντίκρισμα των θυσιών αυτών υπήρξε το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας (καθώς και μια συμφωνία για τους ναυτικούς εξοπλισμούς και μια άλλη εμπορική), που υπογράφηκε στην Άγκυρα στις 30 Οκτωβρίου 1930.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά: *Καθημερινή* 15/06/30 και *Ριζοσπάστης* 18/06/30.

οἱ πρόσφυγες εὐλόγως καὶ δικαίως
 ἔξοφείρονται καὶ ζητοῦν νὰ κρε-
 μασθῇ ἢ ἄλλως πὼς ἐκτελεσθῇ ὁ
 σφαγεὺς τῶν δικαίων των κ. Βενι-
 ζέλος εἰς τὸ Γουδί. Διότι οἱ πρόσφυ-
 γες ἔχουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν τὴν συν-
 θῆκην τῆς Ἀωζάνης τοῦ 1923, ἡ ὁ-
 πεία ἠσφάλιζε τὰς περιουσίας των
 καὶ ἐξ ἥς συνθήκης παρητήθη ἀνε-
 πιφυλάκτως ὁ κ. Βενιζέλος· ὁ κ.
 Βενιζέλος, ὅστις διὰ νὰ ἀγρεύσῃ
 τὰς ψήφους τῶν προσφύγων ὑπε-
 σχέθη νὰ ἰκανοποιηθῇ ἀπ' ὅχρου
 εἰς ὅχρον τὰ προσφυγικὰ δίκαια

Εμπρός, 18/6/1930

«Εθνική συμφορά» χαρακτήρισαν τη συμφωνία οι προσφυγικές εφημερίδες που προκαλεί «απορία που καίει τα χείλη κάθε ισορροπημένου Έλληνας».³⁹ «Κύριε πρόεδρε, οι πρόσφυγες διερωτώνται. Μα τι του φταίξαμε του κ. Βενιζέλου, όχι μόνον για να μας εγκαταλείψει στο έλεος τους υψίστου και τους αστούς και τους αγρότας αλλά και να μας βαράει αλύπητα σαν το κταπόδι.»⁴⁰

**ΓΙΑΤΙ ΧΑΝΕΤΑΙ Η ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΜΑΣ:
 ΟΛΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΝ ΚΑΜΠΟΥΡΑ**

Προσφυγικός Κόσμος, 1/6/1930

Ο ίδιος ο Βενιζέλος υπερασπίστηκε την ειρηνευτική πολιτική του με την Τουρκία, η οποία ωστόσο είχε μεγάλο πολιτικό κόστος για την κυβέρνησή του, καθώς μια σημαντική μερίδα προσφύγων στράφηκε προς άλλα κόμματα και του στέρησε τελικά την πλειοψηφία στις επικείμενες εκλογές. Η αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε το έλλειμμα εμπιστοσύνης των προσφύγων προς τον Βενιζέλο: με την υπόσχεση ότι θα τους δώσει το 25% των αποζημιώσεων που τους είχε παρακρατηθεί, κατάφερε να αποσπάσει προσφυγικές ψήφους από τους βενιζελικούς. Οι αντιβενιζελικοί αναδείχθηκαν νικητές και παρά τις δύο απόπειρες ανάληψης της εξουσίας με στρατιωτικά κινήματα από τους φιλοβενιζελικούς (1933 και 1935), έμειναν στην κυβέρνηση μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά το 1936. Την ίδια χρονιά και μετά τον φυσικό θάνατο του Βενιζέλου, οι πρόσφυγες απομακρύνονται πια και από τον βενιζελισμό.⁴¹

³⁹ *Προσφυγικός Κόσμος* 13/7/1930.

⁴⁰ *Προσφυγικός Κόσμος* χ.χ.

⁴¹ Κ. Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά», ό.π., σ. 147.

Το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας υπογράφηκε στην Άγκυρα, στις 30 Οκτωβρίου του 1930.

Πηγή, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά

4. Κομμουνιστές

Οι περίξ των πόλεων συνοικισμοί μικροαστικής εγκαταστάσεως θ' αποτελέσουν μετά δεκαετίαν, ενωρίτερα ή αργότερα τον πυρήνα των αριστερωτέρων ροπών, με δυο λέξεις τον πυρήνα της επαναστατικής Ελλάδος. Ο κόσμος αυτός τώρα ψευτοζή. Όταν όμως δεν θα μπορεί να ψευτοζή,⁴²

Αυτή η άποψη ήταν ευρέως διαδεδομένη εκείνη την εποχή τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη και συντέλεσε στην δημιουργία δομών στήριξης της φτωχολογιάς, που ήταν τα θεμέλια του κράτους πρόνοιας. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Δαφνή, εάν ο Βενιζέλος είχε δώσει προτεραιότητα στην ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης και όχι στα πολυδάπανα δημόσια έργα «δεν θα αντιμετωπίζαμε σήμερα το θέμα της μεταβολής των προσφυγικών συνοικισμών εις πυρήνας του κομμουνιστικού κόμματος.»⁴³ Πράγματι από τις εκλογές του 1932 και μετά παρατηρείται μια διαρροή από το βενιζελικό στρατόπεδο προς τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης, τόσο προς τον αντιβενιζελισμό όσο και προς την Αριστερά δηλαδή το Ενιαίο Μέτωπο,⁴⁴ που ήταν συνασπισμός του ΚΚΕ με το ΑΚΕ (Αγροτικό Κόμμα).

⁴² Αχ. Καλευρά, (Γερουσιαστού Ροδόπης), *Αστυφιλία, Παρασιτισμός και Μικροαστική Εγκατάστασις*, Τύποις «ΕΦΗΜ. ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ», Θεσσαλονίκη 1930, σ. 10.

⁴³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, σ. 511.

⁴⁴ Δημήτρης Χουμεριανός, «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ. Το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 59-61.

Η τάση αυτή επιβεβαιώθηκε και στις εκλογές του 1933 και, όπως προαναφέραμε, θα κοστίσει τελικά στους φιλελεύθερους την οριστική απώλεια της εξουσίας.⁴⁵ Ωστόσο, το μεγάλο ποσοστό των προσφύγων εντάχθηκε στην επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά τη διάρκεια της κατοχής και όχι νωρίτερα.⁴⁶

Πρόσφυγες στην Αθήνα 1922. Πηγή, Library of Congress

Στην αρχή, το ΣΕΚΕ δεν τάχθηκε καθαρά κατά της Μικρασιατικής εκστρατείας. Υιοθέτησε μια ρητορική γενικά αντιπολεμική. Το 1919, διαβάζουμε στον *Ριζοσπάστη*, ο οποίος γίνεται επίσημο όργανο του κόμματος μετά το 1920, άρθρα ακόμη και υπέρ της εκστρατείας:

Η Σμύρνη κετελήφθη από Ελληνικόν στρατόν. Υποθέτομεν ότι το γεγονός αποτελεί ένδειξιν αναγνωρίσεως εις την Ελλάδα δικαιωμάτων επί της παραλιακής εκείνης περιοχής της Μικράς Ασίας. Ως τοιούτον είναι μια απαρχή απονομής δικαιοσύνης εις τους μικρούς λαούς, εις τους δυναστευόμενους πληθυσμούς. Οι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας υπέστησαν μέχρι τούδε αρκετά ώστε να δικαιούνται να αποκτήσουν πλέον την ελευθερία τους.⁴⁷

Αργότερα, το 1920 το ΣΕΚΕ έγινε πιο συγκεκριμένο και οργανωμένο για να εκφράσει την αντίθεσή του: με αντιπολεμική προπαγάνδα, διαδηλώσεις και αρθρογραφία τόσο στο μέτωπο όσο και στην Ελλάδα.

Το αυξημένο ποσοστό του ΣΕΚΕ στις εκλογές του 1920 εκτιμήθηκε ως αποτέλεσμα αυτής της φιλειρηνικής κινητοποίησης. Όταν οι βασιλικοί συνέχισαν την

⁴⁵ Σ. Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος», ό.π., σ. 148.

⁴⁶ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 229.

⁴⁷ *Ριζοσπάστης*, 2/5/1919.

Μικρασιατική εκστρατεία, η αντιπολεμική ρητορική έγινε μονοπώλιο του ΣΕΚΕ. Το κράτος αντέδρασε με καταστολή. Σοσιαλιστικές εφημερίδες έκλεισαν και μέλη του ΣΕΚΕ φυλακίστηκαν.⁴⁸ Οι κομμουνιστές θεωρούσαν ότι η Μικρασιατική εκστρατεία ήταν ιμπεριαλιστικός πόλεμος για τα συμφέροντα μάλιστα όχι των Ελλήνων αστών αλλά της αγγλογαλλικής πλουτοκρατίας.

*[...]τα ελληνικά στρατεύματα βαδίζουν δη πανταχόθεν προς το εσωτερικόν της Μικράς Ασίας. Και τι ζητούν τα ελληνικά στρατεύματα μέσα εις περιοχάς τούρκικας όπου οι χριστιανοί μόλις εκπροσωπούν το χιλιοστό του μουσουλμανικού των περιφερειών τούτων πληθυσμών; Τι ζητούν εις τα βάθη της Ασίας οι έλληναι στρατιώται...Και ποιος είναι ο απελευθερωτικός σκοπός...;*⁴⁹

Προκαλεί εντύπωση δε, ότι οι αναφορές στους Έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν ελάχιστες, «σαν να μην υπήρχαν».⁵⁰ Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρονταν στον ελληνικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας με γενικολογίες για ένωση των λαών της Βαλκανικής, χωρίς να εστιάζει στον τρόπο που αυτό μπορεί να γίνει. «Η απελευθέρωση των δούλων αδερφών την οποίαν επιζητούμεν, δεν είναι μόνον η απελευθέρωση των από τον ξένον φυλετικόν ζυγόν, αλλά και από τον πολιτικόν και οικονομικόν ζυγόν της αστικής τάξεως της πατρίδος των, των νέων των κυρίων.»⁵¹ Μία από τις πιο αμήχανες στιγμές της Μικρασιατικής εκστρατείας για τους Έλληνες κομμουνιστές ήταν όταν έπρεπε να δικαιολογήσουν τη συμμαχία της Σοβιετικής Ένωσης με τους Κεμαλιστές. Η επιχειρηματολογία ήταν τόσο περίπλοκη και τόσο αφελής σαν να ήθελαν και οι ίδιοι οι συντάκτες να πιστέψουν αυτά που γράφουν.

*Η Σοβιετική Ρωσία αγωνίζεται εις την Ανατολήν εναντίον της επιρροής του Ευρωπαϊκού Ιμπεριαλισμού, κυρίως δε εναντίον της Αγγλίας. Αυτή είναι η Ρωσική πολιτική εις την Ανατολήν. Αγωνίζεται να συντρίψει την Αγγλίαν ως αποικιακόν κράτος, δια να προκαλέση την χρεωκοπίαν του Αγγλικού καπιταλισμού. Προς τον σκοπόν τούτον είχε ανάγκην να αποσπάση τα έθνη της Ασίας από την Αγγλικήν επιρροήν..*⁵²

Το μεγαλύτερο αγκάθι όμως του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ στη σχέση του τόσο με τους πρόσφυγες όσο και με τους γηγενείς ήταν η στάση που υποχρεώθηκε να κρατήσει το κόμμα για να ενταχθεί στην Γ΄ Διεθνή και να ταχθεί υπέρ μιας ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης στο πλαίσιο μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Αν και σε αυτή τη θέση αντιτάχθηκαν πολλά σημαντικά στελέχη του ΣΕΚΕ και ιδιαίτερα στην περιοχή της Μακεδονίας, η πλειοψηφία υπέκυψε και το δέχτηκε. Το ΚΚΕ ήταν ένα πολύ μικρό κόμμα σε σχέση με αυτό της Βουλγαρίας και έπρεπε να υποχωρήσει αν ήθελε να γίνει μέλος της μεγάλης κομμουνιστικής οικογένειας.⁵³ Οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Μακεδονία μετά την Καταστροφή με την αγροτική αποκατάσταση, δύσκολα μπορούσαν να πιστέψουν ότι η θέση αυτή του ΚΚΕ δεν

⁴⁸ Η κατηγορία ότι οι κομμουνιστές είχαν μεγάλο μερίδιο ευθύνης για το χαμηλό ηθικό του στρατού και την ήττα στην Μικρασιατική εκστρατεία χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους αντικομμουνιστές κυρίως κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και του ψυχρού πολέμου.

⁴⁹ *Ριζοσπάστης*, 31/12/1920.

⁵⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 220.

⁵¹ *Ριζοσπάστης*, 13/9/1920.

⁵² *Ριζοσπάστης*, 3/6/1921.

⁵³ Αυτή η αντεθνική θέση του ΚΚΕ, ακόμη κι αν άλλαξε, ακολουθούσε το κόμμα μέχρι και την Μεταπολίτευση και έδωσε το μεγαλύτερο επιχείρημα στους αντιπάλους του για πολιτικές διώξεις.

σήμαινε ακόμη έναν ξεριζωμό γι αυτούς. Οι εξηγήσεις και εγγυήσεις του κόμματος προς τους πρόσφυγες δύσκολα μπορούσαν να γίνουν κατανοητές.

[...] τέθηκε πολλές φορές το ερώτημα: Τι θα γίνουν οι πρόσφυγες σε περίπτωση που θα γίνει ανεξάρτητη η Μακεδονία. Θα διωχτούν οι πρόσφυγες από τα χωράφια τους για να 'ρθουν οι ντόπιοι Βούλγαροι κλπ. που τα διεκδικούσαν; Στο ερώτημα αυτό η απάντηση μας είναι: Ο αγώνας μας για την ανεξαρτησία συνδέεται με τον αγώνα για την κατάργηση των φεουδαρχικών υπολειμμάτων με την δωρεάν απαλλοτρίωση των τσιφλικίων, μοναστηριακών, δημοσίων κτημάτων, την κατάργηση πληρωμής χρεών της ΕΑΠ. Επομένως χωρίς να χάσουν οι πρόσφυγες τα χωράφια τους, θα βρεθούν άλλα χωράφια για τους φτωχούς χωρικούς ντόπιους και πρόσφυγες.⁵⁴

Η αμήχανη αυτή θέση δεν θα μπορέσει να είναι βιώσιμη. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Μακεδονία υπήρξε εξάλλου και ο βασικός λόγος εγκατάλειψης της το 1935, παρά τις πιέσεις που δεχόταν από τη Μόσχα.⁵⁵ Η θέση αυτή θα επανέλθει αρκετά χρόνια αργότερα, και πολύ πιο πρόσκαιρα, στη δίνη του εμφυλίου πολέμου από την περίφημη – ή διαβόητη 5η Ολομέλεια του ΚΚΕ που έκανε λόγο «για εθνική αποκατάσταση» του μακεδονικού λαού σε μια απέλπιδα προσπάθεια του κόμματος να κρατήσει τους Σλαβομακεδόνες αγωνιστές του Δημοκρατικού Στρατού μακριά από την επιρροή του Τίτο.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, το ΣΕΚΕ άρχισε να ενδιαφέρεται για τους πρόσφυγες ευθύς αμέσως μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Η θέση του κόμματος που εκφράστηκε με πηχυαίους τίτλους μέσα από τον *Ριζοσπάστη* μια μέρα μετά το κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου 1922 ήταν ότι:

*Η κυβέρνηση οφείλει να σπεύση να συνεννοηθή με την Ρωσσίαν. Είναι η μόνη διέξοδος από την σημερινήν κρίσιν. Η κυβέρνηση οφείλει να φορολογήση βαρύτατα τα εκ του πολέμου κέρδη δια την συντήρησιν των προσφύγων και την αποζημίωσιν των θυμάτων πολέμου. ΟΧΙ ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗΝ ΕΙΣ ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΑΛΛΑ ΕΚΠΛΗΡΩΣΙΝ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΩΝ[sic]!*⁵⁶

Στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, στις «εισηγήσεις και θέσεις επί της τακτικής του κόμματος εις τους πρόσφυγας» που δημοσιεύτηκαν μετά την Σύμβαση Περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών που υπογράφηκε στην Λοζάνη της Ελβετίας στις 30 Ιανουαρίου 1923, οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν ως θύματα της ιμπεριαλιστικής και εθνικιστικής προπαγάνδας. Ο βενιζελισμός τους κορόιδεψε ότι θα επιστρέψουν στις πατρίδες τους και τώρα πρέπει να αντιληφθούν ότι θα είναι πλέον μόνιμοι έποικοι της Ελλάδας.

Για το ΚΚΕ οι πρόσφυγες ομαδοποιούνταν σε 3 κατηγορίες: στο λούμπεν προλεταριάτο που αφορούσε τα 5/8 των προσφύγων και ήταν αυτοί για τους οποίους έπρεπε να μεριμνήσει το κόμμα, σε αυτούς που βρήκαν δουλειές στην Ελλάδα και ζούσαν αξιοπρεπώς (2/8) και στους κεφαλαιοκράτες που διατήρησαν και μεγάλωσαν

⁵⁴ *Ριζοσπάστης*, 23/3/1931.

⁵⁵ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1999, σ. 44-46.

⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, 12/9/1922.

τις περιουσίες τους (1/8).⁵⁷ Στόχος των σοσιαλιστών ήταν οι μάζες αυτές των προσφύγων που ήταν *καθυστερημένοι πολιτικώς* να αποκτήσουν ταξική πολιτική συνείδηση και να πάρουν μέρος στους κοινωνικούς αγώνες. «Καθ' ημάς δεν υπάρχει άλλη λύσις του προσφυγικού ζητήματος ειμή η λύσις η επιτυγχανομένη δια της εφαρμογής του μάζιμου προγράμματος του Κομμουνισμού, λύσις παρεχόμενη δι' όλους τους προλετάρους της γης.»⁵⁸

Ριζοσπάστης, 22/9/1923

5. Δικτατορία Μεταξά

Μετά τον Α΄ ΠΠ, με την μετατροπή των μοναρχιών και των αυτοκρατοριών της Δυτικής Ευρώπης σε έθνη κράτη με εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά καθεστώτα, ο πολιτικός φιλελευθερισμός φαίνεται ότι εδραιώνεται. Ωστόσο η περίοδος της μεγάλης οικονομικοπολιτικής αστάθειας που ακολούθησε αλλά και η ρωσική επανάσταση του 1917, ανέτρεψαν τα ως τότε δεδομένα. Ανάμεσα στο δίπολο φιλελευθερισμού-σοσιαλισμού πρόβαλε μια νέα κοσμοθεωρία: ο φασισμός. Με στοιχεία από την Δεξιά αλλά χωρίς να κλείνει τα αυτιά του και σε αριστερή ή αριστερότροπη συνθηματολογία, ο φασισμός χρησιμοποίησε τον ακραίο εθνικισμό ως μέσο κινητοποίησης των μαζών, που αποδείχτηκε πολύ πιο αποτελεσματικό κίνητρο από την πάλη των τάξεων.⁵⁹ Στην Ιταλία, το 1922 ο Μπενίτο Μουσολίνι, με το Φασιστικό κόμμα, πρώην σοσιαλιστής και επηρεασμένος από το μονοκομματικό κράτος των Μπολσεβίκων και τις καινοτομίες του Λένιν, κατέλαβε την εξουσία και εγκαθίδρυσε δικτατορία. Το παράδειγμα της Ιταλίας ακολούθησαν πολλές χώρες στην Ευρώπη εγκαθιδρύοντας παρόμοιου τύπου ολοκληρωτικά καθεστώτα.⁶⁰ Η Μεγάλη Ύφεση που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ και εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη ενίσχυσε τα καθεστώτα αυτά. Η αστική τάξη, που δεν μπορούσε να λύσει πια τα οικονομικά προβλήματα που αναδύθηκαν με φιλελεύθερες πολιτικές και βρέθηκε αντιμέτωπη με το ενισχυμένο εργατικό κίνημα και τις κινητοποιήσεις επέλεξε την καταστολή και έτσι, μείζον τμήμα της, τάχθηκε με την πλευρά των φασιστών.⁶¹ Ουσιαστικά, η εδραίωση του φασισμού στο Μεσοπόλεμο συνίσταται ακριβώς στον εκφασισμό σημαντικού τμήματος της ευρωπαϊκής αστικής τάξης.

⁵⁷ Ελευθέριος Σταυρίδης, *Κομμουνιστική Επιθεώρησις* (ΚΟΜΕΠ), Οκτώβριος 1923, σ. 2.

⁵⁸ Η *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, ήταν περιοδική έκδοση του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και από την πρώτη έκδοσή της το 1921 μέχρι το 1924, κυκλοφορούσε μηνιαία με τον τίτλο «Κομμουνιστική Επιθεώρησις - μηνιαίον θεωρητικόν όργανον του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος της Ελλάδος (Κομμουνιστικού)», με στόχο «...να κατευθύνη την σκέψιν και ενέργειαν του Κόμματος και ν' αποβή μόνιμον αντιπροσωπευτικόν όργανον του αγώνος». Βλ. <https://www.komep.gr/-to-istoriko-ton-ekdoseon-ths-kommounistikhs-epitheorhshs>

⁵⁹ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα 1995, σ. 65.

⁶⁰ Stanley Payne, *Η ιστορία του φασισμού, 1914-1945*, Αθήνα 2000, σ. 193.

⁶¹ E. Hobsbawm, ό.π., σ. 179.

Και στην Ελλάδα, η πολιτική αστάθεια του Μεσοπολέμου οδήγησε στην δικτατορία του Μεταξά στις 4 Αυγούστου του 1936. Πρωτοφασιστικές οργανώσεις, με εθνικιστικά, αντισημιτικά και αντικομμουνιστικά χαρακτηριστικά είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους από την δεκαετία του '20. Τόσο η νέα εθνική ιδεολογία όσο και η πίεση για εθνική ομογενοποίηση ήταν παράγοντες που έδρασαν αποφασιστικά στη γέννηση του φαινομένου. Στον Μεσοπόλεμο, ο φασισμός θεωρείτο ένα εναλλακτικό μοντέλο διακυβέρνησης που θα έβαζε σε τάξη τη χώρα. Ο Μουσολίνι γοήτευε μια πολύ μεγάλη μερίδα πολιτικών, ακόμη και τον ίδιο τον Βενιζέλο. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος που έγινε μεταξύ Βενιζέλου και Πλαστήρα όταν οι φιλελεύθεροι έχασαν τις εκλογές του 1933. Ο Πλαστήρας σκεφτόταν να κάνει πραξικόπημα κατεβάζοντας στο δρόμο τους πρόσφυγες:

-Θα κάμουμε ό,τι και στην Ιταλία, που χάρις στον Φασισμό προοδεύει.

-Αν πείσεις τον Μουσολίνι να αφήσει την Ιταλία και να έρθει εδώ, τότε ίσως συμφωνήσω να γίνει δικτατορία! Απάντησε περιπαικτικά, ο Βενιζέλος.⁶²

Ο φασισμός γοήτευε και τους πρόσφυγες. Στον προσφυγικό τύπο «η σιδηρά πυγμή του μεγαλεπήβολου, Μουσολίνι» ήταν το παράδειγμα αποτελεσματικής πολιτικής.⁶³ Ας μην ξεχνάμε ότι η πρώτη φασιστική ομάδα στην Ελλάδα, η «πρωτοφασιστική» - όπως αναφέρεται στην βιβλιογραφία- *Εθνική Ένωσις Ελλάδος*, ιδρύθηκε από πρόσφυγες και τα μέλη της ήταν κατά μεγάλη πλειοψηφία προσφυγικής καταγωγής.

Για τη σχέση Μεταξά προσφύγων δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες ούτε από βιβλιογραφία αλλά ούτε και από τον τύπο, καθώς επί καθεστώτος 4^{ης} Αυγούστου η λογοκρισία ήταν πια ολοκληρωτική. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι ο Μεταξάς δεν ήθελε να ξεχωρίζει τους πρόσφυγες από τους γηγενείς και τους αποκαλούσε όλους *Έλληνες*. Επίσης επί των ημερών του ανεγέρθηκαν νέοι προσφυγικοί οικισμοί και εξανθρωπίστηκαν παλαιότεροι.⁶⁴

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο προσφυγικός συνοικισμός της Δραπετσώνας μετονομάστηκε σε «Συνοικισμό της 4ης Αυγούστου», προς τιμήν του Ιωάννη Μεταξά και των έργων ανάπλασης που έγιναν εκεί. Από τη Δραπετσώνα ο Μεταξάς μίλησε για την *ενοποίηση* όλων των Ελλήνων:

[...] Μέσα εις την αναχώνευσιν αυτήν των διαφόρων μερίδων και κατηγοριών του ελληνικού λαού ήτο φυσικόν να εκλείψη και το όνομα των προσφύγων. Ούτοι δεν είνε πλέον τίποτε ολιγώτερον και τίποτε περισσότερον από τον ίδιον τον ελληνικόν λαόν, μέσα από το σύνολον του οποίου είνε πλέον αδύνατον να ξεχωρισθούν. Πρόσφυγες υπήρξαν. Αλλά δεν υπάρχουν πλέον παρά Έλληνες. [...] Δι' εμέ ο ελληνικός λαός είνε ένας και δεν χωρίζεται εις τίποτε. Δι' εμέ όλοι οι Έλληνες είνε εξ ίσου φίλοι και εξ ίσου αγαπητοί, ανεξαρτήτως των φρονημάτων, τα οποία είχαν εις το παρελθόν. Αυτό μας είνε αδιάφορον.⁶⁵

⁶² Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα 1997, σ. 599.

⁶³ *Παμπροσφυγική*, 14/11/1925.

⁶⁴ Βλ. Ελένη Κυραμαργιού, «Από πρόσφυγες “Έλληνες”», *Δραπετσώνα 1922-1967, ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα 2019, σ. 221-228.

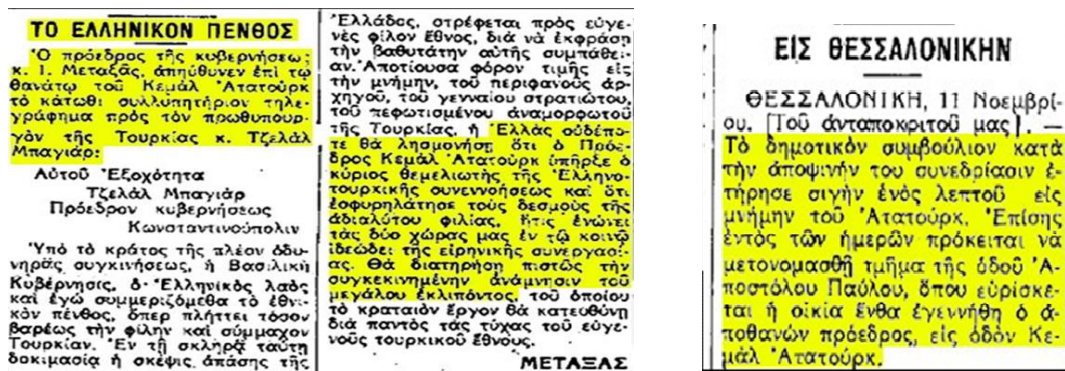
⁶⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/4/1940. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα αναφέρεται η μετονομασία του συνοικισμού.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι όλοι οι Έλληνες χωρίς διακρίσεις είχαν χώρο και ρόλο στο κορπορατιστικό κράτος του Μεταξά.⁶⁶ Όπως αναφέρει ο Κωστής Καρπόζηλος «η εθνική αναδιοργάνωση του νέου καθεστώτος έφερνε την τομή με το παρελθόν, περιλαμβάνοντας τους αποκλεισμένους του χτες, οι οποίοι, στο μεταξικό προπαγανδιστικό αφήγημα, μετατρέπονταν σε ακούσιους, σίγουρα σιωπηλούς, πρωταγωνιστές του Νέου Κράτους.»⁶⁷ Όσοι δεν πήγαιναν με το ρεύμα και αντιστέκονταν, πρόσφυγες και μη, ήταν ούτως ή άλλως στις φυλακές και στα ξερωνήσια.

Από την άλλη, υπάρχουν ιστορικοί, που υποστηρίζουν ότι ο Μεταξάς είχε καθαρά αντιπροσφυγική στάση για τους ακόλουθους λόγους:⁶⁸

- Ο Μεταξάς αρνήθηκε το 1922 να πάρει μέρος στη Μικρασιατική εκστρατεία.
- Όταν πέθανε ο Κεμάλ Ατατούρκ παρέστη στην κηδεία του και προς τιμήν του άλλαξε το όνομα της οδού «Αποστόλου Παύλου» στη Θεσσαλονίκη σε οδό «Κεμάλ Ατατούρκ». Δώρισε τέλος, στο τουρκικό κράτος το σπίτι όπου γεννήθηκε ο Μουσταφά Κεμάλ στη Θεσσαλονίκη.
- Λόγω των αντιπροσφυγικών του συναισθημάτων απαγόρευσε το ρεμπέτικο.

Κατά την άποψή μας, τα επιχειρήματα αυτά εύκολα αποδομούνται καθώς, πρώτον ως στρατιωτικός και εκ του αποτελέσματος ο Μεταξάς δικαιώθηκε που ήταν ενάντια στην Μικρασιατική εκστρατεία. Δεύτερον, η Ελληνοτουρκική προσέγγιση είχε ήδη γίνει από τον Ελευθέριο Βενιζέλο με το Σύμφωνο Φιλίας το 1930 και τρίτον η υποκουλτούρα του ρεμπέτικου δεν εξέφραζε μόνο τους πρόσφυγες αλλά όλο το λούμπεν προλεταριάτο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Ελευθέρον Βήμα, 11 & 12/11/1938

⁶⁶ Η κοινωνική ευαισθησία, η φιλεργατική πολιτική και η στάση του απέναντι στους Ιταλούς το '40, αποτέλεσαν το διαβατήριο του Μεταξά για την υστεροφημία του στους κόλπους της Δεξιάς και Ακροδεξιάς παράταξης. Βλ. Κωστής Καρπόζηλος, Ελένη Κυραμαργιού, «Ο Πρώτος Εργάτης: κορπορατισμός, κοινωνικό ζήτημα και εργατική πολιτική (1936-1940)», *Τα Ιστορικά*, έτος 33°, τ.63, Απρίλιος 2016, σ. 111.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 112.

⁶⁸ Βλ. Βλάσης Αγτζίδης, *1908-1923: Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος*, σ. 14. Επίσης, Βλάσης Αγτζίδης, «Πρόσφυγες του '22 στη "μητέρα-πατρίδα". Οι δικοί μας Παλαιστίνιου», *Το Τραύμα και οι πολιτικές της Μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα 2010. Τα κείμενα αυτά αναπαράγονται από πολλές ιστοσελίδες στο διαδίκτυο, οι οποίες ανήκουν ιδεολογικά στον χώρο της «πατριωτικής Αριστεράς» και εστιάζουν στο ποντιακό ζήτημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Από την καταστροφή στην κοσμογονία

Ας πάμε λίγα χρόνια πίσω για να εστιάσουμε στη διαχείριση της ανθρωπιστικής κρίσης που επήλθε με την Μικρασιατική καταστροφή. Η ανταπόκριση και τα αντανάκλαστικά του ελληνικού κράτους ως χώρας υποδοχής ήταν εντυπωσιακά. Στον Μεσοπόλεμο επιτεύχθηκε η δεύτερη εθνική ανασυγκρότηση της Ελλάδας. Με καταλύτη τους πρόσφυγες και επίκεντρο τον «κρατισμό» έναν νέο τύπο διακυβέρνησης με νέες μεθόδους και φιλοσοφία η χώρα αναγεννήθηκε από τις στάχτες της. Η νέα πολιτική ήταν ένα μείγμα της πολιτικής παράδοσης της παλιάς Ελλάδας εμπλουτισμένο με νέα εργαλεία με πρότυπο δυτικές πολιτικές. Η χαρισματική φιγούρα του Ελευθέριου Βενιζέλου πρωταγωνίστησε στον πολιτικό στίβο και επηρέασε βαθύτατα τις εξελίξεις.

[...] Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο Βενιζέλος έσπευσε ανενδοίαστα να αναλάβει προσωπικά τη βαρύτερη ευθύνη της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών (μολονότι προέβλεπε τότε ότι οι πρόσφυγες θα τον «αναθεματίσουν»). Στη συνέχεια ορθολογισμός και ρεαλισμός χαρακτήρισαν την κοσμογονία της προσφυγικής αποκατάστασης μέχρι την τελευταία της λεπτομέρεια.⁶⁹

1. Υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, μία σύμβαση χωρίς προηγούμενο

Δύο μόλις χρόνια μετά τον θρίαμβο της Συνθήκης των Σεβρών, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, παρόλο που δεν κατείχε κυβερνητικό αξίωμα, θεωρήθηκε από την επαναστατική κυβέρνηση, ως ο πιο κατάλληλος διαπραγματευτής της τραγικής ήττας του '22. Το κλίμα που επικρατούσε για τον Έλληνα ηγέτη, στη διάσκεψη που ξεκίνησε τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου στη Λοζάνη της Ελβετίας, περιέγραψε ο Μιχαήλ Θεοτοκάς, νομικός σύμβουλος της ελληνικής αντιπροσωπείας: «Όλοι οι παριστάμενοι ησθάνθησαν ρίγη θαυμασμού δια το παρελθόν του, συμπαθείας ή οίκτου δια το παρόν».⁷⁰ Έπειτα από επτάμισι μήνες σκληρών διαβουλεύσεων μεταξύ, Ελλήνων, Τούρκων και Συμμάχων, με εντάσεις και διακοπές υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου του 1923 η Συνθήκη της Λοζάνης, δηλαδή η αναθεωρημένη ειρηνευτική συμφωνία με την Τουρκία (Συνθήκη των Σεβρών) μετά τον Α' ΠΠ. Τμήμα αυτής της συνθήκης ήταν η Σύμβαση της Λοζάνης, η οποία είχε υπογραφεί ήδη έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923. Η ελληνοτουρκική αυτή Σύμβαση, ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και περιείχε δύο συμφωνίες: Μία για την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών και μία για την ανταλλαγή αιχμαλώτων και πολιτών που κρατούνταν όμηροι.⁷¹ Το κριτήριο για την ανταλλαγή ήταν το θρήσκευμα, ενώ εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Πόλης και οι Μουσουλμάνοι της Θράκης. (Με την τελική συνθήκη εξαιρέθηκαν και οι χριστιανοί της Τενέδου και της Ίμβρου).

⁶⁹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα 1922-1940*, ό.π., σ. 24-25.

⁷⁰ Μιχαήλ Γ. Θεοτοκάς, «Ο Βενιζέλος εις την διάσκεψιν της Λωζάννης», *Ο θάνατος του Ελευθερίου Βενιζέλου στον Αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα 2004, σελ.338.

⁷¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 4/4/1923.

Η συμφωνία αυτή αποτελεί ορόσημο καθώς είναι η πρώτη φορά που έγινε αναγκαστική και όχι εθελοντική ανταλλαγή και χρησιμοποιήθηκε ως προηγούμενο και σε άλλες περιπτώσεις στην παγκόσμια Ιστορία.⁷² Υπολογίζεται ότι 1.150.000 Έλληνες είχαν ήδη βρει καταφύγιο στην Ελλάδα πριν τη «Λοζάνη». Μαζί τους ενώθηκαν 214 χιλιάδες ακόμη Έλληνες που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στην Μικρά Ασία και τη Θράκη. Ενώ 360 χιλιάδες Μουσουλμάνοι μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα στην Τουρκία.⁷³ Ο ξεριζωμός αυτός ακόμη κι αν ήταν «συντεταγμένος» ήταν κι αυτός οδυνηρός. Η προσφυγιά των Ελλήνων της Τουρκίας ξεκινούσε μήνες πριν την μετεγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Όσο οι μεικτές επιτροπές προετοίμαζαν την ανταλλαγή, αυτοί έπρεπε να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να μείνουν σε σχολεία ή άλλα δημόσια κτίρια ή να συγκατοικήσουν με τους Μουσουλμάνους που στο πλαίσιο της συμφωνίας έφυγαν από την Ελλάδα. «Οι μαρτυρίες των ανταλλαξίμων επαναλαμβάνουν τις ίδιες σπαρακτικές αφηγήσεις: η ανακοίνωση της ανταλλαγής, ο αποχαιρετισμός των νεκρών, η περισυλλογή των ιερών εικόνων, η τελευταία λειτουργία στην εκκλησία, η αβεβαιότητα για το μέλλον.»⁷⁴

Ζητούμενο τόσο της Σύμβασης όσο και της Συνθήκης της Λοζάνης ήταν να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον γόνιμο για να ευδοκιμήσει η ειρήνη στην πολύπαθη περιοχή των Βαλκανίων. Όπως ήδη είπαμε για περισσότερα από 100 χρόνια από την επανάσταση του 1821 μέχρι και το 1922, το «Ανατολικό ζήτημα», ο σταδιακός δηλαδή διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στη διεθνή πολιτική σκηνή. Ο εθνικισμός στα Βαλκάνια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι πολεμικές συγκρούσεις είχαν ως αφετηρία τους την *αποσύνθεση* του «Μεγάλου Ασθενή». Η δημιουργία εθνικών κρατών ωστόσο δεν σταμάτησε τις εθνοτικές συγκρούσεις καθώς κάθε κράτος αποτελούνταν από ετερογενείς πληθυσμούς. Η συνθήκη της Λοζάνης κρίνεται εκ του αποτελέσματος ως επιτυχημένη από τη στιγμή που η Ελλάδα ομογενοποιήθηκε, ενώ η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται και από ύφεση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

⁷² Μετά τον Β' ΠΠ «η ανταλλαγή» χρησιμοποιήθηκε για την εκδίωξη 12 εκ. Γερμανών από την Αν. και Κεντρική Ευρώπη. Βλ. «Der Weg nach Potsdam – Die Alliierten und die Vertreibung», *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, Frankfurt/Main 1985, 3. Auflage 1995, παρατίθεται στο Berit Tolleshaug, *Φρίντσιοφ Νάνσεν, ένας Νορβηγός ήρωας σε μια ελληνική τραγωδία*, σ. 14. Η ανταλλαγή ήταν και το κύριο εργαλείο στον χωρισμό που έγινε το 1947 ανάμεσα στην Ινδία και το Πακιστάν.

⁷³ Βλ. περισσότερα στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας σύγκρουσης*, Σειρά μελετών KEMO, Αθήνα 2006.

⁷⁴ Από το φυλλάδιο του Μουσείου Μικρασιατικού Ελληνισμού Φιλώ Χαϊδεμένου, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς «Ανδρέας Παπανδρέου» Δήμου Φιλαδέλφειας-Χαλκηδόνος.

Μουσουλμάνοι πρόσφυγες φθάνουν στη Σμύρνη. Πηγή, ICRC Archives

Αφιξη Ελλήνων αιχμαλώτων μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ

2. Ο άγνωστος αρχιτέκτονας της Σύμβασης της Λοζάνης

Εκτός από την «πυριτιδαποθήκη» των Βαλκανίων, στις αρχές του 20ου αιώνα επικρατούσε ένα συγκρουσιακό κλίμα σε όλη την Ευρώπη που οδήγησε σε μια σειρά πολέμων. Ο Α΄ΠΠ, οι πόλεμοι στον Καύκασο και η ελληνοτουρκική σύρραξη άφησαν πίσω τους εκτός από εκατομμύρια νεκρούς και ένα τεράστιο αριθμό εκτοπισμένων ανθρώπων κυρίως από τη Ρωσία, οι οποίοι έχρηζαν άμεσης βοήθειας. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις οι οποίες μέχρι τότε αναλάμβαναν να δώσουν τις πρώτες βοήθειες στα θύματα του πολέμου, δεν μπορούσαν να διαχειριστούν ένα τόσο γιγαντιαίο εγχείρημα. Τους έλειπαν και οι πόροι αλλά και η τεχνογνωσία της διαχείρισης. Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο αποφασίστηκε από τον Ερυθρό Σταυρό και την Κοινωνία των Εθνών να διοριστεί ένας Ύπατος Αρμοστής για τους πρόσφυγες. Αυτός θα ήταν υπεύθυνος για τον ορισμό ενός νέου status για αυτούς τους ανθρώπους, για τον επαναπατρισμό τους στη Ρωσία ή την εύρεση εργασίας σε άλλες χώρες. Επιπροσθέτως ο Ύπατος Αρμοστής έπρεπε να πάρει όλα τα απαραίτητα μέτρα για να γίνει ένας συντονισμός αυτής της δαιδαλώδους επιχείρησης.⁷⁵ Εκτός από το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον υπήρχε και ο πολιτικός παράγοντας που ήταν καθοριστικός. Η εξαθλίωση και η φτώχεια θα μπορούσαν να οδηγήσουν τους πρόσφυγες σε εξέγερση και να τους στρέψουν στον δρόμο του κομμουνισμού. Έπρεπε να βρεθεί λύση άμεσα.

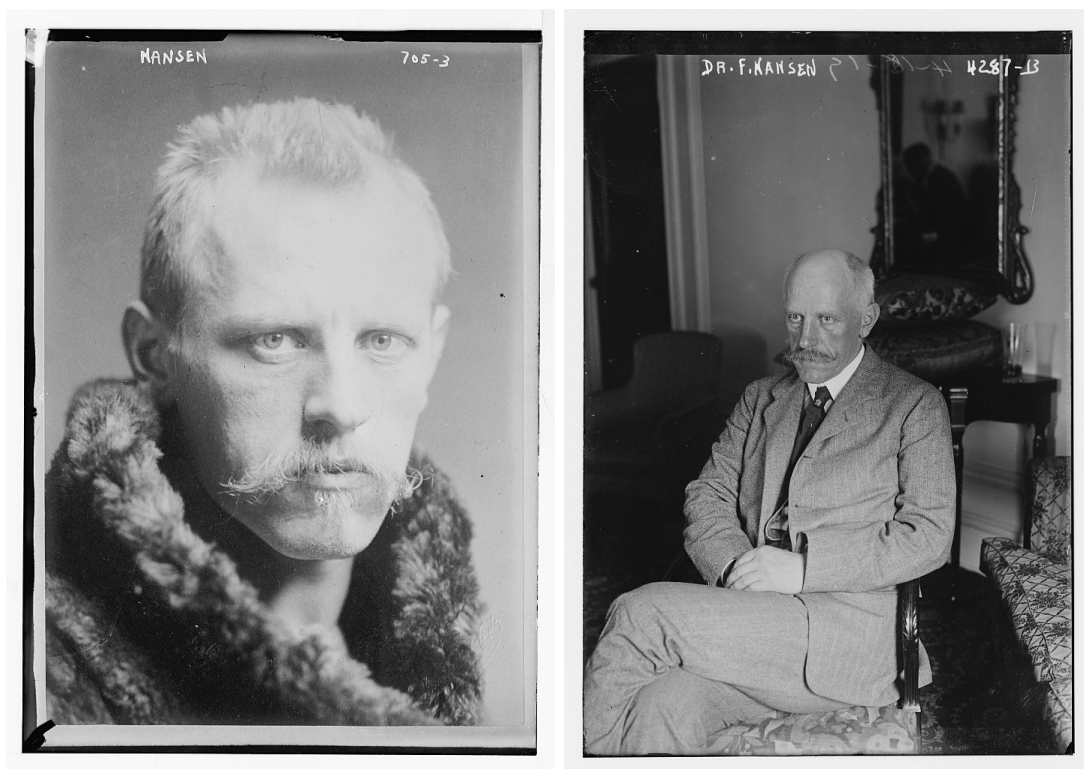
Ο Νορβηγός Φρίντγιφ Νάνσεν εξερευνητής, επιστήμονας και διπλωμάτης επιλέχθηκε το 1921 για να διατελέσει Ύπατος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες. Η αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων ένα χρόνο αργότερα, ήταν η δεύτερη κρίσιμη αποστολή του. Για την συμβολή του στην ανακούφιση των πληγέντων από τον ρωσικό λιμό αλλά και την Μικρασιατική καταστροφή ο Νάνσεν τον Δεκέμβριο του 1922 έλαβε το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης. Ο Νάνσεν συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην επίσπευση της υπογραφής της σύμβασης για αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών και είχε αρχίσει άτυπα τις διαπραγματεύσεις ως ιδιώτης (λόγω του ότι η Τουρκία δεν ήταν μέλος της ΚτΕ) ήδη από το φθινόπωρο του 1922.⁷⁶ Αν και οι σύμβουλοί του από την Κοινωνία των Εθνών για ανθρωπιστικούς λόγους πρότειναν μια εθελοντική ανταλλαγή, ο Νάνσεν επέμεινε στην αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών.

Ας μη θεωρηθεί ότι πιστεύω πως μπορεί να γίνει ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών μειονοτήτων, η οποία θα παρέχει ένα πλήρως ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Αντιθέτως, πιστεύω ότι μια ανταλλαγή πληθυσμών, ανεξάρτητα από το πόσο καλά οργανωμένη είναι, θα επιφέρει πολύ σημαντική επιβάρυνση, ίσως και πολύ σημαντική υποβάθμιση του μεγάλου αριθμού ατόμων που θα ανταλλάγουν ανάμεσα στις δύο χώρες. Εν τούτοις, πιστεύω ότι αυτές οι επιβαρύνσεις, παρόλο που θα είναι μεγάλες, θα αποτελέσουν μικρότερη επιβάρυνση από αυτή που θα υφίσταντο οι ίδιοι πληθυσμοί αν δεν γίνει κάτι.⁷⁷

⁷⁵ Gilbert Jaeger, *On the history of the international protection of refugees*, τ.83, No 843, IRRC September 2001, σ. 727-728.

⁷⁶ B. Tolleshaug, *Φρίντγιφ Νάνσεν*, ό.π., σ. 18.

⁷⁷ Turkey No.I (1923) *Lausanne Conference on Near Eastern affairs 1922-1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. Cmd. 1814*. (London: His Majesty's Stationery Office 1923) σ.115. Παρατίθεται στο B. Tolleshaug, ό.π., σ. 18.

Φ. Νάνσεν, ο εξερευνητής που έγινε Υπάτος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες. Πηγή, Library of Congress.

Η προσωπικότητα του Νάνσεν χαρακτηρίζεται από δυναμισμό, ζήλο για γρήγορες λύσεις και αποφάσεις κόντρα στο ρεύμα. Το όνομά του έχει γίνει μύθος. Για τη ζωή και τη δράση του έχουν γραφτεί πολλές βιογραφίες αλλά και μυθιστορήματα, τα περισσότερα δε αχιογραφήματα για το πώς κατάφερε με ρεαλισμό και τόλμη να συνδυάζει επιτυχώς την επιστήμη, την πολιτική και τον ανθρωπισμό.⁷⁸

Στη σχετική βιβλιογραφία δεν έχει διευκρινιστεί ποιος ήταν τελικά ο αρχιτέκτονας της αναγκαστικής ανταλλαγής. Ήταν οι Σύμμαχοι, οι Τούρκοι ή μήπως οι Έλληνες; Στην ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ότι αυτός ήταν που επηρέασε τελικά τον Νάνσεν.⁷⁹ Ωστόσο οι δηλώσεις Βενιζέλου τρεις μόλις μέρες πριν υπογραφεί η σχετική Σύμβαση δείχνουν το αντίθετο. «Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αντιμετωπίστηκε από την Ελληνική Κυβέρνηση και Αντιπροσωπεία με ιδιαίτερη αντιπάθεια. [...] Η Ελληνική Αντιπροσωπεία νομίζει ότι οφείλει να επαναφέρει σήμερα επίσημα ενώπιον της Συνδιάσκεψης την πρότασή της για την εγκατάλειψη της υποχρεωτικής ανταλλαγής. [...]».⁸⁰ Ο Μαυρογορδάτος θεωρεί ότι στη διάσκεψη της Λοζάνης ο Βενιζέλος *μπλόφαρε* για να μην χάσει την εύνοια των προσφύγων, καθώς η Σύμβαση αυτή έφερε μεγάλη αναστάτωση και αναβρασμό στους Μικρασιάτες που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποτρέψουν την υπογραφή της.⁸¹

⁷⁸ B. Tolleshaug, ό.π., σ. 155.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ *Ministere des Affaires Etrangeres, Documents diplomatiques: Conference de Lausanne Tome: 21 novembre 1922-1er fevrier 1923* (Paris: Imprimerie Nationale, 1923), σ. 310. Παρατίθεται στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μύθοι και αλήθειες για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923*, σ. 4.

⁸¹ Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π.

Πρόσφυγες διαδηλώνουν με μαύρα λάβαρα κατά της συνθήκης της Λοζάνης. Πηγή, www.pontos-news.gr

«Αλλά όλα αυτά γίνονται πίσω από την πλάτη μας. Διαπραγματεύσεις, συζητήσεις για την ανταλλαγή μας από ξένους, Έλληνες και Τούρκους, καθώς πουλούν τα κτήνη στο παζάρι. Κάτι διαβάζουμε στις εφημερίδες, λόγια μασημένα από τους πολιτικούς. Ήμασταν άνθρωποι και δεν μας ρώτησε κανείς για το πώς θέλαμε την τύχη μας.»⁸²

Προκαλεί εντύπωση ότι στον ελληνικό τύπο δεν έγινε μεγάλη συζήτηση για την εν λόγω συνθήκη. Μάλιστα οι τρεις κύριες εφημερίδες τις οποίες εξετάζουμε σε αυτή την εργασία (*Καθημερινή*, *Ελεύθερον Βήμα* και *Ριζοσπάστης*) από τις 28-30 Ιανουαρίου είχαν τεθεί σε καθεστώς λογοκρισίας. Δεν είναι ξεκάθαρος ο λόγος της επιβολής λογοκρισίας αλλά συμπεραίνουμε από τα κύρια άρθρα των επόμενων ημερών ότι έγινε για «εθνικούς λόγους».⁸³ Μετά τη συμφωνία η αντιβενιζελική *Καθημερινή* συνέχιζε -κυρίως στα άρθρα γνώμης- με αμείωτη ένταση την κριτική στον βενιζελισμό αλλά δεν αναφερόταν ευθέως στην υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών.⁸⁴

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΙΣ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

Προσφυγικός Κόσμος, 28/11/1925

Το *Ελεύθερον Βήμα* από την άλλη δημοσίευε αποκλειστικές «φιλοβενιζελικές» ειδήσεις που έστελνε ο ανταποκριτής της από την Λοζάνη αλλά και κάποια

⁸² Μαρτυρία Π. Δαλακλή, παρατίθεται στο Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Αθήνα 1996, σ. 136.

⁸³ «Ενώ ακόμη συνεζητείτο εις την Λωζάννην το ελληνικόν ζήτημα, κατεγινόμεθα εδώ με εσωτερικούς αγώνας». Αυτός είναι ο λόγος της λογοκρισίας όπως συμπεραίνεται από άρθρο της *Καθημερινής* 1/2/1923.

⁸⁴ *Καθημερινή*, 31/1/1923, 1/2/1923.

ψηφίσματα ή κείμενα-καταπέλτες κατά της ανταλλαγής που υπέγραφαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες.⁸⁵ Ήταν αναμενόμενο ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος θα επέλεγε το φιλικό προσκείμενο *Ελεύθερον Βήμα* για να εκφράσει τα επιχειρήματά του για τη συμφωνία.

Συνεπεία τηλεγραφήματος το οποίον ο φίλος π. Ν. Κυριακίδης, άλλοτε Πρόεδρος της Κοινής των Αλυτρώτων της Επιτροπείας και εκ των ενθουσιωδεστέρων Ελλήνων πατριωτών, απηύθυνε προς τον Βενιζέλον εν Αωζάνη διαμαρτυρόμενος δια την ανταλλαγήν των πληθυσμών, ο Βενιζέλος του διαβίβασε την παρακάτω επιστολήν:

Επετύχομην λοιπόν δια της συμφωνίας:

- 1) Την παραμονήν των Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως.
- 2) Την παραμονήν του Πατριαρχείου.
- 3) Την αναστολήν της εκδιώξεως των υπολοίπων εν Μικρασία Ελλήνων μέχρι της στιγμής καθ'ήν θ' αρχίση η αναχώρησις των εν Ελλάδι Τούρκων.
- 4) Την αναχώρησιν, συναινούσης της Τουρκίας, του εν Ελλάδι, τουρκικού πληθυσμού μέχρι το Νέστου προς Ανατολάς, ήτοι 350.000 περίπου προσώπων, ων αι κατοικίαι θα μας επιτρέψουν να στεγάσωμεν ανθρωπίνως ήμισυ περίπου εκατομμύριον προσφύγων.

Τι έχομεν να ωφεληθώμεν αρνούμενοι την υπογραφήν αυτήν; Πώς θα διευκολύνωμεν την εγκατάστασιν 1.259.000 προσφύγων, εάν αι 350.000 Μουσουλμάνων δεν απέλθουν εξ Ελλάδος; Πώς να εξασφαλίσωμεν εις τα μυριάδας ταύτας των προσφύγων την αποζημίωσιν των εγκαταλειφθεισών περιουσιών των, ήτις θα διευκολύνη αυτούς εις ανάληψιν νέου βιοποριστικού επαγγέλματος; Πώς να προλάβωμεν την έξωσιν των εν Κωνσταντινουπόλει Ελλήνων;⁸⁶

Εμπρός, 23/7/1923

⁸⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 9, 15, 17, 22, 23/1/1923.

⁸⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/1/1923.

Ο Βενιζέλος ήταν ευνοϊκά διακείμενος με την ιδέα ανταλλαγής πληθυσμών όπως θα δούμε αναλυτικά στην επόμενη ενότητα. Με αυτό το σκεπτικό ήταν προφανές ότι θα υπέγραφε και την υποχρεωτική ανταλλαγή που ίσως ήταν και δική του ιδέα⁸⁷ γιατί «κανένας τρίτος, μεταξύ εκείνων που σήμερα ενοχοποιούνται για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών (όπως ιδίως ο Νάνσεν), δεν θα μπορούσε να την επιβάλει στην Τουρκία και την Ελλάδα αν την είχαν οι ίδιες αποκρούσει.»⁸⁸

3. Το επικό επίτευγμα της αποκατάστασης των προσφύγων⁸⁹

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ήταν *ανεπανάληπτο* ακόμη κι αν έμεινε ανολοκλήρωτο. Σίγουρα είναι το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους τον 20ο αιώνα.⁹⁰ Ωστόσο δεν ήταν η πρώτη φορά το 1922 που η Ελλάδα έγινε χώρα υποδοχής μεγάλων ροών προσφύγων. «Είναι αληθές ότι δεν ενεφανίσθη εις τα 1922 δια πρώτην φοράν εις την Ελλάδα ζήτημα εγκαταστάσεως προσφύγων. Η προσφυγή εις το ελεύθερον Κράτος υπήρξε το μοιραίον επακολούθημα των μακρών και σκληρών αγώνων που διεξήγαγε το έθνος προς την αποκατάστασίν του.»⁹¹

Ήδη 100 χρόνια πριν το 1922, μετά το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης, άρχιζαν οι μετακινήσεις πληθυσμών προς και από την επικράτεια. Έλληνες από τη Σμύρνη εγκαταστάθηκαν στην Κόρινθο και αντίστοιχα Μουσουλμάνοι που ζούσαν στην Ελλάδα έφυγαν για την Μικρά Ασία. Μάλιστα υπήρξε πρόβλεψη για εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας που άφηναν πίσω και αποζημιώσεις ανάλογα με την αξία της. Τελικά τίποτα από αυτά δεν έγινε και το θέμα τακτοποιήθηκε και τότε με ένα είδος «συμφωνισμού» των περιουσιών.⁹² Από την πλευρά του κράτους υπήρξε μέριμνα για την περίθαλψη τους και μια στοιχειώδης αποκατάσταση με προσφυγικούς συνοικισμούς στη Σύρο και στο Ναύπλιο (1822). Από τότε ξεκίνησαν και οι συγκρούσεις γηγενών και μη άρτι αφιχθέντων Ελλήνων με αποκορύφωμα τη γνωστή διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων που κορυφώθηκε στην Εθνοσυνέλευση που ακολούθησε την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Από την Κρήτη που ακόμη ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήρθαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα πολλοί πρόσφυγες ως αποτέλεσμα μιας σειράς εξεγέρσεων στο νησί από το 1866 έως το 1897. Κι όχι μόνο όμως: το ελληνικό κράτος του Μωριά και της Ρούμελης γίνεται συστηματικά προορισμός Ελλήνων που διαβιούσαν στα όμορα ή και μακρινότερα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και Ελλήνων της υπόλοιπης Ευρώπης που συρρέουν σε μια χώρα στην υπόσταση της οποίας βλέπουν για πρώτη φορά την πατρίδα τους.⁹³

⁸⁷ Αγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 2014, σ. 53.

⁸⁸ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μύθοι και αλήθειες*, ό.π., σ.4.

⁸⁹ Βλ. το κλασικό βιβλίο του προέδρου της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, Henry Morgenthau, Αμερικανού πρέσβη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1913-1916). Ο Morgenthau παρομοιάζει την αποκατάσταση των προσφύγων με άθλο και τους σύγχρονους Έλληνες ως ήρωες, γνήσιους απογόνους των αρχαίων προγόνων τους. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922- Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, 1994.

⁹⁰ Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές πτυχές», ό.π. σ. 40 και Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Το ανεπανάληπτο επίτευγμα*, Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ.9, Αθήνα 1992, σ. 9-12.

⁹¹ Μιχ. Ι. Νοταράς, *Η Αγροτική Αποκατάσταση των Προσφύγων*, Αθήνα 1934, σ. 155.

⁹² Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σ. 126.

⁹³ Ν. Ανδριώτης, «Εμείς» και οι «άλλοι» ό.π., σ. 17-19.

Πρόσφυγες από την Κρήτη (1897). Πηγή Library of Congress

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το 1906, εξαιτίας του Μακεδονικού αγώνα και των συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, περίπου 50 χιλιάδες Έλληνες εγκατέλειψαν την Ανατολική Ρωμυλία και πέρασαν μαζικά τα ελληνικά σύνορα.

Η ροή των προσφύγων συνεχίστηκε λόγω της έξαρσης του τουρκικού εθνικισμού και των πολεμικών συρράξεων που ξεκίνησαν με την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς και τους Βαλκανικούς πολέμους. Το 1913, 300 χιλιάδες Χριστιανοί εγκατέλειψαν την Ανατολική Θράκη και την Σμύρνη και 40 χιλ. τα υπό βουλγαρική διοίκηση μακεδονικά εδάφη. Από το 1914 και μετά παρατηρείται αύξηση των ρευμάτων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον Μάιο υπογράφηκε συνθήκη ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα για *εθελούσια* ανταλλαγή πληθυσμών και *εκκαθάριση* περιουσιών. Αφορούσε στους Χριστιανούς που είχαν εγκαταλείψει την Σμύρνη και την Αν. Θράκη και στους Μουσουλμάνους που ζούσαν στην Ήπειρο και Μακεδονία. Μέσα στο 1914, η προσάρτηση της Βορείου Ηπείρου στο αλβανικό κράτος έφερε κι άλλους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Το 1916 τα κύρια ρεύματα ήρθαν από την βουλγαρική Ανατ. Μακεδονία. Η πιο σημαντική συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών, προάγγελος της Λοζάνης, ήταν μέρος της συνθήκης του Νεϊγύ (1919) μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α' ΠΠ, και με τη συμμετοχή των συμβαλλομένων δυνάμεων, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Στο πλαίσιο της κύριας συνθήκης, Ελλάδα και Βουλγαρία υπέγραψαν ειδική συμφωνία για «αμοιβαία μετανάστευση των γλωσσικών, θρησκευτικών και φυλετικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στα εδάφη τους». Ακολούθησε εθελουσία ανταλλαγή πληθυσμών.⁹⁴

Υπολογίζεται ότι περίπου 50 χιλιάδες Έλληνες και άλλοι τόσοι Βούλγαροι έκαναν χρήση της εθελουσίας αυτής συμφωνίας που προέβλεπε μεταξύ άλλων και σύσταση μικτής επιτροπής που θα επιτηρούσε την ανταλλαγή πληθυσμών και την εκκαθάριση περιουσιών.⁹⁵ Παράλληλα, λόγω της Μικρασιατικής εκστρατείας, από το 1919 έως το

⁹⁴ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων πληθυσμών (1912-1930), ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, σ. 285.

⁹⁵ Μ. Νοταράς, *Η Αγροτική Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 156-157.

1921 έφθασαν και άλλοι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Τέλος η Οκτωβριανή επανάσταση, ο εμφύλιος που ακολούθησε και ο Α΄ΠΠ οδήγησαν σε μετακινήσεις εκατομμυρίων ανθρώπων. Χιλιάδες Έλληνες και Ρώσοι κυρίως από την Ρωσία και την Ρουμανία ήρθαν στην Ελλάδα. Το ελληνικό κράτος είχε ήδη αποκτήσει στη διαχείριση πληθυσμών μια σχετική τεχνογνωσία, εξειδικευμένο προσωπικό, θεσμικά όργανα και οργανισμούς που αντιμετώπιζαν με στοιχειώδη επάρκεια τους εκτοπισμένους και πριν την Μικρασιατική καταστροφή. Οι αναξιοπαθόντες δεν στηρίζονταν πια στην φιλανθρωπία αλλά πρωτίστως στην κοινωνική πρόνοια από κρατικούς φορείς όπως το *Θεσσαλικόν Γεωργικόν Ταμείον* (1907), την *Κεντρική Επιτροπή προς περίθαλψιν και εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών* (1914) και την *Ανώτατη Διεύθυνσι Περιθάλψεως* (1916), η οποία μετεξελίχθηκε στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό το αρμόδιο Υπουργείο υπολογίζεται ότι από το 1916 έως και το 1920, 450 χιλιάδες περίπου πρόσφυγες δέχτηκαν περίθαλψη στην Ελλάδα και ότι μέχρι το 1920 είχαν καταφύγει στην Ελλάδα 800 χιλιάδες άνθρωποι. Πολλοί από αυτούς παλιννόστησαν στις εστίες τους στην Αν. Θράκη και τη Μικρά Ασία από το καλοκαίρι του 1919 έως το τέλος του 1920 για να ξαναγίνουν πρόσφυγες το 1922. Αυτή τη φορά για πάντα.⁹⁶

Πηγή, Αρχείο EPT, Library of Congress

⁹⁶ Βλ. Νίκος Ανδριώτης. «Μικρασιάτες Πρόσφυγες, πριν και μετά το '22», ένα επεισόδιο της εκπομπής της EPT1 *Ιστορικοί Περίπατοι* <https://webtv.ert.gr/ert1/istorikoi-peripatoi/11noe2018-istorikoi-peripatoi/>

Το τραγικό τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας άφησε τόσο μεγάλη καταστροφή πίσω της που η Ελλάδα δεν μπορούσε να τη διαχειριστεί μόνη της.

Η πρώτη φροντίς του Κράτους υπήρξε, το πώς θα εξησφαλίζετο η στέγασις και περίθαλψις όλου εκείνου του όγκου των προσφύγων, όστις εξακολουθητικώς απεβιβάζετο εις Ελλάδα από του Σεπτεμβρίου του 1922 μέχρι των μέσων του 1923. Εις την προσπάθειαν δε αυτήν δεν απέμεινε μόνη η Κρατική ενέργεια, αλλ' ήλθον προσεπίκουροι και διάφοροι οργανώσεις τόσον του εσωτερικού όσον και του εξωτερικού.⁹⁷

Το ελληνικό κράτος για να φέρει εις πέρας την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων αποτάθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ). Το 1923 δημιουργήθηκε ένας αυτόνομος οργανισμός, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), με τέσσερα μέλη: δύο Έλληνες, διορισμένους από την κυβέρνηση, δύο ξένους από την ΚτΕ και πρόεδρο τον πρώην πρεσβευτή των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη, Henry Morgenthau.

Η συντονιστική Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων σε ώρα εργασίας. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ

Ο ιδιαίτερος φιλλέληνας Morgenthau στο βιβλίο που έγραψε για την εμπειρία του στην Ελλάδα «Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922, το έπος της εγκατάστασης» περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στην Αττική, όταν ανέλαβε τη θέση του προέδρου της ΕΑΠ.

Η αθλιότητα είναι πάντα γραφική κι αυτή είναι η μόνη θλιβερή αρετή της ανθρώπινης δυστυχίας. Παπούτσια φτιαγμένα από πεταμένα λάστιχα αυτοκινήτων ήταν το μοναδικό υπόδημα των προσφύγων.

⁹⁷ Μ. Νοταράς, *Η Αγροτική Αποκατάστασις*, ό.π., σ. 161.

Τα φτιαγμένα από αλευρόσακους ρούχα ήταν μια μόδα γεννημένη από την ανάγκη που διεκδικούσε άγρια τα πρωτεία από τα φτιαγμένα από λινάτσα ή από συρραμμένα κουρέλια ρούχα.⁹⁸

Ο Morgenthau τονίζει ότι τα μέλη της επιτροπής έκαναν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να βάλουν το χάος σε τάξη και μαζί με την πολύτιμη βοήθεια των κρατικών μηχανισμών, τη συνεργασία των αρχών και των πολιτικών αξιωματούχων αλλά και των πολυάριθμων ανθρωπιστικών οργανώσεων που είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα, τα κατάφεραν.⁹⁹ Ο Morgenthau έμεινε για ένα χρόνο στην προεδρία της ΕΑΠ, τον διαδέχτηκαν οι Charles Howland μέχρι το 1925 και ο Charles Eddy μέχρι το 1930. Η ΕΑΠ ήταν ένας οργανισμός ορθολογικά ανεπτυγμένος και όσο διευρύνονταν οι δραστηριότητές του αυξάνονταν και οι υπηρεσίες του. Το 1924 απασχολούσε 784 υπαλλήλους και το 1929 λίγο πριν την διάλυσή του δύο χιλιάδες.¹⁰⁰ Η Ελλάδα για την υλοποίηση αυτού του έργου δανείστηκε συνολικά 13 εκατομμύρια λίρες Αγγλίας. Δεν ήταν αυτονόητο ότι οι ξένοι θα δάνειζαν αυτό το ποσό. Η επιτροπή έπρεπε να παρουσιάσει λεπτομερές σχέδιο και οι δανειστές να είναι σίγουροι ότι θα πάρουν τα χρήματά τους πίσω. Ένα ακόμη πρόβλημα ήταν το ασταθές πολιτικό περιβάλλον που επικρατούσε στην μεσοπολεμική Ελλάδα. Ο φιλοβενιζελικός Αμερικανός πρόεδρος κατάφερε να πείσει του Άγγλους να δώσουν το μεγαλύτερο μέρος του δανείου. Το ελληνικό κράτος με τη σειρά του διέθεσε οκτώμισι εκατομμύρια στρέμματα γης από την δημόσια περιουσία και την ανταλλάξιμη περιουσία δηλαδή τα κτήματα Μουσουλμάνων και Βουλγάρων που είχαν εγκαταλειφτεί λόγω των ανταλλαγών.¹⁰¹

Ο Αμερικανός πρόεδρος της ΕΑΠ, Henry Morgenthau (στη μέση), με τον Απόστολο Δοξιάδη, τον Βενιζέλο, και ορφανά προσφυγόπουλα στο Ζάππειο Μέγαρο. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ

⁹⁸ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 92.

⁹⁹ Όπως αναφέρει ο Νίκος Ανδριώτης οι πιο ενεργές οργανώσεις ήταν ο Ελληνικός αλλά κυρίως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η επίσης Αμερικανική Near East Relief. Βλ. Ν. Ανδριώτης, «Μικρασιάτες πρόσφυγες», ό.π.

¹⁰⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 85.

¹⁰¹ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την καταστροφή*, ό.π., σ. 21.

Από την αρχή, η λογική της ΕΑΠ ήταν να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα παραγωγικά και όχι απλά ως φιλανθρωπία για την ανακούφιση των άμεσων αναγκών των εκτοπισμένων. Αν και οι περισσότεροι πρόσφυγες προέρχονταν από πόλεις και όχι από χωριά της Μικράς Ασίας, κάνει εντύπωση ότι πριμοδοτήθηκε η αγροτική αποκατάσταση και όχι η αστική. Τα νούμερα που δόθηκαν στη δημοσιότητα το 1930, οπότε και διαλύθηκε η ΕΑΠ, δείχνουν ότι μέχρι τότε είχαν διατεθεί για τους αγρότες που αποτελούσαν το 47% του προσφυγικού κόσμου τρεις ήμισι δις δραχμές, ενώ για την αστική αποκατάσταση λιγότερα από 800 εκατομμύρια, δηλαδή μόλις το 1/5.¹⁰² Γράφει ο Κώστας Κατσάπης πως υπάρχουν τρεις λόγοι που εξηγούν αυτή την τακτική. Πρώτ' απ' όλα το τεράστιο απόθεμα σε γη που ήταν άμεσα διαθέσιμο να αξιοποιηθεί. Ο Αγροτικός νόμος (1924) της επαναστατικής κυβέρνησης που χαρακτήρισε απαλλοτριωτέα τα μεγάλα αγροκτήματα σε Μακεδονία, Θεσσαλία, Θράκη και Άρτα βοήθησε να μετατραπούν οι πρόσφυγες σε μικροϊδιοκτήτες γης. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται ακριβώς με αυτή την αίσθηση της ιδιοκτησίας των προσφύγων. Η μεταμόρφωσή τους από εξαθλιωμένους σε «νοικοκυραίους» θεωρήθηκε ότι θα λειτουργούσε σαν ασπίδα κατά του κοινωνικού ριζοσπαστισμού και τελικά του κομμουνισμού που είχε κάνει την εμφάνισή του μετά την Οκτωβριανή επανάσταση και στην Ελλάδα. Ο τελευταίος αλλά όχι έσχατος λόγος που προτιμήθηκε η αγροτική αποκατάσταση είναι αυτός που έχουμε ήδη αναφέρει και αναλύσει στα προηγούμενα κεφάλαια και πρόκειται για την ομογενοποίηση της Ελλάδας με μετάγγιση από ελληνικό αίμα. Οι πρόσφυγες είχαν συνείδηση αυτής τους της προσφοράς και το αξιοποιούσαν για να διεκδικούν περισσότερα προνόμια. «Οι πρόσφυγες, εξελλήνισαν την εβραιοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Αυτοί εξελλένισαν την τουρκοκρατούμενη Δ. Θράκη, τας αλβανιζούσας και κουτσοβλαχιζούσας μακεδονικάς περιοχάς.»

Οι προστριβές μεταξύ ντόπιων και προσφύγων κυρίως για υποθέσεις διαχείρισης γης που πολλές φορές μετατρέπονταν σε αιματηρές συμπλοκές με νεκρούς ήταν αναπόφευκτες κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα.

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΣΙΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

ΑΙ ΕΥΘΥΝΑΙ, ΑΙ ΖΗΜΙΑΙ ΚΑΙ ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΟΚΗΣ

Κατά τὸν ἰσχυρὸν ὑπονοητὴν συμβολὸν ἐγένετο μακρὰ συζήτης διὰ τὴν συμμαχίαν μεταξὺ προσφύγων καὶ ἐγχωρίων εἰς Κιόπκιοι. Ἐν πρώτοις ἀπεφασίσθη ἡ ἄμεσος μετάρσις τοῦ ὑπονοητοῦ τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας εἰς Μακεδονίαν πρὸς ἐξαχθρίαν τὸν πλῆθος τῶν προσφύγων καὶ λίαν ἐπιπορευόμενον διὰ τὴν ἀποσβεσθὴν αὐτὸν ἐν τῷ μέλλοντι. Συγχρόνως διετάχθη γὰρ ὅςτις σπαστοὶ νὰ ἐνισχυθῇ διὰ δυνάμειν τοῦ τῆς ἀστυνομίας τῆς περιφέρειας, εἰδοποιήθη δὲ καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς ἀφ' ὧν ὁρμήναι νὰ μεταβῇ ἐπὶ τόπων πρὸς ἐνέργειαν ἀναγκάζοντων.

Τὸ συμβολὸν ἐνέκυψε συναφῶς, ἀπὸς γίνῃ διάγραμμα τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν ἀποκαταστάσεως διὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἐκκαλλήλου ἐκ τοῦ ἐκπονητοῦ Σερβῶν, εἰς ὃν καταβλήσονται αἱ ἐντάμναι τῆς σφράγιος.

Πρὸς τοῦ ἀποκαταστάσεως συμβολοῦ ὁ κ. πρωθυπουργὸς συνεκέρθη μετὰ τῶν ὑπουργῶν τῶν Ἐσωτερικῶν, Γεωργίας καὶ Συγκοινωνίας καὶ τοῦ πληρεξουσίου Καβάλας κ. Παπαδόπουλου σχετικῶς μετὰ τὸ ζήτημα τῆς συγκροτήσεως προσφύγων καὶ γνησίων εἰς Κιόπκιοι.

Ὁ κ. Παπαδόπουλος ἐξήτει ἄμεσον τιμωρίαν τῶν ἐπευθύνων ὁπαλλήλων καὶ ἀπονομήσαν τῶν προσφύγων τῆς Νέας Πάφου εἰς τὴν συντακτικὴν τὴν, ὅθεν ἐξελήχθησαν.

Ὁ κ. πρωθυπουργὸς ἀπέστειλε τηλεγράμματα ἐπὶ τὸν τοῖς γεν. δικηγόροις, ὁδῶν καὶ Μακεδονίας, συνιστῶν τὴν ἐπιστροφήν καὶ ἐπαγγελίας τῶν προσφύγων εἰς Κιόπκιοι.

Ὁ ὑπουργὸς τῆς Προνοίας κ. Ὁρφανίδης συνοδεύοντος ἀπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῆς γιγνησ ἀνεχώρησε πρὸς τὴν 4.15 μ.μ. εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ἐκείθεν εἰς Κιόπκιοι.

Τὴν κ. Ὁρφανίδην κατὰ τὴν ἀπαισίαν τοῦ δὲ ἀντικαθίστα εἰς τὸ ὑπουργεῖον ὁ κ. Μαρῆς.

Η ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΕΝ ΤΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙ

Ἡ γὰρ ἀφ' ἑαυτῆς ἐν τῇ ἐθνοσυνελεύσει συζήτησις ἐπὶ τῶν προσφυγικῶν ζητημάτων δὲ συνεχισθῇ καὶ σήμερον. Θὰ ἀμείψουν περὶ τοῦ 10 ἐγγεγραμμένων πληρεξουσίου, ἐν οἷς καὶ ὁ κ. Φιλανδρὸς ἐκτίθη ὡς ὁρισμένης ἀπόψεως τῆς ἀνεξαρτήτου προσφυγικῆς δράσεως.

ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΟΚΗΣ

Κατὰ τηλεγράφημα ἐκ Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῶν ἐνεργουμένων ἀνακρίσεων διεπιστάθη ὅτι ἡ πλῆθς εὐθύνων τῶν σκηνῶν βαρύνει τοὺς ἐντοπίους κατοίκους τοῦ Κιόπκιοι, οἵτινες ἐπεδίωξαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀνέγερσιν τοῦ προσφυγικοῦ συντακτικοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἐνεργουμένων εἶνε καὶ ὁ ἀκρόατος τῆς κοινότητος τοῦ Κιόπκιοι. Ἀνεκαλύφθησαν δύο ἑτεροὶ δρασταί, ἐξ ὧν ὁ εἰς μόνον συνέληψθη.

Τὸ σύνολον τῶν νοσηλευμένων εἰς τὸ νοσοκομεῖον Ἀράμης ἀνέρχεται εἰς 14, ἀπ' αὐτῶν ποσότητες. Ἐξ αὐτῶν αἱ 5 εἶνε γυναῖκες. Ἐκ τῶν ἄνδρῶν οἱ 5 εἶνε τραυματιζόμενοι διὰ φερετῶν. Οἱ λοιποὶ δὲ ὀδόν καὶ ἀρβύλων ὀφθαλμῶν. Ἀπαντῶν οἱ τραυματαῖοι εἶνε ἐκτὸς κινήσεως. Περὶ ὅλης τῆς ἐρεθίσας δὲν ἀνευθεύσαν μία νύκτ' καὶ δύο παιδία, Χθὲς ἐπέστησαν ἐκ Σερβῶν εἰς Θεσσαλονίκην ὁ γεν. διοικητὴς κ. Κανναβός, ὅστις ἀπεφάσισε τὴν σύστασιν γνωμοδοτικῶν συμβολοῦ ἐξ ἐντοπίων καὶ προσφύγων πρὸς διαιτητικὴν λύσιν τῶν ἀνδραγαθῶν διαφορῶν.

ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Τηλεγράφημα ἐξ ἄλλου τῶν προσφυγικῶν ὁργανώσεων Ἀράμης ἀναφέρει ὅτι οἱ ἐπαφόμενοι δὲν ἐφείθησαν οὐδ' αὐτῶν τῶν βρεφῶν οἱ ὄντες ἐντὸς φλογὶν βρέφος, πρὸ τῶν ὁπαλλήλων τῆς μητρὸς τοῦ. Οἱ πρὸς ἀντιθέτως καταγγέλλουσιν τὸν νομάρχην Σερβῶν ὡς σκοπεῖ δολοφῶς ἐκστρατεῖν τοὺς ἐντοπίους κατοίκους τοῦ Κιόπκιοι, ζητοῦν τὴν ἐκ νέου ἀνέγερσιν τοῦ συντακτικοῦ Νέας Πάφου καὶ τὴν παραδουλομένην τιμωρίαν τῶν ἐκχωρητῶν τῶν σκηνῶν καὶ ἐκφεύγοντες ἐπὶ ἐγχωρίους.

τῶν διὰ τὸ ἐκδηλωθὴν ἐνδραστηριοῦν τοῦ πρωθυπουργοῦ πρὸς τοὺς πρόσφυγας.

ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Τὴν προσεχὴ Κυριακὴν, κατόπιν προσκλήσεως τῆς κοινῆς τῶν ἀντιτάτων ἐπιτροπῆς, συνέχευται γενικὴ συνέλευσις τῶν μητροπολιτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἀναπαραστάσεων καὶ τῶν διακοιτικῶν συμβολοῦ τῶν προσφύγων, ὅστις συσταίον πρὸς λίαν ἀποφασιστὴν ἐπὶ τῶν προσφυγικῶν ζητημάτων.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΧΑΛΚΙΔΟΣ

ΧΑΛΚΙΣ, 10 Νοεμβρίου. [Τηλεγράφημα].— Πρὸς τὸν κ. πρωθυπουργὸν ἀπεστάλη τὸ ἀπολυτὸν τηλεγράφημα:

Πρόσφυγες Προκοπίου Κιαισαρείας συνέληπτοντες σήμερον ἐν Χαλκίδι εἰς πάντημον συλλογητῶν παρακαλοῦσιν ἀμετῶς ἐξοχότητα ἐνεργουμένην συνέλευσιν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπὶ πολλοῖς μηνὶς ἀδυνατολογητῶν ἀναβαλλομένης ἐπιτάξεως κειμένου. Ἀχρητιστὶ καὶ πρὸ τῆς καταναλώσεως τῶν μικρῶν ὁικονομικῶν καὶ καὶ οὕτω δὲ διασφαλιστῇ ζωὴν καὶ ἐκφεύγοντες σφίγας ἐκ πείνης καὶ κακοζυγίων ἀποθησκομένων.

Ἡ κοινοτικὴ ἐπιτροπὴ Προκοπίου.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ Κ. ΚΑΝΝΑΒΟΥ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΣ

Ελευθερον Βήμα, 11/11/1924

¹⁰² Στο ίδιο σ. 21.

Έχει ενδιαφέρον ότι οι συγκρούσεις στις Νέες χώρες γίνονταν και με αφορμή την *ελληνικότητα* η οποία πλέον αμφισβητούνταν στους ντόπιους από τους πρόσφυγες και όχι αντίστροφα όπως στην παλιά Ελλάδα. Αυτό είναι μια πολύ κρίσιμη αλλαγή. Η εδαφική επέκταση της Ελλάδας των αρχών του 20ου σε εδάφη που ήταν εγκατεστημένοι “αλλογενείς” - σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο της ιθαγένειας – πληθυσμοί έδινε στους πρόσφυγες τη μοναδική ευκαιρία να παρουσιαστούν ως οι μόνοι που αυθεντικά θα μπορούσαν να διεκδικούν μερίδιο της πραγματικής ελληνικότητας. Η νέα Ελλάδα που προέκυψε μετά τους πολέμους αποτελούνταν και από νέες κατηγορίες πολιτών που δεν υπήρχαν στο παρελθόν. Οι μειονότητες, αναγνωρισμένες από την ΚτΕ και οι πρόσφυγες ήταν νέοι πολίτες με υποχρεώσεις και δικαιώματα. Μέσα στις αυτοκρατορίες φυσικά ούτε μειονότητες αναγνωρίζονταν - αλλά ούτε οι πρόσφυγες αποτελούσαν νομική οντότητα.¹⁰³ Σύμφωνα με την Λίνα Βεντούρα «[...] το ανήκειν σε ένα έθνος σημαίνει για το άτομο ότι αποτελεί μέλος μιας ομάδας στην οποία όλοι μοιράζονται τα ίδια τυπικά δικαιώματα και τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την κρατική προστασία και τη διεύρυνση των δικαιωμάτων.»¹⁰⁴ Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία βρίσκονταν σε μία σύγχυση καθώς νομιμοποιούνταν να νιώθουν ότι ανήκουν στο ελληνικό έθνος και να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες πολίτες αλλά κουβαλούσαν ταυτόχρονα και την ταμπέλα του πρόσφυγα που τους έδινε περισσότερα δικαιώματα. Έπρεπε λοιπόν να οριοθετήσουν το χώρο τους χρησιμοποιώντας κατεξοχήν το εργαλείο που τους παρείχε στο επίπεδο της θεσμικής αναγνώρισης το κράτος.

Από την άλλη υπήρχε ένα μωσαϊκό συμπεριφορών και νοοτροπιών που ήταν ρευστό και υποκείμενο σε διοικητικές σκοπιμότητες που εξαρτώνταν από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και πολιτικές στοχεύσεις της συγκυρίας. Για παράδειγμα, αν και οι μειονότητες θεωρούνται- ακόμη και σήμερα- απειλή για τη συνοχή ενός κράτους, οι αντιβενιζελικοί - αν και πιο συντηρητικοί - ήταν πιο φιλικά προσκείμενοι απέναντί τους επειδή οι μειονότητες ως επί το πλείστον τους υποστήριζαν με την ψήφο τους. Εχθρική στάση κρατούσαν, από την άλλη, απέναντι στους πρόσφυγες, χάρη στους οποίους διατηρούνταν η εθνική συνοχή, οι διοικητικές αρχές που αποτελούνταν από φιλοβασιλικούς υπαλλήλους που είχαν υποστεί «δυσμενή μετάθεση» στη Βόρεια Ελλάδα.¹⁰⁵ Οι αντιβενιζελικοί αλλά και το ΚΚΕ θεωρούσαν ότι οι πρόσφυγες δεν έπρεπε να ψηφίζουν σαν τους υπόλοιπους Έλληνες αλλά σαν να ήταν μειονότητες. Να καταχωρούνται σε ειδικούς εκλογικούς καταλόγους και να μην μετράει η ψήφος τους όπως των άλλων Ελλήνων. Οι βενιζελικοί έδωσαν στους Μικρασιάτες από την πρώτη μέρα της άφιξής τους στην Ελλάδα πλήρη πολιτικά δικαιώματα και έγειραν για πολλά χρόνια την πολιτική ζυγαριά υπέρ τους. Ταυτόχρονα, έθρεψαν αυτή την αίσθηση υπεροχής των προσφύγων ότι είναι *γνήσιοι* Έλληνες σε τέτοιο βαθμό που έφτασαν στο σημείο να χρηματοδοτούν την πρώτη «πρωτοφασιστική» οργάνωση *Εθνική Ένωση Ελλάς* που αποτελούνταν κυρίως από πρόσφυγες και οργάνωνε πογκρόμ κατά των Εβραίων.

¹⁰³ Α. Λιάκος, *Σχεδιάγραμμα μιας ιστορίας*, ό.π..

¹⁰⁴ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, ό.π., σ. 29.

¹⁰⁵ Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό.π., σ. 105.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Πρόσφυγες και νέες ταυτότητες

Οι ταυτότητες σχηματίζονται πάντα σε σύγκριση με τους «άλλους» και είναι προϊόντα σχέσεων και όχι απομόνωσης.

Όλα τα συλλογικά σώματα διαχωρίζουν την έννοια του «εμείς» από αυτήν του Άλλου, συγκροτούν δηλαδή μια εσωτερική αλληλεγγύη και χαράζουν νοητά εξωτερικά σύνορα και παράλληλες διαδικασίες ορισμού, οροθέτησης, ένταξης και αποκλεισμού. Ο διαχωρισμός αυτός, που βασίζεται στην «κατασκευή» - με την έννοια της διαδικασίας που καθιστά κάποιο χαρακτηριστικό κοινωνικά ορατό και λειτουργικό- ομοιοτήτων και διαφορών, δεν υφίσταται χωρίς την ετερότητα, συνυπάρχει με την άρνηση/ απόρριψη του Άλλου.¹⁰⁶

Σε αυτή την ενότητα θα δούμε μέσα από ποιες διαδικασίες, νομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και κυρίως οικονομικές καλλιεργήθηκε η ταυτότητα του πρόσφυγα και πού αποσκοπούσε.

1. Έλληνες από ξένες παραλίες¹⁰⁷

«Η έκφρασις “μετανάστης” εν τη παρούση Συμβάσει, περιλαμβάνει πάντα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα τα μέλλοντα να μεταναστεύσωσιν ή έχοντα μεταναστεύσει από της 18ης Οκτωβρίου 1912.»¹⁰⁸ Στη σύμβαση της Λοζάνης για την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923, οι Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι ανταλλαγέντες δεν αναφέρονται ως πρόσφυγες αλλά ως μετανάστες.¹⁰⁹ Ο όρος «πρόσφυγες» σύμφωνα με τους κανόνες του τότε υπό διαμόρφωση Διεθνούς Δικαίου των Προσφύγων δεν ήταν δόκιμος γι αυτό «ο κύριος ένοχος της ανταλλαγής», ο Ύπατος Αρμοστής Φ. Νάνσεν διατηρούσε επιφυλάξεις καθώς οι Μικρασιάτες δεν ήταν *αλλογενείς*. Συνεπώς το ότι από νομική πλευρά, η έννοια του *Μικρασιάτη εκτοπισμένου* ταυτίστηκε με τη λέξη *πρόσφυγας* αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα καθώς δεν συνάδει με το διεθνές προσφυγικό δίκαιο, που ορίζει ως πρόσφυγα αυτόν που δεν έχει την ιθαγένεια του κράτους στο οποίο θα εγκατασταθεί.¹¹⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 7 της σύμβασης της Λοζάνης οι ανταλλαγέντες θα έχαναν την ιθαγένεια της χώρας που εγκατέλειπαν και θα λάμβαναν εκείνην της χώρας προορισμού τους όταν θα έφταναν εκεί.¹¹¹

¹⁰⁶ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, ό.π., σ. 22.

¹⁰⁷ Ο όρος αναφέρεται στο βιβλίο του Charles Eddy που ήταν ένα από τα μέλη της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) και περιγράφει τους Μικρασιάτες ως *Greeks from foreign shores*. Στο Charles B. Eddy, *Greece and the Greek refugees*, Unknown Binding – 1931. Παρατίθεται στο Ευτυχία Βουτυρά, «Η “επιτυχής” αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σ.238.

¹⁰⁸ Λέσχη των Νέων Ελλήνων, *Η Συνθήκη της Λοζάνης, Το πλήρες κείμενο, Προσθήκες- Ερμηνευτικοί νόμοι, Οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*, Άρθρον 3., σ. 87.

¹⁰⁹ Η λέξη «μετανάστες» αναφέρεται στα Άρθρα 3, 6, 7, 8, 9, 12, 15, στο ίδιο, σ. 87-90.

¹¹⁰ Ε. Βουτυρά, «Η “επιτυχής” αποκατάσταση », ό.π., σ. 240.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 238-239.

Να προσθέσουμε ότι και όσοι ήρθαν πριν το 1922 στην Ελλάδα αλλά και μετά τη συμφωνία της Λοζάνης, λογίζονταν και αυτοί ως *πρόσφυγες* και συναθροίζονταν στο σύνολο των προσφύγων παρόλο που ούτε αυτοί νομικά ανήκαν σε αυτή την κατηγορία.¹¹²

Ζητούμενο εκείνη την εποχή ήταν να δίνεται άμεσα η υπηκοότητα στους πρόσφυγες με στόχο την ομαλή ομογενοποίηση των εθνών, με αυτή τη λογική έγινε και η ανταλλαγή των πληθυσμών, υποχρεωτική.¹¹³ Η διαφορά με τη συνθήκη της Γενεύης για τους πρόσφυγες του 1951 που υπογράφηκε μετά την εμπειρία του Β' ΠΠ και ισχύει μέχρι και σήμερα είναι ότι ο τότε *πρόσφυγας* δεν χρειάζονταν διεθνή προστασία γιατί προστατευόταν από τη χώρα υποδοχής που του έδινε αμέσως το status του ισότιμου πολίτη για να ενταχθεί στον εθνικό κορμό. Επομένως όπως συμπεραίνει η Ευτυχία Βουτυρά: «[...] ο όρος *πρόσφυγας* δεν περιλαμβάνει την έννοια της πολιτικής έκπτωσης στην περίπτωση των Μικρασιατών.[...] Εκεί που αποκτά τη δική του σημασιολογία έχει να κάνει με την οικονομική τους αποκατάσταση.»¹¹⁴ Υπό την ομπρέλα της προσφυγιάς, οι Μικρασιάτες λειτουργούσαν ως «ομάδα συμφερόντων».¹¹⁵ Όπως θα δούμε στη συνέχεια μέσω συλλόγων και σωματείων ασκούσαν πολιτική πίεση και διεκδικούσαν πιο αποτελεσματικά τα -ως επί το πλείστον οικονομικά- αιτήματά τους.

Πρόσφυγες στη Θράκη. Πηγή, Library of Congress

¹¹² Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σ. 252.

¹¹³ Βλ. Ayhan Aktar, 'Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered', in Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey*, New York and Oxford, 2003. Παρατίθεται στο Ε. Βουτυρά, *ό.π.*, σ. 239.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

¹¹⁵ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, *ό.π.*, σ. 107.

2. Έλληνες αλλά άλλοι Έλληνες¹¹⁶

Υπήρχαν δύο αντικρουόμενα αφηγήματα για τους πρόσφυγες, ισχυρίζεται ο Γιώργος Τσιμουρής:¹¹⁷ Πέρα από την κυρίαρχη αντίληψη ότι οι πρόσφυγες ήταν πραγματικοί Έλληνες που χάρη σε αυτούς ομογενοποιήθηκε η Ελλάδα, υπήρχε και το αφήγημα που δημιουργήθηκε από τις εμπειρίες των ίδιων των ανθρώπων στο οποίο ενσωματώνονταν οι αναμνήσεις τους από τη ζωή στην Μικρά Ασία. Τα δύο αφηγήματα κάποιες φορές ταυτίζονταν και άλλες συγκρούονταν. Οι διαφορετικές αναγνώσεις του παρελθόντος για το τι έγινε τότε αλλά και κάθε γεγονός που σχετίζονταν με την Τουρκία (Συνθήκη Λοζάνης, Ελληνοτουρκική φιλία) αναβίωνε αυτή τη σύγκρουση και προκαλούσε σύγχυση ταυτοτήτων για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Πίσω από τη *Μεγάλη Ιδέα* εγγράφεται η φαντασιακή συνέχεια του *ελληνισμού* από την αρχαία Ελλάδα στο Βυζάντιο. Για να εδραιωθεί ο μύθος της συνέχειας - για να γίνει πιστευτός δηλαδή - τα «ανατολίτικα» χαρακτηριστικά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ήταν απορριπτέα.¹¹⁸ Όμως στην πραγματικότητα, η μεγάλη πλειοψηφία των *αλύτρωτων* της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν είχαν καν τις ίδιες αλυτρωτικές ανησυχίες με τους άλλους Έλληνες,¹¹⁹ είχαν πολύ περισσότερα *ρωμαίικα* παρά ελληνικά χαρακτηριστικά.¹²⁰ Αυτό αφορούσε κυρίως τους Έλληνες των παραλίων της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα αυτούς της Πόλης, ενώ δεν πρέπει να υποτιμούμε τον ταξικό παράγοντα που αποτελούσε τον κατεξοχήν διαμορφωτή ιδεολογίας. Περαιτέρω, η ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση των ανταλλαχθέντων δεν πρέπει να λογίζεται ως ενιαία καθώς άλλες παραστάσεις αυτές των Ελλήνων της Σμύρνης κι άλλες των Ποντίων του ορεινού Πόντου για παράδειγμα. Σε κάθε περίπτωση, ο μαρasmus της *Μεγάλης Ιδέας* είχε αποτέλεσμα το κεφάλαιο της ζωής των Μικρασιατών Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να μην γραφτεί ποτέ στο νέο εθνικό αφήγημα μετά το '22. Δεν υπήρχε χώρος για να ακουστούν οι αφηγήσεις και οι φωνές των προσφύγων σε εθνική κλίμακα. Αυτό θα συνέβαινε πλέον από τη δεκαετία του '60 και μετά.

Οι εμπειρίες και αναμνήσεις των Μικρασιατών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έβαλαν σε διαδικασία αμφισβήτησης τον ίδιο τους τον εαυτό. Τελικά ποια ήταν η ταυτότητά τους και ποια τα πάτρια εδάφη τους; Ήταν αυτοί οι πιο *καθαροί* Έλληνες που προέρχονταν από ακόμη πιο αρχαίους και από τους αρχαίους Έλληνες, τους *Ιωνες*, τους *Γιουνάν* δηλαδή;

¹¹⁶ Βλ. Georgios Tsimouris, *Anatolian embodiments in a Hellenic context: the case of Reisderiani Mikrasiates refugees*, University of Sussex 1996, σ. 27.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 29.

¹¹⁸ John A. Petropoulos, "The Modern Greek State and the Greek Past," in Speros Vryonis (ed.), *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Malebu, 1978, σ. 163.

¹¹⁹ Στις τρεις μεγάλες αυτοκρατορίες που υπήρχαν πριν τον Μεγάλο Πόλεμο οι μάζες των αγροτών ήταν ως επί το πλείστον εθνικά ουδέτερες. Ο *εθνικός επαρχιωτισμός* θεωρούνταν προοδευτικότερος από τον *αυτοκρατορικό κοσμοπολιτισμό* κυρίως στους κατοίκους των πόλεων. Η εθνική ιδεολογία δεν είχε διεισδύσει στα αγροτικά στρώματα, όπου δεν υπήρχε τρόπος να φτάσει η πληροφορία. Βλ. Α. Λιάκος, *Σχεδιάγραμμα μιας ιστορίας*, ό.π.

¹²⁰ G. Tsimouris, ό.π., σ. 43.

Ακόμη και η τουρκική λέξη για την Ελλάδα *Γιουνανιστάν* προέρχεται από τη λέξη *Ιωνία* και επιβεβαιώνει τον μύθο της γνησιότητας της φυλής.¹²¹ Όμως μήπως μέσω της νοσταλγίας τους για τις «χαμένες πατρίδες» παραδέχονταν ότι έχουν επηρεαστεί από την Ανατολή και έτσι διαταρασσόταν η ίδια η συνέχεια της φυλής από την αρχαιότητα; Και μόνο το όνομα *Ρωμιοί* που παρέπεμπε ευθέως στην (Ανατολική) Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Βυζάντιο) προκαλούσε σύγχυση, ότι εδώ πρόκειται για κάτι άλλο, διαφορετικό από τους Έλληνες. Είναι χαρακτηριστικό πώς οι ίδιοι στις μαρτυρίες τους αποκαλούνταν, *Ρωμιοί*, *Χριστιανοί* και σπανίως *Έλληνες*. Αυτό την εποχή εκείνη είναι απολύτως λογικό: οι άνθρωποι αυτοί είναι, οι επίγονοι του ρουμ μιλιέτ που κυοφορεί το ελληνικό έθνος.

3. Ο φόβος του «άλλου»

Η εθνοτική ομοιογενοποίηση της Ελλάδας δεν ήταν απλή υπόθεση. Ήταν μια διαδικασία, η οποία συντελέστηκε αργά και επίπονα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αποτελούσαν ξεχωρές ομάδες μέσα στην ελληνική κοινωνία και ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες υπήρχε ένα «τοξικό» χάσμα, το οποίο ο Γ. Μαυρογορδάτος φτάνει να χαρακτηρίζει ως εθνοτικό. Υπό τον όρο εθνοτικό, επισημαίνει ο συγγραφέας, δεν αμφισβητείται η ελληνικότητα των Μικρασιατών προσφύγων.¹²² Κι όμως πολλοί γηγενείς εκείνη την εποχή την αμφισβητούσαν. Να επιμείνουμε, από την πλευρά μας, πως και οι ίδιοι οι πρόσφυγες, την εποχή εκείνη τουλάχιστον, δεν αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ενιαία ομάδα. Αυτό που καθιστά δηλαδή ομάδα το πληθυσμιακό αμάγαλμα Σμυρνίων, Καπαδόκων και Ποντίων ήταν αποκλειστικά και μόνο ότι είχαν κοινή μοίρα μέσω της ανταλλαγής. Γιατί πριν δεν υπήρχε κάποιο επίδικο γύρω από το οποίο είχαν να συσπειρωθούν. Οι παλαιοελλαδίτες αντιμετώπισαν τους Μικρασιάτες, όχι μόνο σαν άλλους Έλληνες αλλά πολλές φορές σαν ξένους. Με αφορμή τις γλωσσικές¹²³ και πολιτισμικές διαφορές τους, τους αποκαλούσαν *τουρκόσπορους*, ή *γιαουρτοβαφτισμένους*, όπως αντίστοιχα αποκαλούσαν τους πρόσφυγες από την Ελλάδα οι Τούρκοι: *yarıganur*, δηλαδή *μισο-άπιστους* και *ganurtohumu* δηλαδή *απιστόσπορος*.¹²⁴

¹²¹ R. Hirshon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 46.

¹²² Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 150.

¹²³ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 το 10% των προσφύγων ήταν τουρκόφωνοι.

¹²⁴ Γιάννης Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-23). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 351.

γων. Εἰς κύριον ἄρθρον χαρακτηρίζει μὲ πηχιαῖα γράμματα τοὺς πρόσφυγας ὡς «φαρμακερὸ φεῖδι, ποὺ ἐμφωλεύει μέσα εἰς τοὺς κόλπους μας, τὸ ὁποῖον εὗρε τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ μᾶς δαγκάσῃ μὲ ὅλην τὴν δύναμιν τῶν ὁδόντων του. Καὶ τὸ δάγκωμά του αὐτὸ μᾶς ἐπόνεσε πολὺ, μᾶς ἐδηλητήριασεν ἐπικινδύνως καὶ μᾶς ἀφύπνισε. Καὶ ἐξακολουθεῖ τὸ ἄρθρον εἰς τὸν αὐτὸν καὶ χειρότερον τόνον, τονίζει ὅτι ἡ μειοψηφία τῶν προσφύγων δὲν μπορεῖ νὰ κυβερνᾷ τὴν πλειοψηφίαν τῶν γηγενῶν. Ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀθλιότητα, ποὺ πρὸ δεκαετίας ἐλέχθη καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ πρόσφυγες δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δικαιοῦνται ἐπὶ μίαν δεκαετίαν ψήφου καὶ εἰς τὸ τέλος προτείνει νὰ χωρισθῇ τοῦλάχιστον ἡ Θεσσαλονίκη ἐκλογικῶς ἀπὸ τὴν ὑπαιθρον.

Ἄρθρο του *Ελεύθερον Βήματος* (7/7/1933) αναπαράγει κριτικά ἓνα απόσπασμα τῆς εφημερίδας *ὄργανον* τοῦ στρατηγοῦ *Κονδύλη* ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς πρόσφυγες «φίδια».

Ο λόγος ποὺ ἡ «διαφορετικότητά» των Μικρασιατῶν γινόταν περισσότερο ορατὴ ἦταν ὁ ανταγωνισμὸς τοὺς με τοὺς γηγενεῖς. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ανταγωνισμοῦ κυρίως γιὰ γῆ ἔκανε τοὺς πρόσφυγες, σύμφωνα με πειστικὴ διατύπωση, νὰ νιώθουν *χωρὶς ἐθνικὴ ταυτότητα μέσα στο ἐθνικὸ τοὺς σπίτι*.¹²⁵ Δὲν πρέπει νὰ ξεχνάμε ὅτι τα κατώτερα στρώματα των γηγενῶν ἔπειτα ἀπὸ 10 χρόνια πολέμων

καὶ οικονομικῆς ἀστάθειας ζοῦσαν ἤδη στα ὅρια τῆς ἐξαθλίωσης. Σύμφωνα με ἐρευνα τοῦ υπουργείου Ἐθνικῆς Οικονομίας ποὺ διενεργήθηκε ἓνα χρόνο πρὶν τὴν ἀφίξη των προσφύγων σὲ Αθήνα καὶ Πειραιά γιὰ τὴν ἐργατικὴ κατοικία,

*[...]το 70% των οικογενειῶν ζοῦσε σὲ σπίτια με ἓνα παράθυρο[...]. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, τὴ μία καὶ μοναδική τουαλέτα μοιράζονταν ἀπὸ πέντε ὡς δέκα οικογένειες, ἐνῶ τὸ πρόβλημα ἐξέυρεσης πόσιμου νεροῦ αποτελοῦσε μίαν μικρὴ καὶ καθημερινή οδύσσεια. Οἱ λιγοστὲς κοινόχρηστες βρύσες ἐξυπηρετοῦσαν δεκάδες οικογένειες, με ἀποτέλεσμα οἱ οὐρὲς νὰ εἶναι ἀτελείωτες καὶ οἱ καυγάδες των γυναικῶν ομηρικοί.*¹²⁶

Ἡ ἀπειλὴ ποὺ ἐνίσχυσε κυρίως οἱ φτωχοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικά ἀνώτεροι ντόπιοι ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες, ὁ φόβος τοὺς μήπως χάσουν τὶς περιουσίες τοὺς καὶ τὴ θέση τοὺς, τοὺς ἔκανε ἐπιφυλακτικοὺς ἕως καὶ ἐχθρικοὺς ἀπέναντι τοὺς. «Ἐμεῖς δὲν ἔχουμε νὰ φάμε, δε χωράμε στὴν ψωροκώσταينا, κι ορίστε κι ἐνάμιση ἑκατομμύριο τουρκόσποροι νὰ σου παρασταίνουνε τοὺς ρωμηοὺς καὶ νὰ γυρεύουνε μερτικὸ ἀπὸ τὴ γῆ μας.»¹²⁷ Οἱ περισσότεροι Μικρασιάτες ἀπὸ κατώτερα κοινωνικά στρώματα γιὰ νὰ ἀμυνθοῦν, ἀπομονώθηκαν χωρικὰ μέσα στους συνοικισμοὺς τοὺς καὶ ὁργανώθηκαν σὲ προσφυγικοὺς συλλόγους ὅπου ἐνίσχυαν ἀλληλεγγύη καὶ ἀσφάλεια.

¹²⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 46.

¹²⁶ Κ. Κατσάπης, «Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα», ὁ.π., σ. 134.

¹²⁷ Θέμος Κορνάρος, *Τὸ ξεκίνημα μίας γενιάς. Ἀπὸ τὰ βαλτονέρια τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας*, Αθήνα χ.χ., σ. 73. Παρατίθεται στὸ Ν. Ἀνδριώτης, «Ἐμεῖς» καὶ οἱ «ἄλλοι», ὁ.π., σ. 29.

Ταυτόχρονα ανέπτυξαν μια αίσθηση ανωτερότητας απέναντι στους ντόπιους που τους αποκαλούσαν «βλάχους» και «Παλιοελλαδίτες» ή απλώς *Έλληνες*.¹²⁸ «Μας είπαν ελάτε να πάρετε σπίτι στα προσφυγικά. Τι σπίτι; Ένα δωμάτιο και ένα καμινεδάκι. Μας φάνηκε αστείο όταν το είδαμε, αφού στις Κυδωνίες (Αϊβαλί) και ο πιο φτωχός τέτοιο “σπίτι” δεν το καταδεχόταν.»¹²⁹ Υπάρχουν συγκεκριμένες ψυχολογικές στρατηγικές τις οποίες οι άνθρωποι χρησιμοποιούν όταν νιώθουν να απειλείται η εθνική τους υπόσταση. Σύμφωνα με τη θεωρία της «θετικής κοινωνικής διαφοροποίησης» όταν μια πληθυσμιακή ομάδα νιώθει χαμηλή αυτοεκτίμηση ο τρόπος μέσω του οποίου βρίσκει ισορροπία με την ανώτερη ομάδα με την οποία συγκρίνεται, είναι να εφευρίσκει νέα κριτήρια σύγκρισης.¹³⁰

Ας σταχυολογήσουμε τα πιο διαδεδομένα στερεότυπα των προσφύγων για τους *Έλληνες*:

- Οι πρόσφυγες εν γένει θεωρούσαν τους εαυτούς τους πιο θρήσκους και ευσεβείς από τους ντόπιους, οι οποίοι δεν δίσταζαν να βρίζουν ακόμη και τα ιερά και όσια. *«Εμάς οι άντρες, τα αδέρφια μας δεν ξέραν να βλασφημίζουν τα θεία, ενώ εδώ τα ακούσαμε αυτό και μας έκανε εντύπωση. [...] Υπερείχαμε σε όλα. Δεν μας φτάναν στην εργατικότητα ούτε στη νοικοκυροσύνη, σε τίποτα.»*¹³¹

- Οι Μικρασιάτες θεωρούσαν ότι οι παλιοελλαδίτες ήταν ράθυμοι και οι ίδιοι δουλευταράδες. Αν και ήρθαν φτωχοί και δεν τους στάθηκε το κράτος κατάφεραν να συμβάλουν καταλυτικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

«Οι πρόσφυγες ως οικονομικοί και φυλετικοί αναδημιουργηταί της Ελλάδος», είχε τίτλο ένα από τα πολλά δημοσιεύματα του προσφυγικού τύπου για το θέμα. «Μετά την Μικρασιατική καταστροφή η Ελλάς θα εξεμηνείτο ως κράτος βαλκανικών και μεσογειακών, εάν δεν ήρχοντο οι πρόσφυγες να τονώσουν τον κοινωνικόν και οικονομικόν οργανισμόν της. Η άφιξις των προσφύγων εθεωρήθη καταρχάς υπό των παλαιοελλαδιτών ως μια κατάρα και θεομηνία, η οποία όμως σήμερον γενικώς αναγνωρίζεται ως μία ευλογία και σωτηρία της Ελλάδος.»¹³²

- Όπως ήδη επισημάναμε, οι πρόσφυγες ένιωθαν ότι αυτοί είναι οι *καθαροί Έλληνες* και *φυλετικοί αναδημιουργηταί*, της Ελλάδας.

- Οι Μικρασιάτες των παραλίων πίστευαν ακόμη ότι ήταν πιο *κοσμοπολίτες* καθώς είχαν καταγωγή από πόλεις της Μικράς Ασίας οι οποίες ήταν κέντρα ανταλλαγής πολυπολιτισμικών ιδεών, και όχι «βουνίσιοι» σαν τους περισσότερους Έλληνες από

¹²⁸ R. Hirshon, *Οι Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 41.

¹²⁹ Μαρτυρία της Σ. Κασάπη από το Αϊβαλί, παρατίθεται στο Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Αθήνα 1996, σ.174.

¹³⁰ Θάλεια Δραγώνα «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997, σ. 83.

¹³¹ Αναστασία Κονταξή, «Διαδικασίες ένταξης των Μικρασιατών προσφύγων α΄ και β΄ γενιάς στην πόλη του Βόλου», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, σ. 518. Παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό.π., σ. 116.

¹³² *Παμπροσφυγική*, 9/11/1925.

την απομονωμένη ελληνική ύπαιθρο.¹³³ «Πριν έρθουμε εμείς, τι ήταν αυτοί; Εμείς τους ανοίξαμε τα μάτια. Δεν ξέρανε να φάνε ούτε να ντυθούνε. Τρώγανε μπακαλιάρο και χόρτα. Εμείς τους μάθαμε τα πάντα.»¹³⁴

*Ολίγιστοι είναι εκείνοι, οι οποίοι μπορούν να ονομάζονται επαξίως έμποροι. Πολλοί δεν ήξευραν να βάζουν ούτε την υπογραφή των την οποίαν αντικαθίστουν δι' ενός σταυρού, σημειωτέον δε ότι και ο εκλεγείς Πρόεδρος είναι ένας παλιοελλαδίτης, γιακασιζής, ξύλο απελέκητο μ' όλην την σημασίαν της λέξεως, αλλά με πολλούς παράδες και αυτό ήρκει δια να αναδειχθεί πρόεδρος [...] εγώ δεν το θεωρώ τιμή μου να συγκαταλέγομαι μεταξύ τοιούτων εμπόρων και να συνεργάζομαι με αυτούς.*¹³⁵

Επίσης αυτοχαρακτηρίζονταν ως έξω καρδιά και πιο φιλόξενοι.

*Υπήρχαν μέρες που δεν είχαμε να φάμε . Αλλά τα βράδια βγαίναμε στις αυλίσες και τραγουδούσαμε και γινόταν κέφι. Κι έλεγαν οι ντόπιοι: “Για δες τους. Πεινάνε και τραγουδάνε.” Και πώς να αντέχαμε αλλιώς τη ζωή του πρόσφυγα που μας φόρτωσαν οι ντόπιοι;*¹³⁶

- Έφταναν στο σημείο να κατηγορήσουν τους Έλληνες για έλλειψη αλληλεγγύης και φιλευσπλαχνίας και να θεωρήσουν ότι ακόμη και οι Τούρκοι ήταν πιο ευαίσθητοι.

*Εις την Υποδιοίκησιν Ηγουμενίτσας επί 994 αγροτικών οικογενειών(3.275 ατόμων) εστεγάσθησαν μόνο 50 εις δωμάτια άτινα παρέσχον ιδία βουλήσει ευπλαχνισθέντες οι εντόπιοι Τούρκοι προς αίσχος της διατυμπανιζομένης πατροπαραδότου (!) ελληνικής φιλοξενίας, της ληθαργούσης ελληνικής φιλανθρωπίας και αλληλεγγύης και της αδρανούς κρατικής αντιλήψεως.*¹³⁷

Πηγή, Library of Congress

¹³³ R. Hirshon, ό.π., σ. 90.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 84.

¹³⁵ Επιστολή με ημερομηνία 7.4.1926 από τον Πειραιά στην Κωνσταντινούπολη, ιδιωτικό αρχείο. Παρατίθεται στο Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ» ό.π., σ.21.

¹³⁶ Μαρτυρία Ε. Παπαδημητρίου, στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 125.

¹³⁷ *Παμπροσφυγική* 1/2/1925, παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό. π., σ. 116.

4. Διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες

Παρά τη συλλογική ταυτότητα τους οι πρόσφυγες ήθελαν να κρατήσουν ζωντανές τις μνήμες από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα τοπωνύμια που έδιναν στις νέες τους γειτονίες, η δημιουργία πολλών τοπικών συλλόγων όπου οργανώνονταν με βάση τον τόπο καταγωγής τους αλλά και ο πληθυντικός αριθμός των «χαμένων πατρίδων».¹³⁸ Μέσα στο ενάμισι περίπου εκατομμύριο προσφύγων που ζούσαν στην Ελλάδα υπήρχαν πάρα πολλές διαφοροποιήσεις. Αρχικά καταγωγής: οι περισσότεροι ήταν Μικρασιάτες αλλά υπήρχαν και πολλοί που προέρχονταν από τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη. Μεταξύ τους είχαν οικονομικές και κοινωνικές διαβαθμίσεις, αλλά και πολιτιστικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες. Στην αρχή κυρίως, όπως τονίζει η Renee Hirshon «η ταύτιση με βάση την ιδιαίτερη πατρίδα χρησιμοποιούνταν ως μέσο προσανατολισμού και προσαρμογής, ώστε να δημιουργηθεί ένας οικείος γεωγραφικός τόπος μέσα στον άγνωστο χώρο».¹³⁹

Τα στερεότυπα, θετικά και αρνητικά, κυριαρχούσαν και ανάμεσα στους πρόσφυγες και τόνιζαν τις διαφορές τους. Έτσι οι πρόσφυγες από τα παράλια που οι περισσότεροι χαρακτηρίζονταν ως Σμυρνιοί, θεωρούνταν πιο κοινωνικοί, προοδευτικοί και γλεντζέδες αλλά και επιπόλαιοι και κουτσομπόληδες. Ενώ το κύριο στερεότυπο για τις Σμυρνιές γυναίκες ήταν ότι ήταν «παστρικές» δηλαδή «ελαφρών ηθών» καθώς αυτό υποδήλωνε μια γυναίκα που πλενόταν συχνά και ήταν κοκέτα.¹⁴⁰ Αντίθετα ο πληθυσμός που προερχόταν από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, οι Τουρκομερίτες, Ανατολίτες ή Καραμανλήδες, ήταν σοβαροί, φιλήσυχοι και οικογενειάρχες αλλά στιγματισμένοι και ως «αργόστροφοι». Το ίδιο και οι Πόντιοι. Γνωστοί και ως «αούτηδες» επειδή αντί για «αυτός» έλεγαν «αούτος» χαρακτηρίζονταν συντηρητικοί, εργατικοί και υπερήφανοι. Αλλά όπως είναι γνωστό σε όλους από τα ανέκδοτα με τους Πόντιους ταυτόχρονα τους έλεγαν «καθυστερημένους» και πεισματάρηδες. Τέλος, οι Κωνσταντινουπολίτες αποτελούσαν την *κρεμ ντε λα κρεμ* των Ελλήνων της Τουρκίας, ανεξαρτήτως καταγωγής και θέσης. Η Πόλη τους έδινε τον κοσμοπολίτικο αέρα της και ένιωθαν μεγάλη περηφάνια και αυτοπεποίθηση. Γι' αυτό το λόγο οι υπόλοιποι τους αποκαλούσαν φαντασμένους και ψηλομύτες.¹⁴¹

Η εικόνα με τις карабиές των ανθρώπων ρακών που αποβιβάζονταν στα ελληνικά λιμάνια έχει στοιχειώσει τη συλλογική μας μνήμη. Ωστόσο υπήρχαν κι άλλες κατηγορίες προσφύγων: εκτός από τις εξαθλιωμένες μάζες που έφτασαν κακήν κακώς καταδιωκόμενοι στην Ελλάδα χωρίς τίποτα, υπήρχαν κι αυτοί που μπορούσαν να ζήσουν με δικούς τους πόρους.

¹³⁸ G. Tsimouris, *Anatolian embodiments*, ό.π., σ. 66.

¹³⁹ R. Hirshon, ό.π., σ. 72.

¹⁴⁰ Ν. Ανδριώτης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες», ό.π.

¹⁴¹ R. Hirshon, ό.π., σ. 73-74.

Υπήρχαν πρόσφυγες που είχαν μεταφέρει μαζί τους ό,τι μπορούσαν, όπως αυτοί που προέρχονταν από την Ανατολική Θράκη ή αυτοί οι οποίοι μετεγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής. Υπήρχε και μια μικρή μερίδα που διέθετε σημαντικά κεφάλαια σε τράπεζες, όπως οι μεγαλοαστοί από την Κωνσταντινούπολη και άλλα αστικά κέντρα της Μ. Ασίας.

Αστική οικογένεια της Σμύρνης. Πηγή, Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων

Οι περισσότεροι πρόσφυγες, απ' όπου κι αν προέρχονταν, ένιωσαν κάποια στιγμή την ανάγκη να ενωθούν κάτω από την ίδια σκέπη. Η τραγική εμπειρία της καταστροφής αν και δεν ήταν ίδια για όλους τους Ρωμιούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσέφερε ένα γόνιμο έδαφος για την ομογενοποίηση τους. Η κληρονομιά που έφερναν μαζί τους έθετε τις βάσεις για τη νέα τους *επικέτα*. Παρά τις μεγάλες ταξικές διαφορές, η θρησκεία και οι κοινοί πολιτισμικοί δεσμοί ένωναν τους Έλληνες που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς ο διαχωρισμός σε τάξεις δεν έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο στο σύστημα των μιλιέτ. Βέβαια, εν τέλει, η ενότητα αυτή ήταν περισσότερο συναισθηματικής φύσεως γιατί στην πράξη οι πιο πλούσιοι εγκαταστάθηκαν σε καλές γειτονιές και αναμείχθηκαν με τους γηγενείς χωρίς προβλήματα. Επιπροσθέτως υπήρχαν και πρόσφυγες που αν και δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, ήθελαν με κάθε τρόπο να αποβάλουν το «στίγμα» της προσφυγιάς.

Πολλοί ήταν αυτοί που άλλαζαν τα ονόματά τους και έκοβαν τις καταλήξεις των επιθέτων τους όπως το -όγλου που ήταν σήμα κατατεθέν της προσφυγικής καταγωγής τους.¹⁴² Στο βιβλίο της «Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες» η Άννα Παναγιωταρέα περιγράφει μέσα από μαρτυρίες προσφύγων το πώς αντιμετώπισαν την προσφυγιά οι αστοί Μικρασιάτες από το *Αιβαλί*, στα τούρκικα, ή *Κυδωνίες*, στα ελληνικά. Πολλοί «Κυδωνιάτες» όπως αυτοαποκαλούνταν για να ξεχωρίσουν τη θέση τους από τους κατώτερης τάξης «Αιβαλιώτες», πήγαν στην Αθήνα όπου ήθελαν να απαλλαγούν από το στίγμα του πρόσφυγα. Ακόμη κι αν δεν είχαν οικονομική άνεση δεν ήθελαν να μείνουν σε προσφυγικούς καταυλισμούς ούτε να χρησιμοποιήσουν τα προνόμια των προσφύγων.

*Είπε η μητέρα μου στον πατέρα μου: Εμείς δεν έχουμε καμιά δουλειά στα προσφυγικά. Τα παιδιά μας πρέπει να πάρουν σωστή μόρφωση, γι αυτό φύγαμε από τη Μυτιλήνη και όχι να τα δακτυλοδείχνουν σαν προσφυγάκια.*¹⁴³ Πολλές οικογένειες τότε προτίμησαν να στερηθούν ακόμη περισσότερο, αλλά να στείλουν τα παιδιά τους στα ιδιωτικά σχολεία της εποχής και όχι στα δημόσια. Με κανέναν τρόπο δεν ήθελαν να τους αποδοθεί η προσφυγική ιδιότητα. Φανταστείτε πόσο άλλαξε η νοοτροπία μας μέσα σε λίγα χρόνια. Τώρα είμαστε όλοι υπερήφανοι ακριβώς επειδή υπήρξαμε πρόσφυγες, δηλαδή Μικρασιάτες.¹⁴⁴

Παρατηρείται επίσης ότι όσοι έμεναν σε προσφυγικούς συνοικισμούς και κάποια στιγμή τα κατάφεραν ακόμη κι αν είχαν ξεκινήσει από το μηδέν μαζί με όλους τους υπόλοιπους, άρχισαν να διαχωρίζονται από την *φτωχολογιά* που φαινόταν να είναι εγκλωβισμένη στους αστικούς συνοικισμούς.¹⁴⁵

Κατά κανόνα, στις σύγχρονες κοινωνίες η *μειονεκτική κοινωνικοοικονομική θέση* των προσφύγων/μεταναστών αποδίδεται στην «καθυστέρηση» τους, την *ανικανότητά* τους να προσαρμοστούν στη «νεοτερικότητα». Η κάθε οντότητα γίνεται αντιληπτή ως εκπρόσωπος μιας ομάδας και όχι ως υποκείμενο. Εν κατακλείδι η άποψη ότι οι διαφορές των «άλλων» από «εμάς» βασίζεται σε εγγενή χαρακτηριστικά, τους εγκλωβίζει σε μια *αμετάβλητα κατώτερη κοινωνική θέση*.¹⁴⁶ Στα κράτη υποδοχής προσφύγων/μεταναστών οι γηγενείς που βρίσκονται στην εξουσία κατασκευάζουν συνειδητά την εικόνα του «άλλου» και την διαχέουν στην κοινωνία με βασικό όπλο τα ΜΜΕ και την εκπαίδευση. «Για το σκοπό αυτό επιστρατεύονται τεχνικές μαζικής κινητοποίησης που, για να καταστήσουν ένα μήνυμα αποτελεσματικό, το συνδέουν με την καθημερινότητα δίνοντας σε αφηρημένες έννοιες ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο.[...] Οι τεχνικές αυτές στοχεύουν κυρίως στο φαντασιακό».¹⁴⁷

¹⁴² Ν. Ανδριώτης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες», ό.π.

¹⁴³ Μαρτυρία Σ. Μαυρούλια, Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί*, ό.π., σ. 175.

¹⁴⁴ Μαρτυρία Β. Κουκουναράς. Στο Α. Παναγιωταρέα, ό.π.

¹⁴⁵ R. Hirshon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 106.

¹⁴⁶ Michael Banton, *Race relations*, New York, 1971, σ. 71. Παρατίθεται στο Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, ό. π., σ. 31.

¹⁴⁷ Λ. Βεντούρα, ό. π., σ. 32.

Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, ο τύπος της εποχής αποτύπωνε τους πρόσφυγες ως ένα ενιαίο σύνολο. Η γενίκευση αυτή δημιούργησε μια συμπαγή εικόνα στη δημόσια σφαίρα που στιγματίζε όλους τους πρόσφυγες σε μία πολιτισμική διαφορετικότητα που δεν αφομοιώνεται ούτε μπορεί να αφομοιωθεί¹⁴⁸ αλλά ταυτόχρονα τους βοήθησε να δρουν πιο αποτελεσματικά ως ομάδα συμφερόντων¹⁴⁹.

Πρόσφυγες στη Ν. Ιωνία. Πηγή, Αρχείο, ΕΡΤ

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁴⁹ R. Hirshon, ό.π., σ. 107.

II. ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΗΓΕΝΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ

ΠΕΡΙΠΤΑΤΟΙ ΟΤΟΙΣ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΩΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ
ΚΑΙ ΦΥΛΕΤΙΚΟΙ ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΗΤΑΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΝΑ ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΧΩΡΙΣ ΠΑΤΡΙΔΑ

ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝΟΥΠΟΛΙΣ

ΑΠΙΣΤΕΥΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΝ ΤΕΡΑΤΟΥΡΗΜΑ

ΝΑ ΕΚΒΙΑΣΘΟΥΝ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ ΤΑ ΟΙΚΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ

ΩΣΤΙ ΔΕΝ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ ΘΑ ΕΞΩΘΟΥΝ ΜΕ ΤΩΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΝ ΧΟΡΟΦΥΛΑΚΑ

ΚΑΙ ΑΙΣΧΡΟΚΕΡΑΕΙΑ: ΑΙ ΟΙΚΙΑΙ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΤΡΙΠΛΟΥΝ ΚΑΙ ΔΕΚΑΠΛΟΥΝ!

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΘΑ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ, ΘΑ ΑΓΟΡΑΣΟΥΝ ΚΑΙ ΔΕΝ ΘΑ ΕΧΟΥΝ ΤΙΠΟΤΕ

ΔΩΡΑ ΤΗΣ „ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ”

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΕ ΔΙΩΓΜΟ
ΤΟΥΣ ΠΕΤΑΝΕΑΠ' ΤΙΣ ΠΑΡΑΓΚΕΣ

ΕΝΑ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΤΕΡΑΤΟΥΡΗΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο τύπος στον Μεσοπόλεμο

Αν και ο τύπος αναπαριστά και δεν αποτυπώνει την πραγματικότητα, αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο για τους ερευνητές ως σύγχρονη πηγή των γεγονότων. Στον Μεσοπόλεμο ο τύπος έπαιξε κυρίαρχο ρόλο ως φορέας μεταφοράς και διάχυσης της γνώσης. Το 1930 στην Αθήνα κυκλοφορούσαν 91 εφημερίδες και 180 περιοδικά!¹⁵⁰

17. 'Ημερήσιος και περιοδικός τύπος τών 'Αθηνών. Έτος 1930					
17. Journaux et presse périodique d'Athènes. Année 1930					
α'. Καθ' ἑλὴν - a. Par matière			β'. Κατὰ περίοδον ἐκδόσεως - b. Par période d'édition		
Χαρακτηρισμός θέλης Désignation de la matière	Ἐφημερίδες Journaux	Περιοδικά Périodiques	Περίοδος ἐκδόσεως Période d'édition	Ἐφημερίδες Journaux	Περιοδικά Périodiques
Πολιτικο-κοινωνική - Politiq.-sociale	55	30	Καθ' ἐκάστην - Journallement	33	—
Ἐμπορικο-οικονομική - Commerciale-économique	17	40	Τρίς τῆς ἐβδομάδος - Trois fois par semaine	1	—
Υγιεινῆς-ἀθλητ. - Hygiène et sport	8	14	Δίς τῆς ἐβδομάδος - Deux fois par semaine	2	—
Καλλιτεχνική - Artistique	2	13	Ἑκάτῃ τῆς ἐβδομάδος - Par semaine	43	54
Λογοτεχνική - Littéraire	—	37	Κατὰ δεκαπενθήμερον - Par quinzaine	5	30
Θρησκευτική - Religieuse	3	3	Κατὰ μῆνα - Par mois	5	85
Ἐπιστημονική - Scientifique	—	26	Κατὰ τριμηνίαν - Par trimestre	—	3
Τεχνική - Technique	—	3	Κατ' ἔτος - Par an	2	9
Εἰδησεογραφική - Information	1	—			
Σατυρική - Satirique	5	8			
Ἀκαθόριστος - Non déterminée . . .	—	2			
Σύνολον - Total	91	181	Σύνολον - Total	91	181

¹⁵⁰ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1931, σ. 372. Η επετηρίδα βρίσκεται στην ιστοσελίδα της ΕΛΣΤΑΤ. (βλ. φωτογραφία).

Αν αναλογιστεί κανείς ότι τότε δεν υπήρχαν άλλα μέσα όπως το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, ο τύπος μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολιτισμικό αγαθό που προσέφερε ανοιχτό βήμα για δημόσια συζήτηση. Ο τύπος διαμορφώνει την κοινή γνώμη αλλά συμβαίνει και το αντίστροφο καθώς υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ τους. Οι εφημερίδες απευθύνονταν σε συγκεκριμένες αναγνωστικές κοινότητες και υπήρχε αλληλεπίδραση του κοινού με τους δημοσιογράφους αλλά και τους εκδότες. Ήταν διαμεσολαβητές ανάμεσα στην κοινή γνώμη και τους φορείς εξουσίας και συνδιαμόρφωναν κοινωνικές απόψεις και τάσεις. Στον τύπο αντανakλώνται οι κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές συγκρούσεις κάθε εποχής. Ο έλεγχος του τύπου ήταν σύνηθες φαινόμενο ειδικά στον Μεσοπόλεμο.

Η ελευθεροτυπία προστατεύεται από τα πρώτα συντάγματα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους αλλά τα νομικά πλαίσια ήταν ελαστικά έτσι ώστε να προσαρμόζονται ανάλογα με τις ανάγκες των καιρών. «Ως περιορισμός διάδοσης ιδεών, πληροφοριών και τρόπου ζωής, η λογοκρισία ήταν ένας από τους τρόπους αποφυγής της πολιτικής αστάθειας στα χρόνια της μεσοπολεμικής δυσχερούς δημοκρατίας.»¹⁵¹

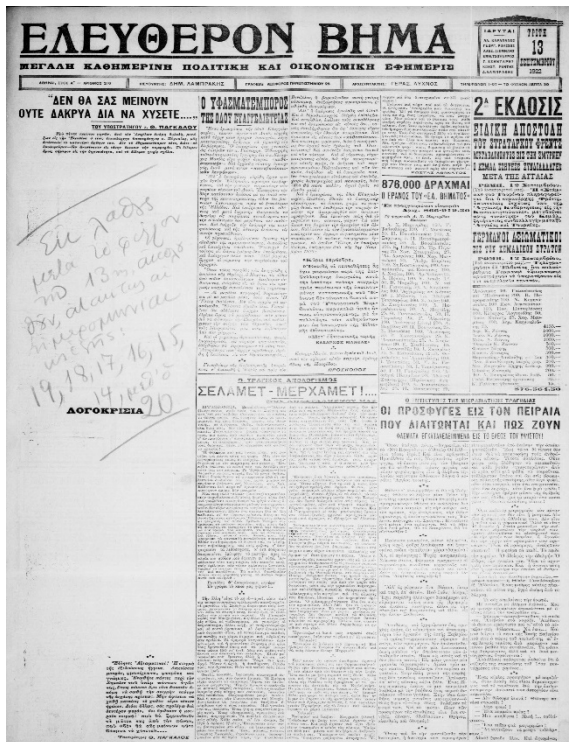
Στην ταραγμένη αυτή περίοδο η δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926) επέβαλε σκληρή λογοκρισία και όσοι μετέδιδαν ειδήσεις που διατάρασσαν τη δημόσια τάξη ή στρέφονταν κατά της κυβέρνησης παραπέμπονταν στα στρατοδικεία. Επίσης *εγκαινίασε* την τακτική της απαγόρευσης κομμάτων (ΚΚΕ) και εντύπων, όπως ο *Ριζοσπάστης*. Αλλά και επί κυβερνήσεως Βενιζέλου και την ψήφιση του *Ιδιώνυμου* το 1929 υπήρξε λογοκρισία κυρίως στα έντυπα με αριστερό ιδεολογικό προσανατολισμό καθώς θεωρήθηκε ότι «ασκούν προσηλυτισμό με σκοπό την εφαρμογή των ανατρεπτικών ιδεών».¹⁵²

Είναι χαρακτηριστικό ότι η λογοκρισία του Μεσοπολέμου ήταν φανερή σε όλα τα έντυπα. Οι κρατικοί μηχανισμοί ελέγχου επικαλούνταν την εθνική ασφάλεια και προέβαιναν σε προληπτική λογοκρισία.

Έτσι αφαιρούνταν από την ύλη της εφημερίδας τα *επικίνδυνα* άρθρα και η θέση τους έμενε κενή! Ήταν σύνηθες φαινόμενο οι εφημερίδες να κυκλοφορούν με άσπρα «μπαλώματα». Χαρακτηριστικά πρωτοσέλιδα είναι του *Ελεύθερου Βήματος* στις 13 Σεπτεμβρίου 1922, δηλαδή λίγο πριν την Μικρασιατική καταστροφή και της *Καθημερινής* στις 25 Ιουλίου 1923 μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης.

¹⁵¹ Χριστίνα Χρονοπούλου, «Μεσοπόλεμος και λογοκρισία: Το παράδειγμα της λογοκρισίας στο φιλμ του βωβού κινηματογράφου "Κοινωνική Σαπίλα"», *Η Λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα 2016. https://www.researchgate.net/publication/289251118_Mesopolemos_kai_logokrisia_To_paradeigma_t es_logokrisias_sto_philm_tou_bobou_kinematographou_Koinonike_Sapila

¹⁵² Ιωάννα Παπαθανασίου (συντονίστρια), «Ο παράνομος τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ (1936-1974). Από τη δικτατορία του Μεταξά στη μεταπολίτευση» Μελέτη, ΑΣΚΙ 2011, σ.12

Ελεύθερον Βήμα 13/9/1922

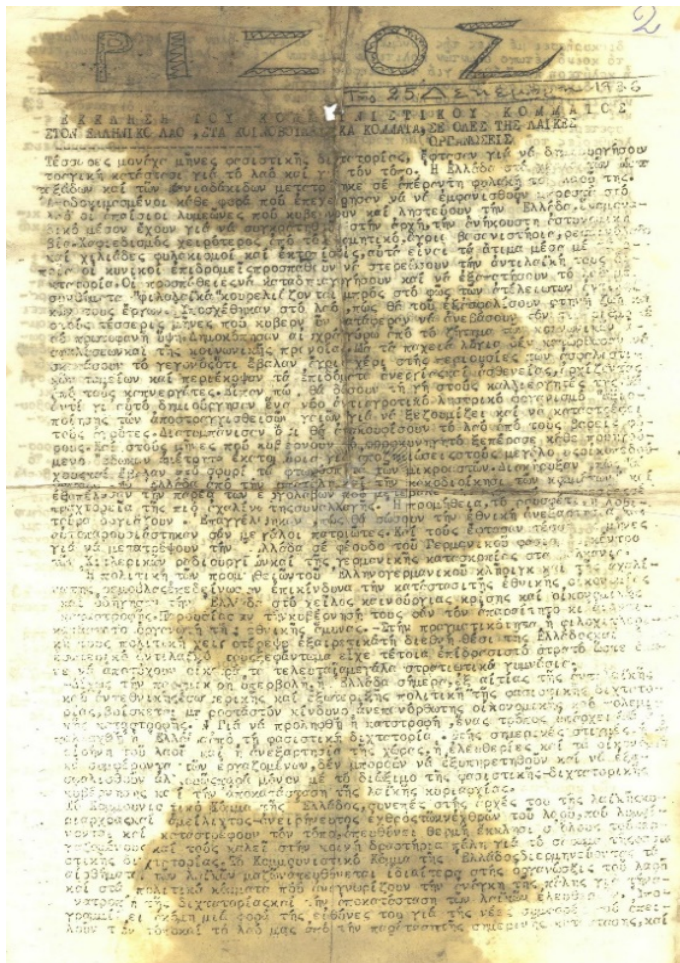

Καθημερινή 25/07/1923

Ο τύπος ήταν ήδη στρατευμένος από την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1917). Ο έντονος διαχωρισμός μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών εντύπων θεωρείται τομή με τα σημάδια της ορατά σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Με εκλογικό υλικό τους πρόσφυγες τα δύο στρατόπεδα συνέχισαν την πολιτική τους διαμάχη μέχρι και το 1936. Η γλώσσα κατά των αντιπάλων ήταν πολύ πιο σκληρή απ' ό,τι στις σημερινές εφημερίδες και η ειρωνεία ήταν από τα πιο προσφιλή μέσα έκφρασης. Μετά το 1922 και την απαραίτητη -όπως ήδη είπαμε- κατασκευή του «εσωτερικού εχθρού», των κομμουνιστών δηλαδή, τα έντυπα της Αριστεράς μπήκαν στο στόχαστρο. Επί δικτατορίας Μεταξά επιβλήθηκε απόλυτη λογοκρισία και οι εφημερίδες είτε έγιναν όργανα προπαγάνδας του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου είτε έκλεισαν.

Απαγορεύεται η εμφάνιση λευκού εις τα στήλας των εφημερίδων. Απαγορεύεται απολύτως η αναγραφή πληροφορίας η οποία να αποκαλύπτει την άσκηση προληπτικής λογοκρισίας. Απαγορεύεται οποιαδήποτε κρίση περί του έργου της κυβερνήσεως εκτός αν είναι ευμενής. Απαγορεύεται η αναγραφή οιασδήποτε κυκλοφορίας αφορούσης πολιτικά κόμματα και πολιτευομένους εν γένει, ως και η αναγραφή των ονομάτων αυτών. Εν γένει οι εφημερίδες δέον όπως εκθύμως και ενθουσιωδώς δι' άρθρων, σχολίων και πάσης φύσεως δημοσιευμάτων, συμβάλλωσι εις το αναμορφωτικόν και δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως.¹⁵³

¹⁵³ Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 68 (22 Φεβρουαρίου 1938) σ. 449-459.

Παράνομος Ριζός, 25/12/1936

Ο τύπος του Μεσοπολέμου βοήθησε στην κατασκευή νέων ταυτοτήτων για τους πρόσφυγες και κυρίως στην αναπαραγωγή τους. Ένα από τα εργαλεία των μέσων ενημέρωσης (και όχι μόνο) για να απλοποιήσουν τη σύνθετη πραγματικότητα -τότε και τώρα- είναι η χρήση μύθων, στερεοτύπων και προκαταλήψεων. Σε αυτή την ερμηνευτική διαδικασία σημαντικό ρόλο παίζει η διεργασία της κατηγοριοποίησης, ο διαχωρισμός των ανθρώπων δηλαδή σε ομάδες, σε αυτήν που ανήκουν, με τα θετικά χαρακτηριστικά και στην άλλη ομάδα, στην οποία προβάλλονται συνήθως τα αρνητικά. Σε περιόδους κρίσης, η ανάγκη των ανθρώπων να ανήκουν σε μια ομάδα είναι μεγαλύτερη από ποτέ και η αξιολόγηση της αντίθετης ομάδας γίνεται πιο αρνητική. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένα αίσθημα ανωτερότητας και τελικά ασφάλειας μέσα στη γενική σύγχυση που επικρατεί.¹⁵⁴ Η αντίληψη για τους άλλους οργανώνεται και απλοποιείται μέσα από τη χρήση στερεοτύπων και προκαταλήψεων, που τελικά έχουν και μεγάλες κοινωνικές συνέπειες.¹⁵⁵

Το 1922 και η έλευση των προσφύγων αποτέλεσε ορόσημο και για τον τύπο. Όπως είπαμε, ο Εθνικός Διχασμός συνεχίστηκε και η πολιτική σύγκρουση κορυφώθηκε με εργαλείο αυτή τη φορά τους πρόσφυγες, μία συμπαγής ομάδα ψηφοφόρων καθοριστικής σημασίας για την πολιτική ομάδα που θα τους προσεταιριζόταν.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια πολλές αστικές εφημερίδες όπως αυτές που εξετάζουμε σε αυτή την εργασία συντάχθηκαν και στήριξαν τον Μεταξά ακόμη και πριν την 4^η Αυγούστου.

Ο Ριζοσπάστης από την άλλη που ήταν από τις πιο πλούσιες σε ύλη εφημερίδες του Μεσοπολέμου, απαγορεύτηκε αλλά συνέχισε να τυπώνεται με λιγότερα φύλλα και να κυκλοφορεί παράνομα. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά τα άρθρα για τους πρόσφυγες ήταν πανομοιότυπα στις εφημερίδες *Καθημερινή* και *Ελεύθερον Βήμα* και παρουσίαζαν τα «επιτεύγματα» του Μεταξά σε σχέση με τους πρόσφυγες που γίνονται πια ένα με τους άλλους Έλληνες για να υπηρετήσουν τη φυλή και το έθνος.

¹⁵⁴ Θάλεια Δραγώνα, «Κλειδιά και Αντικλειδιά», *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, Αθήνα 2007, σ. 18.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 14.

Ο προσφυγικός κόσμος ήταν ο «αληθινός διαιτητής» των εκλογών του Μεσοπολέμου και αυτό το γνώριζαν πολύ καλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Φυσικό επακόλουθο ήταν η ίδρυση ενός νέου είδους εφημερίδας που εκδίδονταν, και διαβαζόταν από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Ο προσφυγικός τύπος λειτούργησε ως ένα πολύ ισχυρό εργαλείο για την έκφραση των συμφερόντων τους.

*Είπε γεγονός αναμφισβήτητον ότι ο προσφυγικός παράγων θα παίξει ρόλον σημαντικόν εις την πολιτικήν ζωήν της χώρας. Είπε εκτός πάσης συζητήσεως ότι ο προσφυγικός κόσμος είναι εκείνος ο οποίος επί σειρά ακόμη δεκαετηρίδων εις τας εκάστοτε εκλογικάς μάχας διά του συμπαγούς του όγκου θα δίδη την τελική νίκην εις την μίαν ή την άλλην πολιτικήν παράταξιν.*¹⁵⁶

Στις εφημερίδες της εποχής υπάρχουν πάρα πολλά άρθρα που αναφέρονται στους πρόσφυγες. Στις 5 αθηναϊκές εφημερίδες που μελετήσαμε –*Καθημερινή, Εμπρός, Βραδυνή, Ελεύθερον Βήμα, Ριζοσπάστης*, για μια περίοδο 18 χρόνων (αρχές Αυγούστου 1922- τέλη Αυγούστου 1936 και την περίοδο Μεταξύ 1936- 1940) βρήκαμε χιλιάδες αναφορές σε άρθρα γνώμης, ρεπορτάζ, σχολιασμούς αλλά και επιστολές αναγνωστών που πολλές φορές φαίνεται ότι είναι σκηνοθετημένες. Στον *Προσφυγικό Κόσμο* και στην *Παμπροσφυγική*¹⁵⁷ όλα τα άρθρα αναφέρονται και αφορούν αποκλειστικά στους πρόσφυγες.

Μέσα από τις εφημερίδες εκτός από την καταγραφή των γεγονότων περνάει φυσικά η γραμμή του εκδότη αλλά αποτυπώνεται και μια ποικιλία απόψεων. Πολλές φορές η προχειρότητα της γραφής αντικατοπτρίζει και τη σύγχυση της στιγμής που μόνο στον τύπο μπορεί κανείς να ανιχνεύσει.

Σε όλες τις εφημερίδες που μελετήσαμε, οι πρόσφυγες αναφέρονται σταθερά ως «αδέρφια» των Ελλήνων. Στην βιβλιογραφία υπάρχει η αίσθηση ότι η *Καθημερινή* εναντιώνεται συστηματικά στους πρόσφυγες. Μέσα από τη δική μας έρευνα προκύπτει ότι αναλογικά με το σύνολο των θετικών άρθρων για τους πρόσφυγες τα εμπαθή σχόλια από τον εκδότη της εφημερίδας Γεώργιο Βλάχο είναι λίγα αλλά ιδιαίτερος αιχμηρά. Δεν έχουν όμως κάποιο ρατσιστικό περιεχόμενο παρά εκφράζουν θυμό περισσότερο απαξίωση και απόρριψη που οι πρόσφυγες είναι πεισματικά *ταγμένοι* στον Βενιζέλο. «Πρόσφυγες αντιβενιζελικοί δεν υπάρχουν, και αν θα υπάρξουν, θα υπάρξουν όλοι μαζί όταν δυνάμει της ψήφου των γηγενών έλθη ο αντιβενιζελισμός εις την εξουσίαν.»¹⁵⁸ Στην αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός* οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονταν αρκετές φορές με εχθρότητα και υποτίμηση, ενώ στην επίσης αντιβενιζελική *Βραδυνή* με χλευασμό ακόμα και με αποστροφή.

¹⁵⁶ *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/06/1928. Παρατίθεται στο Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 152.

¹⁵⁷ Και οι δύο εφημερίδες είναι ψηφιοποιημένες στην ιστοσελίδα της Βουλής. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* για την περίοδο 1927-1930 και η *Παμπροσφυγική* για την περίοδο 1925 έως 1926

<https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>

¹⁵⁸ *Καθημερινή*, 30/07/1928.

1. Καθημερινή¹⁵⁹

Η *Καθημερινή*, από τις κύριες πηγές αυτής της εργασίας, ιδρύθηκε το 1919 από τον Γεώργιο Βλάχο, ο οποίος ήταν και διευθυντής της μέχρι και το θάνατό του (1951). Έγραφε το άρθρο γνώμης στην πρώτη σελίδα και ενίοτε το υπέγραφε με τα αρχικά Γ.Α.Β. κάτι που προσέδιδε στην διατυπωμένη άποψη ιδιαίτερη βαρύτητα. Ο Βλάχος ήταν φανατικά αντιβενιζελικός και δευτερευόντως βασιλόφρων και μέσα από την *Καθημερινή* που ήταν ημιεπίσημο όργανο του Λαϊκού Κόμματος εξέφραζε τις απόψεις του «αντιβενιζελικού λαού», δηλαδή όλων όσων μαίνονταν κατά του Βενιζέλου.¹⁶⁰ Κατά τη διάρκεια της λογοκρισίας του Μεσοπολέμου παύθηκε από τον Οκτώβριο του 1923 έως και τον Φεβρουάριο του 1924 έπειτα από διαταγή του Α' Σώματος Στρατού και επί δικτατορίας Παγκάλου από τις 29 Δεκεμβρίου 1925 έως τις 26 Ιανουαρίου του '26. Κράτησε σκληρή αντιβενιζελική στάση στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού και έτσι κέρδισε τον τίτλο της *ναυαρχίδας* του αντιβενιζελισμού.¹⁶¹ Υποστήριξε τις φιλοβασιλικές κυβερνήσεις αλλά προς το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας θεώρησε ότι οδηγούσε σε αδιέξοδο και έπρεπε να λήξει. Αρχικά τάχθηκε υπέρ της επαναστατικής κυβέρνησης, μετά όμως τη *δίκη των έξι*, ζήτησε την παραίτησή της και την διεξαγωγή εκλογών.¹⁶²

Στον Μεσοπόλεμο η *Καθημερινή* συνέχισε τη σταυροφορία της κατά του βενιζελισμού και κυρίως κατά του Βενιζέλου, που ήταν ο υπαίτιος για όλα τα δεινά της χώρας και κυρίως γιατί εκμεταλλευόταν τους πρόσφυγες ως «εκλογικό υλικό»,¹⁶³ δίχαζε τους Έλληνες ενώ την ίδια στιγμή οι ημέτεροι θησαύριζαν από τα χρήματα που προοριζόνταν για τους πρόσφυγες.¹⁶⁴ Όπως είπαμε και προηγουμένως, η στάση της εφημερίδας απέναντι στους πρόσφυγες ήταν μετριοπαθής και τους χρησιμοποιούσε κυρίως εργαλειακά για να χτυπήσει με μένος τους πολιτικούς της αντιπάλους.

Μεταξύ των βενιζελικών και των Τούρκων διημέφθη επ' εσχάτων μία ακήρυκτος συναλλαγή: Οι βενιζελικοί εβοήθησαν τους Τούρκους να νικήσουν. Και οι Τούρκοι

¹⁵⁹ Στο λήμμα *Καθημερινή* της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας Πυρσός (έκδοση 1932) διαβάζουμε: *Ανεξάρτητον όργανον αντιβενιζελικής αδιαλλαξίας και συντηρητικότητος εν παντί, έσχεν ευρείαν διάδοσιν και ήσκησε σημαντικόν επηρεασμόν. Διακρίνεται διά την σφοδράν μαχητικότητά της, την εντυπωσιακήν αρθρογραφίαν, το καλαισθητόν ύφος, την παικτικήν και σατιρικήν διάθεσιν, την αίσθησιν και έξαρσιν του ζητήματος της ημέρας. Τας πολιτικές, κοινωνικές και φιλολογικές γνώμας της καθορίζει γενικώς στερρά εμμονή εις την παράδοσιν, χαρακτηριζομένη από την έλξιν προς εν εξιδανικευμένον παρελθόν τάξεως, ευπρεπείας και αισθήματος, ήτις επιτρέπει να παρεισάγωνται τόνοι λυρικοί εις την πλέον οξείαν πολεμικήν της.*

¹⁶⁰ Η έννοια του «λαού» ήταν κεντρική στις αντιβενιζελικές εφημερίδες του Μεσοπολέμου. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Δημήτριος Λαμπράκης – Γεώργιος Βλάχος: Τύπος και διχασμός» στην εκπομπή, *Βίοι παράλληλοι*, Επεισόδιο 7, ΕΡΤ1 <https://webtv.ert.gr/ert2/vioi-paralliloi/03mar2019-vioi-paralliloi-dimitrios-lamprakis-georgios-vlachos/>

¹⁶¹ Γιάνης Γιανουλόπουλος, «Τα χρόνια του Μεσοπολέμου»: 1923-1939, στο Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, 1784-1974. Αθήνα 2008, σελ. 41-45.

¹⁶² Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα *Καθημερινή*, στο ίδιο.

¹⁶³ Βλ. ενδεικτικά, *Καθημερινή* 5/7/1933, 21/10/1926, 22,24/5/1925, 17/4/1925, 7,27/10/1924, 15/10/1923, 29/9/1922.

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά *Καθημερινή* 23/1/1928, 30,31/5/1925, 8,9,10/4/1925, 1, 19/2/1925, 4/12/1924, 8, 12/11/1924, 14,16/6/1924, 4/10/23.

έστειλαν ψηφοφόρους εις τον βενιζελισμόν. Ανεπιθύμητος μεταξύ των παλαιών κατοίκων της χώρας, οι οποίοι ε γνώρισαν τα αιματηρά χαρίσματά του, συντηρείται ο βενιζελισμός, από τετραετίας με τας ψήφους των νεοσυλλέκτων πολιτών, τους οποίους εδίδωσαν προς τα εδώ οι οπαδοί του Μωάμεθ.¹⁶⁵

Ενίοτε υπήρχαν εξάρσεις και κριτική αλλά αυτό ήταν η εξαίρεση στον κανόνα. Πιο σύνθητες ήταν να δικαιολογεί την παραβατικότητα των προσφύγων και να επιρρίπτει την ευθύνη στους ηθικούς αυτουργούς που τους έφεραν σε αυτήν την κατάσταση.

*Δεν συμπαθούμεν βεβαίως τους ληστές. Αλλά δεν χορεύομεν κόρδακα ανθρωποφάγων πέριξ πτωμάτων [...] σκεπτόμεθα ότι αν ήταν κατορθωτόν να έχουν αποκατασταθή οι πρόσφυγες εγκαίρως, πολλοί εξ εκείνων, οι οποίοι είνε σήμερον λησταί και φυγοδικούν [...] θα ήσαν καλοκάγαθοι οικογενειάρχαι χωρίς να έχει αφυπνισθή εν αυτοίς το θηρίον.*¹⁶⁶

Σε μια δεύτερη ανάγνωση παρατηρεί κανείς ότι ο Γεώργιος Βλάχος διαχώριζε τον «αντιβενιζελικό λαό» (τον λαό που υπέφερε από τα δεινά που προκαλούσε ο βενιζελισμός) και εκφραζόταν κυρίως μέσα από την αντωνυμία «ημείς», από τους «άλλους» τους πρόσφυγες δηλαδή, που τάσσονταν υπέρ του Βενιζέλου και έτσι εμμέσως πλην σαφώς έδειχνε ότι δεν τους αποδέχεται ως ισότιμους πολίτες.¹⁶⁷ Ωστόσο συμπεραίνουμε ότι σε γενικές γραμμές ο αντιπροσφυγισμός που εξέφραζε η *Καθημερινή* είχε πολιτικά κίνητρα. Επίσης φαίνεται ότι η γραμμή της εφημερίδας ήταν να μην έρχεται σε κόντρα με ένα τόσο μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας, όπως οι πρόσφυγες, και γι' αυτό έκανε πολλές προσπάθειες να τους πλησιάσει καθώς θα μπορούσαν να ήταν και δυνητικοί ψηφοφόροι του Λαϊκού Κόμματος αλλά και αγοραστές της εφημερίδας.

Στις αρχές του 1934 η φιλοβασιλική *Καθημερινή* μέσα από τα άρθρα της έβλεπε θετικά ένα είδος «κοινοβουλευτικής δικτατορικής» κυβέρνησης για να βγει η χώρα από το αδιέξοδο. Το 1936 στήριξε την υπηρεσιακή κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά και τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου.¹⁶⁸

2. Εμπρός και Βραδυνή

Το *Εμπρός* ήταν καθημερινή *Εθνική Εφημερίς*, η οποία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1896 από τον Δημήτριο Καλαποθάκη που ήταν και διευθυντής της. Θεωρείται πρωτοπόρος για την εποχή του στη συμβολή του για την βελτίωση των εφημερίδων και ήταν ένθερμος υποστηρικτής των Εθνικών δικαίων όπως έλεγε ο ίδιος. Άλλαξε πολλές φορές πολιτική γραμμή. Στην εποχή του Διχασμού, πήρε θέση κατά του Βενιζέλου, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο τον υποστήριξε, αλλά για λίγο, και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μέχρι το 1930 που διεκόπη η έκδοση της εφημερίδας ήταν πάλι αντιβενιζελική. Είχε πλούσια ποικίλη ύλη και μεγάλη κυκλοφορία. Καθιέρωσε το

¹⁶⁵ *Καθημερινή*, 21/10/1926.

¹⁶⁶ *Καθημερινή*, 12/5/1924.

¹⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, *Καθημερινή*, 7/5/1933.

¹⁶⁸ Λήμμα *Καθημερινή* στην Βικιπαίδεια, https://wikivisually.com/lang-el/wiki/%CE%97_%CE%9A%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%AE

χρονογράφημα και τις σελίδες πολιτισμού και εργάστηκαν εκεί οι πιο σπουδαίες πένες της εποχής, ανάμεσά τους οι Ιωάννης Κονδυλάκης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης Γρηγόριος Ξενόπουλος και Γεώργιος Φιλάρετος. Το *Εμπρός* άρχισε να κυκλοφορεί πάλι το 1945 μέχρι και το 1969.

Η εφημερίδα δεν επέρριπτε κατηγορίες ευθέως στους πρόσφυγες και δεν αμφισβητούσε ποτέ το ότι ήταν Έλληνες. Θεωρούσε ότι ο Βενιζέλος ήταν ο: «διαφθορέας της ελληνικής προσφυγικής ψυχής» και ότι «οι πρόσφυγες θα μείνουν οριστικώς δούλοι της ανάγκης, είλωτες της αγέλης, ήτις τους εξώγρισε, ανθρώπινον υλικόν χρήσιμον δια τον αγύρτην εκμεταλλευτήν της δυστυχίας και της πείνης των.»¹⁶⁹

Ο ΔΙΑΦΘΟΡΕΥΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Το *Εμπρός* θα χρησιμοποιηθεί σε αυτή την εργασία επικουρικά γιατί ο κύριος «διάλογος» εκφραστών της αντιπαράθεσης βενιζελικών-αντιβενιζελικών θα γίνει μέσα από το *Ελεύθερον Βήμα* και την *Καθημερινή*. Επίσης θα γίνει μικρή αναφορά σε άρθρα της εφημερίδας *Βραδυνή* που βρήκαμε στην βιβλιογραφία, γιατί είναι μια εφημερίδα που χρησιμοποιεί καθαρά ρατσιστικό λόγο εναντίον των προσφύγων και σ' αυτό διαφέρει από τον υπόλοιπο τύπο που εξετάζουμε. Η *Βραδυνή* ιδρύθηκε το 1923 και κυκλοφορεί με διακοπές μέχρι σήμερα. Μετά την παύση όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων με εντολή της κυβέρνησης Στυλιανού Γονατά, άνεργοι επαγγελματίες δημοσιογράφοι συγκρότησαν συνεταιρισμό και εξέδωσαν την «*Εφημερίδα των συντακτών*», μετέπειτα *Βραδυνή*. Οι συντάκτες ήταν όλοι αντιβενιζελικοί, φιλοβασιλικοί και στήριζαν το Λαϊκό Κόμμα αλλά και δικτάτορες, όπως ο Πάγκαλος και ο Μεταξάς. Το 1924 η ιδιοκτησία πέρασε στα χέρια του δημοσιογράφου Δημητρίου Αραβαντινού. Στην πρώτη σελίδα υπήρχαν και θέματα εκτός της πολιτικής επικαιρότητας που κέντριζαν το ενδιαφέρον στους αναγνώστες αλλά στον πυρήνα της η *Βραδυνή* ήταν μια καθαρά εθνικιστική και αντικομμουνιστική εφημερίδα. Η αντιπροσφυγική γραμμή της εικάζουμε ότι σχετίζεται με τον άκρατο αντιβενιζελισμό αλλά και με το λαϊκό προφίλ που ήθελε να έχει, καθώς μια μεγάλη μερίδα Παλαιοελλαδιτών δεν έβλεπε με καλό μάτι τους πρόσφυγες.

Η *Βραδυνή*, εξέφραζε χωρίς ηθικούς φραγμούς τα αρνητικά συναισθήματα του λαού για τους πρόσφυγες εργαλειοποιώντας όλα τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις εναντίον τους. Η κύρια ιδέα που περνούσε ήταν ότι οι πρόσφυγες κατασπαταλούσαν τα χρήματα των γηγενών.¹⁷⁰

¹⁶⁹ *Εμπρός*, 29/7/1928.

¹⁷⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα *Βραδυνή*, Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, ό.π.

Πόσον δε ταχέως κατακτούν δικαιώματα, τα οποία δεν έχομεν εμείς οι γηγενείς εις τον τόπον μας, όλαι αυταί αι μυριάδες των μυριάδων επελαυνόντων καθ' ημών, είναι απίστευτον. Μόλις αφιχθούν, προτού γνωρίσουν καν τους δρόμους, διευθύνονται εις το κεντρικόν ταμείον. Και τίποτε δεν τούς αρέσει εις τον δυστυχισμένον τόπον μας, εκτός του κεντρικού ταμείου.¹⁷¹

3. *Ελεύθερον Βήμα*

Η «μεγάλη καθημερινή πολιτική και οικονομική εφημερίς» όπως γράφει στον υπότιτλό της ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1922, από προσωπικότητες του χώρου των Φιλελευθέρων: Αλέξανδρος Καραπάνος, Γεώργιος Ρούσος, Αλέξανδρος Διομήδης, Εμμανουήλ Τσουδερός, Γεώργιος Εξηντάρης, Κωνσταντίνος Ρέντης. Ο Δημήτριος Λαμπράκης, με εντολή του ίδιου του Βενιζέλου έγινε διευθυντής, με αρχισυντάκτη τον Γεράσιμο Λύχνο. Την χρηματοδότηση της εφημερίδας ανέλαβε ο επιχειρηματίας Μποδοσάκης, ο οποίος τότε ζούσε ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το *Ελεύθερον Βήμα* ήταν καθημερινή, πρωινή εφημερίδα με τέσσερις σελίδες και έξι στήλες η οποία άρχισε να κυκλοφορεί έπειτα από επιθυμία του του Βενιζέλου. Μέχρι τότε η φωνή των φιλελευθέρων ήταν η *Πατρίς* όμως «η αρθρογραφία της είχε τόσο έξαλλο τόνο που άλλοτε έφερνε σε δύσκολη θέση τον ίδιο τον Βενιζέλο και άλλοτε έδινε πρόσχημα στον φρούραρχο Αθηνών να απαγορεύσει επί ημέρες την κυκλοφορία της.»¹⁷² Έτσι δημιουργήθηκε και ένας δεύτερος πόλος που εξέφραζε τον βενιζελισμό και ταυτόχρονα τις νέες δυνάμεις της αστικής τάξης που αναδύονταν στο χώρο της πολιτικής, της οικονομίας, του στρατού αλλά και της εκκλησίας. Το πρόγραμμα της εφημερίδας εμπνεόταν από τις αρχές της λαϊκής επανάστασης του 1909 στο Γουδί. Στήριζε την επαναστατική κυβέρνηση το '22 και θεώρησε ότι η *δίκη των εζ* ήταν υποχρέωσή της προς τον λαό. Ένας από τους στόχους της ίδρυσής της επετεύχθη όταν εγκαθιδρύθηκε η αβασίλευτη δημοκρατία.

Το *Ελεύθερον Βήμα* ήταν αντίθετο προς όλα τα στρατιωτικά κινήματα ακόμη κι αν πρωταγωνιστής τους ήταν ο Πλαστήρας. Έτσι αντιτάχθηκε και στο κίνημα του '33 αλλά και του '35. Ήταν επικριτής όλων των φασιστικών και χιτλερικών μορφών πολιτεύματος. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά συνέχισε να κυκλοφορεί υπό καθεστώς λογοκρισίας.¹⁷³ Το *Ελεύθερον Βήμα* θεωρούσε ότι ο βενιζελισμός ήταν ο φυσικός προστάτης των προσφύγων και επαναλάμβανε συχνά την άποψη ότι «είμαστε όλοι πρόσφυγες».¹⁷⁴

Τι να σας πω, κάθε φορά που ακούω: ο «πρόσφυγας» έχει το πράγμα ένα τέτοιον τόνον, που με κάνει να συλλογίζομαι: τι είναι τέλος πάντων, αυτοί, δεν είναι τάχα Έλληνες; Εγεννήθησαν άραγε «πρόσφυγες»; Ή μήπως είνε «ρομπότι», κατασκευάσματα μιας μηχανής και όποτε μας συμφέρει τους επιτρέπομεν την ύπαρξιν; Διότι και οι κατήγοροι, περίπου δε και οι υπερασπισταί, εννοούμεν πάντοτε να τους ξεχωρίζουμεν.

¹⁷¹ *Βραδυνή*, 1/12/1923.

¹⁷² Στάθης Ευσταθιάδης, «*Το Βήμα*» κλείνει 86 χρόνια ζωής, άρθρο στην ιστοσελίδα του Βήματος, <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=227195>

¹⁷³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, λήμμα *Ελεύθερον Βήμα*, Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, ό.π.

¹⁷⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 9/3/1936.

*Ρέπει εξ ιδιοσυγκαρασίας ο νεοέλληνας προς τον χωρισμόν. Έχει διαρκώς ανάγκην από ένα οιονδήποτε χασματάκι δια να περικαλύπτει τα μίση και τα πάθη του.*¹⁷⁵

Παράλληλα απέπνεε μια σιγουριά ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Μικρασιατών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα στήριζαν τον Βενιζέλο. Δεκάδες είναι τα άρθρα που εξηγούσαν και θύμιζαν ταυτόχρονα στους αναγνώστες του ότι οι πρόσφυγες ήταν αδύνατον να υποστηρίξουν τους φιλοβασιλικούς καθώς αυτοί όχι μόνο ευθύνονταν για τον ξεριζωμό τους αλλά αμφισβητούσαν ακόμη και την ελληνικότητά τους καθώς τους αποκαλούσαν «τουρκόσπορους».¹⁷⁶ Εδώ είναι αξιοσημείωτο να πούμε ότι η *Καθημερινή* τουλάχιστον, δεν αναφερόταν ποτέ στους πρόσφυγες με τέτοιους χαρακτηρισμούς, οι οποίοι ωστόσο ακούγονταν στη Βουλή και μεταφέρονταν από το *Ελεύθερον Βήμα* στο αναγνωστικό κοινό.¹⁷⁷ Η προσήλωση της εφημερίδας στο πλευρό των προσφύγων ήταν αδιαμφισβήτητη αλλά υπήρχε και η σκληρή κριτική ακόμη και αιχμές για την ελληνικότητά τους, όταν αυτοί παραστράτιζαν ζητώντας για παράδειγμα να πάρουν αποζημιώσεις με την απειλή ότι θα απόσχουν από τις εκλογές. «Για τα ελληνικά ήθη και έθιμα η αξίωσις των είνε όλως διόλου απαράδεκτος.[...] Απέχοντες θα κινδυνεύσουν να μην λάβουν τίποτε.»¹⁷⁸

Υπάρχει ένας διαρκής διάλογος αλληλοκατηγοριών ανάμεσα στον αντιβενιζελικό και βενιζελικό τύπο με *μπαλάκι* τους πρόσφυγες. Όσον αφορά στην κομμουνιστική απειλή το *Ελεύθερον Βήμα* υποστήριζε αντίθετα από την *Καθημερινή* ότι έγινε μεγάλο έργο για τους πρόσφυγες και γι αυτό δεν στράφηκαν στον κομμουνισμό. «[...] εφρόντισαν να δώσουν στέγη και ψωμί εις τούς προσφυγικούς πληθυσμούς, δια να μη τους αφήσουν ευάλωτον λείαν των κομμουνιστών, οι οποίοι караδοκούν να επωφεληθούν της δυστυχίας των.»¹⁷⁹

4. Ριζοσπάστης

Ο *Ριζοσπάστης* ιδρύθηκε από τον Γιάννη Πετσόπουλο, ο οποίος αγόρασε το δικαίωμα έκδοσης από τον Γεώργιο Φιλάρετο. Ο Φιλάρετος εξέδιδε ήδη από το 1908 και μέχρι το 1911 μια *δημοκρατική εφημερίδα*, όπως χαρακτηριζόταν τότε, με τον ίδιο τίτλο. Η πρώτη έκδοση του *Ριζοσπάστη* έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1916 για μερικούς μήνες και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όπου άρχισε να κυκλοφορεί τον Ιούλιο του 1917. Όταν ο *Ριζοσπάστης* έγινε *Επίσημον Όργανον του Σοσιαλιστικού Εργατικού κόμματος Ελλάδος* (ΣΕΚΕ) ο Πετσόπουλος διεγράφη και τον διαδέχτηκε μεταξύ άλλων και ο Γιάννης Κορδάτος.¹⁸⁰ Από το 1924 και την μετονομασία του ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ κυκλοφορούσε με υπότιτλο: *Όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος και της Γ. Συνομοσπονδίας των Εργατών* και από το 1926 ως *Κεντρικό Όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος*.

¹⁷⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/10/1925.

¹⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/10/1929, 22/2/1936.

¹⁷⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/1/1928.

¹⁷⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 13/10/1926.

¹⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/7/1928.

¹⁸⁰ Βλ. *Το ΚΚΕ επίσημα κείμενα 1918-1924*, τ. 1ος, 1964, σ.267.

Στον Μεσοπόλεμο, όπως ήδη αναφέραμε απαγορεύθηκε η κυκλοφορία του επί δικτατορίας Πάγκαλου 1925-1926, ενώ από το 1931-1934 εξαιτίας της λογοκρισίας είχε αλλάξει το όνομά του σε *Νέος Ριζοσπάστης* για να μην παυθεί. Κατά την δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (1936-1940) απαγορεύτηκε και σταμάτησε η έκδοσή του. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου μάλιστα κυκλοφόρησε έναν ψεύτικο *Ριζοσπάστη* με στόχο την συκοφάντηση και διάσπαση των κομμουνιστών.¹⁸¹ Η εφημερίδα κυκλοφορούσε ημιπαράνομα και περνούσε από χέρι σε χέρι. Πωλούνταν στο δρόμο κυρίως από νέους που ήταν μέλη της νεολαίας του ΚΚΕ. Στην επαρχία μέσω του *Ριζοσπάστη* γινόταν ενός είδους καθοδήγηση μέσα από τη συλλογική ανάγνωση της εφημερίδας στα καφενεία, στα μαγαζιά στην πλατεία, όπου ακολουθούσε και συζήτηση.¹⁸² Μέχρι και τη Μεταπολίτευση ο *Ριζοσπάστης* βρισκόταν υπό καθεστώς διωγμού, με αποτέλεσμα να διστάζει κανείς να τον αγοράσει από το περίπτερο καθώς υπήρχε πάντα ο φόβος των ασφαλιτών.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο *Ριζοσπάστης* τόνιζε διαρκώς την εξαθλίωση και την φτώχεια των προσφύγων με εκτενή και λεπτομερή ρεπορτάζ από τους προσφυγικούς συννοικισμούς. Καλούσε τους πρόσφυγες να ξυπνήσουν και να δουν τους *δήμιους* τους (βενιζελικούς-αντιβενιζελικούς) και να οργανωθούν για να μπορέσουν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Τους μάθαινε τι σημαίνει αλληλεγγύη και ότι το μέτωπο ήταν κοινό όπως και οι εχθροί του.

*Προς πρόσφυγες. Μη σας γελάσουνε και άλλη φορά οι κεφαλαιοκράτες με όποια μάσκα κι αν φορέσουν. Δεν είναι αυτοί που θα σας δώσουν σπίτια, χρώμα και εργαλεία, είσθε εσείς που θα τα πάρετε με τη δύναμή σας, με τα χέρια σας, παλεύοντας αντάμα με τους εργάτες και τους αγρότες ενάντια στους καπιταλιστές. Κοινός εχθρός μας οι πλουτοκράτες.*¹⁸³

Όπως αναφέρθηκε και πριν η ταυτότητα του πρόσφυγα ήταν θολή και αναφερόταν αποσπασματικά ως ένα σύνολο. Τις πιο πολλές φορές οι πρόσφυγες μπερδεύονταν στο λόγο της εφημερίδας με τους ντόπιους, καθώς η κατηγοριοποίηση για το ΚΚΕ είχε πρωταρχικά ταξικά χαρακτηριστικά και όχι εθνικά.¹⁸⁴

Η χρησιμοποίηση των προσφύγων ως *εκλογικό υλικό*¹⁸⁵ εκφραζόταν έντονα σε όλο το φάσμα της πολιτικής ζωής όπως προκύπτει μέσα από τον τύπο ενώ η κατηγορία της πρόκλησης διχασμού ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες από τα αντίπαλα στρατόπεδα ήταν κοινό μοτίβο στις 3 κύριες εφημερίδες που εξετάσαμε *Καθημερινή – Ελεύθερον Βήμα* και *Ριζοσπάστη*.¹⁸⁶

¹⁸¹ Μανώλης Κανδυλάκης, λήμμα *Ριζοσπάστης*, Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, ό.π.

¹⁸² Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, ό.π., σ. 334.

¹⁸³ *Ριζοσπάστης*, 18/11/1923.

¹⁸⁴ Ο όρος «εθνικός» χωρίς αμφισβήτηση της «ελληνικότητας», βλ., Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ.150.

¹⁸⁵ Αυτή την έκφραση χρησιμοποιεί κατ' επανάληψη ο Γ. Βλάχος για να κατηγορήσει τον βενιζελισμό. Βλ. ενδεικτικά *Καθημερινή*, 5/7/1933.

¹⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Ριζοσπάστης*, 28/06/36, 4,8/02/36. *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1925, 22/10/1933. *Καθημερινή* 7/11/1924, 21/9/1932.

Πάντως, ο τύπος της περιόδου ασχολήθηκε επισταμένα με τα θέματα των προσφύγων και έτσι μπορούμε να πούμε ότι προέκυψε μια καινούργια στήλη στην γεωγραφία των εφημερίδων με τα «νέα των προσφύγων» καθώς και ένα νέο είδος ρεπορτάζ: το *προσφυγικό* με ανταποκρίσεις από καταυλισμούς και όλες τις ειδήσεις που αφορούσαν τους πρόσφυγες. Παρόλα αυτά οι πρόσφυγες δημιούργησαν τις δικές τους εφημερίδες τόσο στην Αθήνα όσο και στη Βόρεια Ελλάδα με στόχο να προβάλουν τις δικές τους απόψεις, να διεκδικήσουν τα συλλογικά τους αιτήματα αλλά και να ενημερώνουν με λεπτομέρειες για τα θέματα ζωτικής σημασίας για τους ίδιους όπως οι αποζημιώσεις, οι περιουσίες τους τα βιοτικά τους προβλήματα, η εύρεση εργασίας ή η οργάνωσή τους σε συλλόγους και σωματεία. Ας μην ξεχνάμε τέλος ότι μια δική τους εφημερίδα τους έωνε περισσότερο και τους έκανε να νιώθουν πιο οικεία στη νέα τους ταυτότητα, ενώ κυρίως μέσα από άρθρα ή διηγήματα, ποιήματα ακόμη και ανέκδοτα με αναφορά στην Μικρά Ασία διαιωνιζόταν και η νοσταλγία τους για τις χαμένες πατρίδες.

5. Παμπροσφυγική και Προσφυγικός κόσμος

Η Παμπροσφυγική ήταν ημερήσιον όργανον προσφυγικών και αλτρωτικών συμφερόντων που κυκλοφόρησε στην Αθήνα από το 1922 έως και το 1929. Διευθυντής και ιδιοκτήτης ήταν ο Γεώργιος Βιολάκης από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας. Η Παμπροσφυγική τυπωνόταν σε κοινή έκδοση με την Προσφυγική Φωνή, η οποία ήταν γραμμένη στα καραμανλήδικα, στα τούρκικα δηλαδή με ελληνικό αλφάβητο, και αποτελούσε την τελευταία σελίδα του ενιαίου τετρασέλιδου φύλλου. Ήταν φιλελεύθερου προσανατολισμού και ασχολιόταν κυρίως με προσφυγικά ζητήματα, θέματα που απασχολούσαν τους Ρωμιούς της Πόλης και το Πατριαρχείο. Κάλυπτε ειδησεογραφικά και τον διεθνή χώρο κυρίως τη Μέση ανατολή, τα Βαλκάνια, την Ευρώπη και την Αμερική.

Προσφυγική Φωνή σε καραμανλήδικα

Η μεγαλύτερη σε κυκλοφορία προσφυγική εφημερίδα ήταν ο τετρασέλιδος *Προσφυγικός Κόσμος*. Ήταν εβδομαδιαία ανεξάρτητος παμπροσφυγική εφημερίς και ιδρύθηκε το 1927 από τους αδερφούς Μακάριο και Σωκράτη Σινανίδη.¹⁸⁷ Αυτοχαρακτηριζόταν πολιτική, φιλολογική, οικονομική και ως η *Εφημερίς των Προσφυγικών Συμφερόντων*.¹⁸⁸ Ήταν αυτό που λέμε μαχητική και αποκαλυπτική εφημερίδα και είχε στόχο να βοηθήσει τους φτωχούς πρόσφυγες που δεν ακουγόταν η φωνή τους.

[...] τον προσφυγικόν κόσμον δεν τον αποτελούν μόνον οι θορυβώδεις επιχειρηματίαι των προσφυγικών ψήφων και οι υπ αυτών κηδεμονευόμενοι, ούτε οι "ζητωτζήδες των προεκλογικών προθαλάμων, [...] Πέραν απ αυτούς υπάρχει η πελώρια προσφυγική μάζα των απροστατεύτων και απωρφαγισμένων οικογενειών, των ανέργων, των δι ένα κομματι ψωμί βιοπαλαιόντων [...] βουβή από τους ηθικούς πόνους, [...] σιγοβράζει μέσα εις μια ανείπωτη δυστυχίαν.... Υπέρ αυτής της τάξης των προσφύγων θα αγωνισθεί ο «Προσφυγικός Κόσμος», έχων ως σύμβολον: το μεγαλύτερο όφελος δια τους περισσότερους.¹⁸⁹

Προσφυγικοί καταυλισμοί στην Ακρόπολη. Πηγή, Αρχείο EPT

¹⁸⁷ Θεωρητικά η εφημερίδα υπό τη διεύθυνση του Αριστείδη Κωνσταντινίδη κυκλοφορεί μέχρι και σήμερα. Σύμφωνα με τον Χρυσό Οδηγό τα γραφεία του *Προσφυγικού Κόσμου* βρίσκονται στην Αθήνα, στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 18, 10679, ωστόσο όταν τα αναζητήσαμε, σε αυτή την διεύθυνση δεν υπήρχαν γραφεία και ούτε στο τηλέφωνο απαντάει ποτέ κανείς.

¹⁸⁸ Ελισάβετ Κοντογιώργη, λήμμα, *Προσφυγικός Κόσμος*, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, ό.π.

¹⁸⁹ *Προσφυγικός Κόσμος*, 19/06/1927.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αστική αποκατάσταση: λιγότερα κίνητρα, περισσότερη ζήτηση

Ο δικηγόρος Μιχαήλ Νοταράς, τμηματάρχης της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας έγραφε σε μελέτη του το 1934.

Η περίπτωση της εκριζώσεως των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και Θράκης παραμένει μοναδικόν γεγονός εν τη ιστορία, όπως μοναδικόν γεγονός παραμένει και το επιτελεσθέν έργο της εγκαταστάσεως των προσφύγων εν ελλάδι, έργον όπερ μόνον οι εξαντλούμενοι εις δεοντολογίαν, οι εκ φύσεως μεμψίμοιροι και εθελοτυφλούντες, θα ήτο δυνατόν ν' αμφισβητήσωσι. Ορθώς δε οι ξένοι συγγραφείς ωνόμασαν την αποκατάστασιν των Ελλήνων προσφύγων, ως το "Ελληνικόν Θαύμα".¹⁹⁰

Ο βουλευτής Ροδόπης Αχιλλέας Καλευράς, από την άλλη έβλεπε τα πράγματα λίγο διαφορετικά:

Διαλαλείται το θαύμα της προσφυγικής εγκαταστάσεως. Αλλ' εγώ ουδαμού ανευρίσκω το θαύμα αυτό. Υπήρξε βέβαια ελληνικόν θαύμα η φυλετική αντοχή, δι' ής απερροφήθη πληθυσμός 1.500.000 ατόμων. Αλλά εάν απεδείχθη πράγματι αξιοθαύμαστος η τοιαύτη φυλετική μας άλκη, καταπλήξασα τους ξένους, η μικροαστική όμως εγκατάστασις των προσφύγων ως αυτή εγένετο εν σπουδή εντιεπιστημικώς και αμελετήτως, δύναται να χαρακτηρισθί ίσως ως το αποκορύφωμα της ελληνικής προχειρολογίας της τελευταίας εικοσαετίας.¹⁹¹

Έχουμε ήδη μιλήσει για το *επικό επίτευγμα* της αποκατάστασης των προσφύγων (σ. 37) καθώς και ποιοι ήταν οι λόγοι που η αγροτική αποκατάσταση σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία από την αστική. Εύλογα λοιπόν, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οι περισσότεροι Μικρασιάτες πρόσφυγες προτίμησαν να εγκατασταθούν στην Αττική και πολλοί από αυτούς να βιώσουν την απόλυτη φτώχεια των προσφυγικών συνοικισμών, ενώ αν πήγαιναν να ζήσουν σε αγροτικές περιοχές θα είχαν εξασφαλισμένη στέγη, τροφή και εργασία γι αυτούς και τις οικογένειές τους.

Θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τους Μικρασιάτες σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αποτελούνταν από αστικούς ελληνικούς πληθυσμούς των παραλίων της Μικράς Ασίας που δεν μπορούσαν να γίνουν αγρότες. Προτίμησαν την φτώχεια της πόλης, ακόμη κι αν τα προνόμια των αγροτών ήταν περισσότερα και αμέσως ή ύστερα από πολλές περιπλανήσεις εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Αθήνα. Αυτή η προτίμηση πρέπει να συσχετιστεί με προϋπάρχοντα ταξικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού αυτού. «Αυτά τα πρώτα τρία χρόνια τουλάχιστον, οι πρόσφυγες των αστικών κέντρων, ωθούμενοι από κάποιο περίεργο ένστικτο, βρίσκονταν συνεχώς σε κίνηση.

¹⁹⁰ Μ. Νοταράς, *Η Αγροτική Αποκατάστασις*, ό.π., σ. 158.

¹⁹¹ Αχ. Καλευρά, *Αστυφιλία, Παρασιτισμός*, ό.π., σ. 8.

Ελάχιστες ήταν οι οικογένειες που δεν μετακόμισαν επανειλημμένα από πόλη σε πόλη, θέλοντας να δουν με τα ίδια τους τα μάτια τις δυνατότητες που πρόσφερε το κάθε μέρος που επισκέπτονταν». ¹⁹² Πιο συγκεκριμένα το 54% εγκαταστάθηκε στις πόλεις και το 46% στην ύπαιθρο. ¹⁹³

TABLE 14. NUMBER AND PERCENT OF REFUGEES RESIDING IN THE MUNICIPALITY OF ATHENS IN 1928, ACCORDING TO PLACES OF ORIGIN AND PERIODS OF ARRIVAL

Places of Origin	Periods of Arrival					
	Before 1922		After 1922		All	
	Number	Percent	Number	Percent	Number	Percent
Asia Minor	4,876	49	95,348	80	100,224	77
Eastern Thrace	867	9	5,540	5	6,407	5
Pontos	537	5	5,939	5	6,476	5
Bulgaria	669	7	511	—	1,180	1
Caucasus	296	3	546	—	842	1
Constantinople	1,478	15	10,303	9	11,781	9
Russia	986	10	958	1	1,944	2
Serbia	28	—	7	—	35	—
Albania	89	1	79	—	168	—
Dodecanesos	76	1	119	—	195	—
Roumania	38	—	53	—	91	—
Cyprus	20	—	17	—	37	—
Total	9,960	100	119,420	100	129,380	100

Statistical Results of the Population Census of Greece, May 15-16, 1928, Vol. I, «Actual and de jure Population —Refugees» (Athens, 1933), p. μθ, Table 43.

Πίνακας που δείχνει ότι το 77% των προσφύγων από την Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Το ίδιο ισχύει και για το 9 % των Κωνσταντινουπολιτών και το 5% των Θρακιωτών και Ποντίων. ¹⁹⁴

Η δεύτερη κατηγορία Μικρασιατών αστών επέλεξε αρχικά την αγροτική αποκατάσταση, όμως αυτό δεν κράτησε για πολύ. Οι αστοί πρόσφυγες δεν άντεξαν τις βαριές δουλειές και την ανιαρή ζωή της υπαίθρου και αποφάσισαν να δοκιμάσουν την τύχη τους στις πόλεις όπως είχαν συνηθίσει. ¹⁹⁵ «Η ΕΑΠ αμέσως συνειδητοποιούσε ότι είχε να αποκαταστήσει πληθυσμούς με αστική προέλευση: η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων προέρχονταν από απασχολήσεις σχετικές με το εμπόριο, τη βιομηχανία και τα ελεύθερα επαγγέλματα.» ¹⁹⁶ Όσοι πρόσφυγες ήταν αγρότες επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνέχισαν ως επί το πλείστον τη ζωή τους ως αγρότες και στη νέα τους πατρίδα.

Είναι φυσικό αι μεγάλοι πόλεις, υπερήφανα ενσαρκούσαι εις την όλην ζωήν των κάθε τελιότητα απορρέουσαν εκ του βαθμού του πολιτισμού της εποχής, να προσφέρουν δαψιλώς πάσαν άνεσιν, πάσαν τέρψιν και συνεπώς να ελκύουν προς αυτάς τους άνευ θάρρους άνευ πρωτοβουλίας χωρικούς, εκείνους οι οποίοι δεν εγεννήθησαν δια την

¹⁹² Eddy 1931, Morgenthau, 1929, σ. 258. Παρατίθεται στο Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής, Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 156.

¹⁹³ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 32.

¹⁹⁴ Σύμφωνα με στοιχεία της Eva Sandis, *Refugees and economic migrants in greater Athens, a social survey*, Athens 1973, σ. 169.

¹⁹⁵ Κ. Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», ό.π., σ.155.

¹⁹⁶ Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ.166.

εγκατέρησιν, δια τον μόχθον, δια την βαρειά δουλειά, ήτις απαιτείται δια την καλλιέργειαν της γης.¹⁹⁷

Πριν αναλύσουμε την προβληματική σχέση γηγενών και προσφύγων στην Αττική αξίζει να αναφερθούμε πολύ επιγραμματικά στις συγκρούσεις που προκλήθηκαν στην ελληνική ύπαιθρο με επίκεντρο τη Βόρεια Ελλάδα εξαιτίας της αναγκαστικής συνύπαρξης ντόπιων και προσφύγων. Όπως ήδη έχουμε τονίσει η αγροτική εγκατάσταση στη Βόρεια Ελλάδα προσέφερε στο ελληνικό κράτος ένα μείζον συγκριτικό πλεονέκτημα: τη δημογραφική ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στην ύπαιθρο περιοχών όπου αυτό υπολείπονταν σε μείζονα βαθμό, πρόσθετος λόγος για τον οποίο το κράτος προσέφερε δέλεαρ για την αγροτική εγκατάσταση τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις συγκρούσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων με αφορμή την κυριότητα των κτημάτων.¹⁹⁸ Οι «ντόπιοι» πληθυσμοί ελληνόφωνοι, σλαβόφωνοι ή και τουρκόφωνοι, ένιωθαν αδικημένοι απέναντι στους πρόσφυγες, οι οποίοι έπαιρναν μεγαλύτερη βοήθεια από το κράτος. Οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι δικαιούνταν μια πιο προστατευτική αντιμετώπιση επειδή πέρασαν όλες αυτές τις δοκιμασίες αλλά και επειδή ήταν αυτοί οι πιο γνήσιοι Έλληνες στην *ιεραρχία της ελληνικότητας*.¹⁹⁹ Το πιο γνωστό θερμό επεισόδιο ανάμεσα σε (ελληνόφωνους) ντόπιους και πρόσφυγες έγινε στο Κιούπκιοϊ Σερρών,²⁰⁰ όπου το φθινόπωρο του 1924 οπλισμένες ομάδες ντόπιων επιτέθηκαν στον οικισμό των προσφύγων για να τους διώξουν από τα ανταλλάξιμα κτήματα και να τους τα πάρουν. 120 οικογένειες έγιναν στόχος επίθεσης, τους έκαψαν τις σκηνές τους και τους ξυλοκόπησαν με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 9 πρόσφυγες και να τραυματιστούν σοβαρά άλλοι 50.²⁰¹

Ελεύθερον Βήμα, 10/11/1924

¹⁹⁷ Αχ. Καλευρά, *Αστυφιλία, Παρασιτισμός*, ό.π., σ. 3.

¹⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά *Καθημερινή*, 2/11/1924.

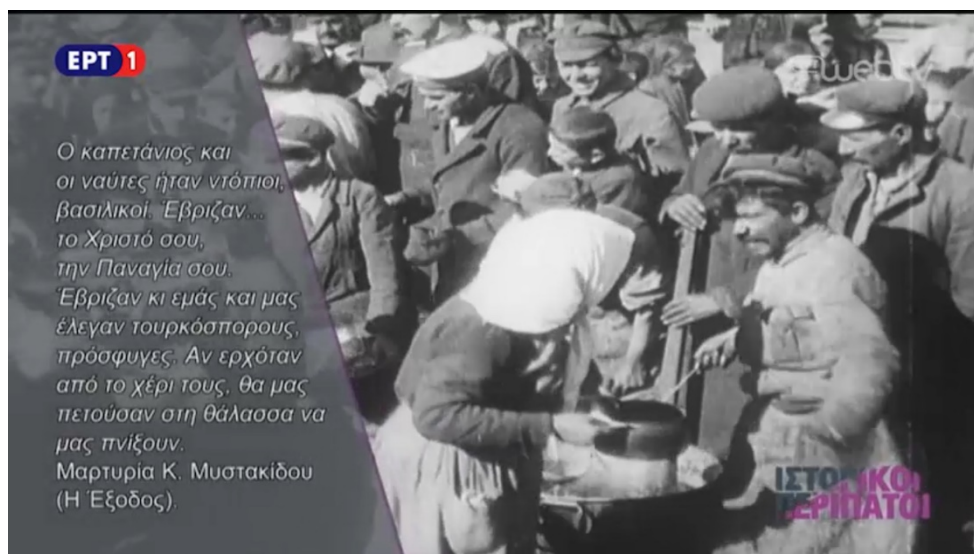
¹⁹⁹ Δεν έλειψαν φυσικά και οι βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα στους ίδιους τους πρόσφυγες για το ίδιο επίδικο. Ο Λάμπρος Μπαλτσιώτης αναδεικνύει *μία τοπική κλίμακα ιεραρχίας* των διαφόρων γλωσσολογισμικών κοινοτήτων σε Μακεδονία και Θράκη. Βλ. «Το σύνορο της γλώσσας: Γλωσσολογισμικές ομάδες και μειονοτικές γλώσσες στη Θράκη», *Στις όχθες του Έβρου*, LMV-KEMO (ελληνικά), και τουρκικά (δίγλωσση έκδοση), Istanbul 2009, σελ. 64-69.

²⁰⁰ Το «Κιούπκιοϊ», είναι τουρκική ονομασία και σημαίνει χωριό των πιθαριών (κιουπιών). Μετονομάστηκε σε «Φυλίσ» το 1919 και σε «Πρώτη Σερρών» το 1927. Εκεί το 1907 γεννήθηκε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά, *Καθημερινή*, 8/11/1924, *Ελεύθερον Βήμα*, 10/11/1924.

Οι πρώτες εντάσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων

Η αστική αποκατάσταση προσέφερε άμεσες λύσεις στο φλέγον πρόβλημα της στέγασης των εκατοντάδων χιλιάδων εξαθλιωμένων ανθρώπων που έφταναν στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή. Ο λόγος ήταν ότι οι πόλεις και κυρίως ο Πειραιάς και η Αθήνα είχαν πολλά δημόσια κτίρια και χώρους για να μείνουν κάπου οι πρόσφυγες με το που αποβιβάζονταν στο λιμάνι του Πειραιά. Δυστυχώς οι πρόχειρες λύσεις ανάγκης έγιναν μόνιμες και πυροδότησαν πολλά μέτωπα αντιπαράθεσεων μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Οι εντάσεις ξεκίνησαν πριν καν πατήσουν το πόδι τους στην Ελλάδα και καταγράφηκαν τόσο στον τύπο της εποχής, όσο και στις μαρτυρίες των ίδιων των προσφύγων.

Στιγμιότυπο από την εκπομπή *Ιστορικοί Περίπατοι* «Μικρασιάτες Πρόσφυγες, πριν και μετά το 22»

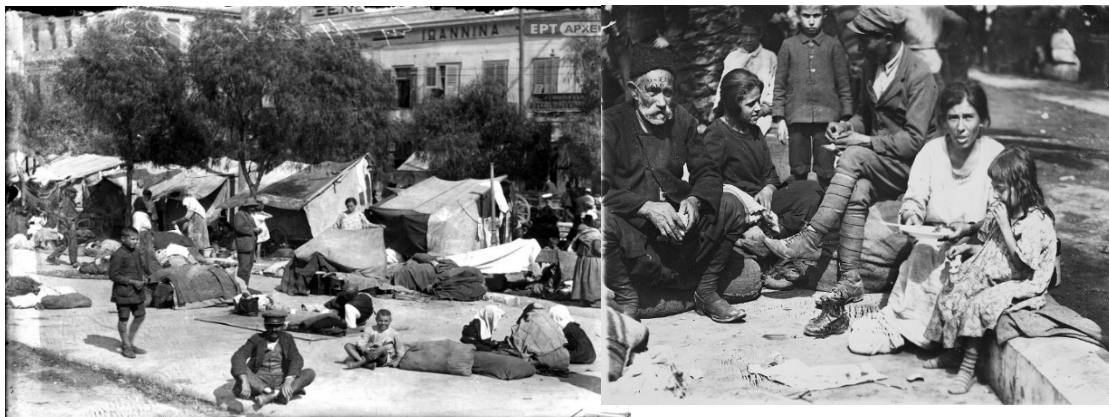
[...]Εκεί ήτανε το μεγάλο δράμα των γονιών μου, γιατί με το μωρό στην αγκαλιά η μαμά μου [...] πηγαίνανε στα ξενοδοχεία και ρωτούσανε αν υπάρχει κρεβάτι, αν υπάρχει δωμάτιο και τους λέγανε “τσ!”, ούτε όχι δεν λέγανε “τσ!” κάναν με τη γλώσσα τους και αυτό ήτανε. Εζήτησε λέει ένα ποτήρι γάλα για τη λεχώνα και του είπανε δεν έχουμε. Γιατί μας θεωρούσανε παράσιτα. “Ήρθαν οι πρό-σφιγγες να πάρουν το ψωμί μας”, έτσι λέγανε.²⁰²

«Μας φώναζαν πρό-σφιγγες, τουρκόσπορους, ακρίθ-δ-ες, συμμαζώματα. Μας πετούσαν τα παιδιά τους πέτρες και μας γαύγιζαν τα σκυλιά τους στα στενοσόκακα.[...]. Νόμιζαν ότι τους παίρνουμε το ψωμί από το στόμα. Είχαν και κάποια δίκια. Ήταν φτωχοί. Εμείς ήμασταν φτωχότεροι.»²⁰³ Σε όλες τις εφημερίδες υπήρχαν άρθρα σχετικά με τα φαινόμενα αισχροκέρδειας από τις πρώτες κιόλας μέρες που οι εξαθλιωμένοι πρόσφυγες αποβιβάστηκαν στον Πειραιά. Συγκλονιστικό ήταν το κατηγορώ του *Ελεύθερου Βήματος* με τίτλο:

²⁰² Μαρτυρία Τασίας Χρυσάφη – Ακερμανίδου. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς», ό.π., σ. 5.

²⁰³ Μαρτυρία Χ. Σαραβέλη. Παρατίθεται στο Α. Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 122.

«Ο Νεοέλληνας Σαῦλώκ». Τα νύχια του εκαρφώθησαν αλύπητα βαθειά στις σάρκες της εδώ κοινωνίας.[...] Το βρωμερόν ρύγχος του εβυθίσθη στη καρδιά της και ερούφησεν αίμα. Και όμως ο Νεοέλληνας Σαῦλώκ δεν εχόρτασε.[...] και εὔρε σήμερον τους πρόσφυγας "τα θλιβερά αυτά απομεινάρια του χαμού και της φωτιάς...". Αι στερήσεις των, τα παθήματά των που και οι πέτρες ακόμη κάνουν να δακρύζουν δεν τον συνεκίνησαν. Αδάκρυτος ασυγκίνητος υπό την μορφήν του σαράφη, του ξενοδόχου, του μπακάλη, του σωματεμπόρου και...και... τους αντικρύζει, τους εξετάζει και υπολογίζει σατανικώς ψυχρῶς το τι δύναται από αυτούς να κερδίσει. [...] Μεγαλύτερη ψυχικήν κατὰπτωσιν, μεγαλύτερην διανοητικὴν αποσύνθεσιν κανεῖς ἄλλος λαός δεν παρουσίασε και μάλιστα εἰς τόσον τραγικὰς στιγμὰς της ιστορίας του. [...] γλύφει τις στάλας το αἷμα που ἔμεινεν εἰς τους πρόσφυγας ἀδελφούς του χωρίς να εἰσνῶ, ὅτι μαζί του τρώγει και τις ίδιες του τις σάρκες.²⁰⁴

Προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων στον Πειραιά. Αρχείο ΕΡΤ, Library of Congress

Στον ίδιο τόνο και ο Ριζοσπάστης περιέγραφε την προσπάθεια εκμετάλλευσης των προσφύγων από τους γηγενείς στον Πειραιά στις 16/9/1922:

Προχθές κατήλθεν εἰς τον Πειραιά ἀνώτερος ἀξιωματικὸς πρὸς εὔρεσιν υπηρέτριας μεταξὺ των προσφύγων. Συναντήσας δε γέροντα πρόσφυγα μετὰ δύο θυγατέρων του ηλικίας 18 ἕως 22 ἐτῶν ἐζήτησε να του δοθῇ ἡ μία ἐξ αὐτῶν, ὡς υπηρέτρια, ἐπειδὴ ὁμως ἤθελε να προσλάβῃ ταύτην εἰς ἐξευτελιστικὴν τιμὴ, ὁ πατὴρ θυμωθεὶς ἀπεδίωξε τον ἐκμεταλλευτὴν, λέγων "ἡ τελευταία υπηρέτρια του σπιτιοῦ μου, κύριε, ἦτο σαν κι ἐσέναν". Ἄλλος μεγαλοκτηματίας ἀκληρὸς ἐζήτησε να υιοθετήσῃ τον δωδεκαετὴ υἱὸν πτωχοῦ πρόσφυγος, υποσχόμενος να τον στείλῃ στα κτήματά του να ἐργασθῇ. Ὁ πτωχὸς πατὴρ, ἀντιληφθεὶς ὅτι ἐζήτει να ἐκμεταλλευτῇ για ἓνα κομμάτι ψωμί την ἐργασία του παιδιοῦ του, ἀπάντησε: "Κύριε, ἔχω χέρια να δουλέψω και να θρέψω τα παιδιὰ μου. Ἀν σὰς περισσεύῃ ψωμί υπάρχουν ἄλλοι για ἐλεημοσύνην."

²⁰⁴ Ελεύθερον Βήμα, 7/9/1922.

Ἡ κοινὴ τῶν μαλλιών τῶν δυστυχῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι σημειώτερον καταφάνουν καθαρίζονται εἰς τὸ λοιμοκαθατηρίον, συνεχίζεται κατὰ τὸν ἴδιον βάνυσον καὶ ἀπάνθρωπον τρόπον διὰ μηχανῶν τροχοζυγῶν διὰ τὴν κοινὴν τῶν ζώων. Ἐπὶ τριάκοντα ὁλολήρους ὥρας οὔτε σταγὼν ὕδατος διανεμήθη εἰς τοὺς πρόσφυγας τῆς ἑβδόμης προελεύσεως. Εἶνε δὲ ἀτελείωτον τὸ θέλημα προσφύγων γυναικῶν, δυνάμενων ἐκτεθειμένων εἰς τὰς καυστικὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου καὶ ζητούντων διὰ σπαρακτικῶν κραυγῶν καὶ χειρονομιῶν ἐν ποτήριον ὕδατος πρὸς δροσισμόν!

Δυστυχῶς παρὰ τὰ ληφθέντα μέτρα, ἡ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς προσφυγικῆς τιμῆς, παρὰ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ λοιμοκαθατηρίου, συνεχίζεται κατὰ τὸν ἴδιον λυσιπώδη τρόπον ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ υπήρξαν κοπέλες που δεν άντεξαν και μόλις αντίκρυσαν τον εαυτό τους κουρεμένο αυτοκτόνησαν.

Ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι «Μετά τρεις μέρες φτάσαμε στο λοιμοκαθατήριο στον Αι-Γιώργη στον Πειραιά. Εκεί βγαίνει μπροστά μας ένας γιατρός και μας απειλεί μ' ένα ξύλο. Οι δικοί μας δεν καταλάβαιναν τι ήθελε και τους έκανα εγώ το διερμηνέα. Έλεγε ο γιατρός να πάμε στο λουτρό να μας κουρέψουν. Το ξύλο το κρατούσε για άμυνα. Κάτι Πόντιες που πήγε να τις κουρέψει τον είχαν δείρει. Ντρεπόμαστε να μπούμε στα λουτρά, γιατί τις κουρεμένες γυναίκες τις περάσαμε για άντρες. Ήταν για μας μεγάλη προσβολή το κόψιμο των μαλλιών μας. Ένα αρραβωνιασμένο κορίτσι, νομίζω από τα Άδανα ήταν, απ' την ντροπή της ρίχτηκε στη θάλασσα και αυτοκτόνησε.²⁰⁵

Δεκαπέντε μέρες μείναμε στα βαπόρια. Έπειτα φτάσαμε στον Πειραιά.

Απ' τον Πειραιά μόνο τα σύρματα ξέρω. Στα σύρματα είκοσι μέρες μας κρατήσανε. Αμάν, πολύ μας ρεζιλέψανε, πολύ μας βασάνισανε. Μας βάλαν στη σειρά. Τα μικρά και τις γριές απ' τη ρίζα μας κουρεύανε.

Έκλαιγα, φώναζα: -Ψάξε με, δες με, δεν έχω ψείρες!

Με το ζόρι με κουρέψανε. Σαν κολοκύθι με κάνανε. Πολύν καιρό έπειτα ντρεπόμουν να βγω στην αγορά να ψουνίσω.

Μας γδύσανε. Ό,τι φορούσαμε στον κλίβανο, άντε, τα βάλανε. Παπούτσια δεν είχαμε έπειτα να φορέσουμε: σαν τόσα δα μείνανε τα παπούτσια μας.²⁰⁶

Οι συνθήκες στα λοιμοκαθατήρια περιγράφονται με τα πιο μελανά χρώματα στον τύπο της εποχής. Διαβάζουμε στο *Ελεύθερον Βήμα* 2/9/1924, άρθρο με τίτλο:

«Η οικτρά κατάσταση του λοιμοκαθατηρίου Αγίου Γεωργίου»

Σύμφωνα με αποκαλύψεις του *Ριζοσπάστη* στα λοιμοκαθατήρια υπήρχαν κατηγορίες για φρικαλέες συμπεριφορές των κρατικών υπαλλήλων κατὰ των προσφύγων.

²⁰⁵ Μαρτυρία Ευθαλίας Αντωνιάδου από τη Νεάπολη της Καισάρειας. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα 1982, σ. 141.

²⁰⁶ Μαρτυρία της Καλλιस्थένης Καλλίδου από το Φερτέκι της Καππαδοκίας. Στο ίδιο, σ. 260.

Ακόμη ένας εφιάλτης για τους πρόσφυγες ήταν η καραντίνα στα λοιμοκαθατήρια του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, της Μακρονήσου και του Καράμπουρνου της Θεσσαλονίκης. Εξαιτίας των επιδημιών από το 1923 δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες, έπρεπε να παραμένουν σε καραντίνα, όπου τους έκαναν αποφθειρίαση, καυτό μπάνιο, περνούσαν τα ρούχα τους από κλίβανο και τους κούρευαν γουλί. Μάλιστα σύμφωνα με

«Πωλήσεις κορασίδων», κλοπές τροφίμων, ρούχων και παπουτσιών μέχρι και ρίψη προσφύγων στη θάλασσα «είνε τόσοι πολλοί οι ριπτόμενοι εις την θάλασσαν, ώστε να απαγορευθή η αλιεία!» τόνιζε η εφημερίδα και ζητούσε από το κράτος να επέμβει.²⁰⁷

Μακρόνησος, 1923. Πηγή Library of Congress

Η κατάσταση των προσφύγων ήταν τραγική και τα μέτρα που έπαιρνε η κυβέρνηση δεν επαρκούσαν. Η υγεία τους ήταν κλονισμένη από τις κακουχίες ήδη πριν φτάσουν στην Ελλάδα κι εδώ επιβαρυνόταν ακόμη περισσότερο από την κακή διατροφή και την έλλειψη νερού. Πολλοί πέθαναν από ασιτία. Η θνησιμότητα ανάμεσα στους ασθενείς, ένα χρόνο μετά την άφιξή τους, έφθασε το 45%, με πρώτη αιτία θανάτου την ελονοσία. Το ισοζύγιο γεννήσεων και θανάτων ήταν σοκαριστικό: 1 γέννηση, 3 θάνατοι.

Πηγή, Library of Congress

²⁰⁷ Ριζοσπάστης, 14/11/1924.

Ἐκτός ἐξαιρέσεων, καὶ αὐτῶν ὅχι ἀξιολόγων, οἱ πρόσφυγες ζοῦν ζωὴν σκύλων, καὶ ἀποθνήσκουν θάνατον σκύλων ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Κυβέρνησις ἔχει ἤδη ὑπ' ὄψιν τῆς μίαν σοβαρώτατην διαμαρτυρίαν ἐβδομήκοντα ἀντιπροσωπειῶν ἀνταλλαξίμων. Ἄς τὴν προσέξῃ. Οἱ πρόσφυγες δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐπικαλοῦνται τὸν βενιζελικόν—ψευδῆ—φιλοπροσφυγισμόν τῆς. Ἡμεῖς ἐπικαλούμεθα ὑπὲρ τῶν προσφύγων στοιχειώδη πλέον φιланθρωπίαν. Εἶνε ἄνθρωποι, οἱ πρόσφυγες, ἐπὶ τέλους...

«Επί 1000 προσφύγων εντός μηνός 175 απέθανον και 350 κατάκεινται ασθενείς. Ολόκληροι πολυμελείς οικογένειαι εις τον τάφον. Ζητούν να μανθάνουν τουλάχιστον τους νεκρούς των. Σπαρακτική επίκλησις 70 Αντιπροσωπειών.[...]». Με τον τίτλο «Ἀνθρωποι», ἡ *Καθημερινή* εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ νωρὶς να ρίχνει τα βέλη της στὴν φιλοβενιζελικὴ κυβέρνησις γιὰ «μύριας οἰκτρότητας αἱ ὁποῖαι διαπράττονται εἰς βάρος των καρατυραννομένων ἀνταλλαξίμων» ἀλλὰ ἐμμέσως καὶ στους πρόσφυγες που ἦταν βενιζελικοί.

Καθημερινή, 27/10/1924

Εἶναι ἄνθρωποι, δὲν εἶναι σκύλοι, ἐπισημαίνει ἡ εφημερίδα, ἀλλὰ δὲν πείθει ὅτι πραγματικὰ νοιάζεται γι αὐτοὺς καθὼς δὲν ὑπάρχει ἄρθρο τῆς *Καθημερινῆς* που να μὴν χρησιμοποιοῦ τὸ προσφυγικὸ γιὰ να καταγγεῖλει τὸν βενιζελισμό.

Πεδία ἀντιπαράθεσης γηγενῶν - προσφύγων στὴν Ἀττικὴ

Ὅπως ἤδη εἶπαμε ἡ συγκρότησις τῆς ταυτότητας τοῦ «πρόσφυγα» ὁμογενοποιούσε τὴν πλειοψηφία των ετερογενῶν πληθυσμῶν των ἐκτοπισμένων καὶ ταυτόχρονα τοὺς ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς «ἄλλους», τοὺς γηγενεῖς. Ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης των προσφύγων πέρασε μέσα ἀπὸ μιὰ δύσκολη συμβίωσις με τοὺς γηγενεῖς καὶ ὅσο παράδοξο κι ἀν ἀκούγεται, ἐγίνε με «όχημα» τὴ διαφοροποίησή τους.²⁰⁸

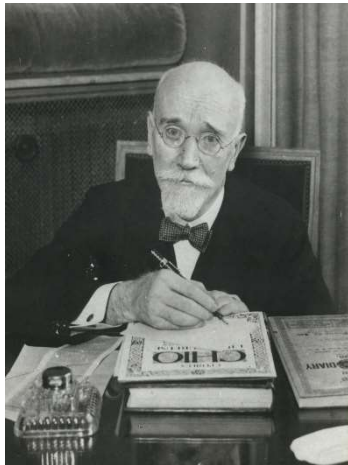
Ἡ ἐνσωμάτωσις τοὺς ὀλοκληρώθηκε ἐπεὶ ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες καὶ μέσα ἀπὸ δύσβατες διαδρομὲς σε διαφορετικὰ πεδία. Δύο ἦταν οἱ κύριοι καταλύτες τοῦ ανταγωνισμοῦ τοὺς, ὁ πολιτικός καὶ ὁ οικονομικός καὶ δευτερευόντως ὁ πολιτισμικός. Ἀς ξεκινήσουμε ὁμῶς ἀπὸ τὴν πρώτη διαδρομὴ, τὴν πολιτική, ἡ ὁποία ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει ἦταν ἤδη στρωμένη πρὶν τὴν ἀφίξι τῶν νέων προσφύγων τοῦ 1922.

²⁰⁸ Κ. Κατσάπης, «Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα», ὁ.π., σ.161.

Α. ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Οι πρόσφυγες έγιναν μέρος του ήδη υπάρχοντος σχίσματος μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών. Αυτό αποτέλεσε το κεντρικό πεδίο τριβής τους με τους γηγενείς της Αθήνας, καθώς η πλειοψηφία των κατοίκων της παλιάς Ελλάδας τάσσονταν με τον βασιλιά. Το κλίμα ανάμεσά τους δηλητηριάζοταν καθώς οι πρόσφυγες ήταν ταυτισμένοι με τον βενιζελισμό και η μαζική τους ψήφος εξασφάλιζε τόσο την επικράτησή του στην πολιτική σκηνή, όσο και *την επιβολή της Αβασίλευτης*.²⁰⁹

1.1. Βενιζέλος, ο «Σωτήρας»

Ο Βενιζέλος ήταν ο πρώτος Έλληνας πολιτικός που εκμεταλλεύτηκε με μαεστρία, το μέσο της φωτογραφίας ως επικοινωνιακό όπλο. Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ.

Η λατρεία των προσφύγων για τον Βενιζέλο την εποχή εκείνη έχει πολλές αιτίες που ήδη αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο. Εδώ πρέπει να προστεθεί ότι οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι ο *μεγάλος ηγέτης* ακόμη και να μην κέρδιζε τον πόλεμο στη Μικρά Ασία θα είχε οργανώσει καλύτερα την οπισθοχώρησή του στρατού και μαζί των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη συζήτηση που έγινε στη Βουλή για τη σύμβαση της Άγκυρας το 1930, ο Βενιζέλος επικαλέστηκε μια επιστολή που είχε στείλει ο Γούναρης στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών λόρδο Κώρζον, στην οποία προεξοφλούσε ότι θα επέλθει καταστροφή, ήδη από τον Φεβρουάριο του 1922. Ο Βενιζέλος κατηγόρησε τους αντιβενιζελικούς ότι δεν είχαν το πολιτικό θάρρος να πάρουν απόφαση για εκκένωση ενώ οι φιλελεύθεροι θα τους στήριζαν σε αυτό το σχέδιο. Όπως υποστηρίζει ο Γ. Μαυρογορδάτος αν η μεταφορά του ελληνικού πληθυσμού γινόταν συντεταγμένα και προγραμματισμένα θα «μπορούσαν έτσι να αποφευχθούν οι απώλειες των αμάχων, η στρατιωτική κατάρρευση και η συνακόλουθη απώλεια της Ανατολικής Θράκης».²¹⁰ Υπήρχε και μια ψυχολογική εξήγηση στην προσκόλληση των Μικρασιατών στο πρόσωπο του χαρισματικού ηγέτη. Οι πρόσφυγες είχαν ανάγκη από έναν «σωτήρα», έναν «προστάτη».

²⁰⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 151.

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. 185.

Η φιγούρα του εθνάρχη και όλο το επικοινωνιακό στήσιμο με τις εκφραστικές φωτογραφίες που τον έκαναν να μοιάζει με κάτι οικείο «Πατέρας» ή και «Παππούς» αλλά και ιερό ταυτόχρονα «Μεσσίας», βοήθησαν τον Βενιζέλο να γίνει το σύμβολο των προσφύγων. Σ αυτή τη θεοποίηση του Βενιζέλου έπαιξε ρόλο και η φιλανθρωπική δράση υπέρ των προσφύγων που είχε αναλάβει προσωπικά η (πάμπλουτη) γυναίκα του Έλενα. Όπως διαπίστωσε ο Πεντζόπουλος τα «παράξενα μάγια» που ασκούσε ο μεγάλος Κρήτας δεν λύθηκαν ακόμη και πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του.²¹¹

1.2. Αντιβενιζελικοί, «οι υπαίτιοι» της τραγωδίας

Από την άλλη, ο αντιβενιζελισμός δεν ασκούσε γοητεία στους Μικρασιάτες. Αντίθετα τους προκαλούσε οργή και φόβο. Έχουν μείνει στην ιστορία φράσεις των βασιλικών εναντίον των προσφύγων ακόμη και πριν την τραγωδία. Ο διάλογος μεταξύ Γεωργίου Παπανδρέου και Υπατου Αρμοστή Στεργιάδη λίγο πριν την καταστροφή της Σμύρνης είναι χαρακτηριστικός:²¹²

-ΣΤ. *Βλέπω την κατάρρευσιν.*

-ΠΑΠ. *Και γιατί δεν ειδοποιείς τον κόσμο να φύγει;*

-ΣΤ. *Καλύτερα να μείνουν εδώ να τους σφάζει ο Κεμάλ γιατί αν πάνε στην Αθήνα θα ανατρέψουν τα πάντα.*²¹³

Η φαρέτρα των αντιβενιζελικών και προσφυγικών εφημερίδων ήταν γεμάτη επιχειρήματα που αποδείκνυαν την εχθρότητα των βασιλικών απέναντι στους πρόσφυγες και το αντίπαλο στρατόπεδο δύσκολα μπορούσε να πείσει τους πρόσφυγες ότι πραγματικά νοιάζεται γι' αυτούς. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* με τίτλο «Η Μικρασιατική καταστροφή είχε σχεδιασθή παρά των αντιβενιζελικών, η απαγόρευσις αποβιβάσεως προσφύγων» υπενθύμιζε στους αναγνώστες του ποιοι ήταν οι υπαίτιοι της Μικρασιατικής καταστροφής, παραθέτοντας έναν νόμο του Ιουλίου του 1922, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν η είσοδος στην Ελλάδα σε όσους δεν είχαν τα απαραίτητα έγγραφα. «Τους αποδεικνύομεν δια νόμων ότι η Μικρασιατική καταστροφή εσχεδιάσθη υπ' αυτών και δια να μη έχουν ενοχλήσεις υπό των κατοίκων της Μικράς Ασίας απεφάσισαν να μη τους επιτρέψουν ν' αποβιβαστούν εις την Ελλάδα.»

²¹¹ Pentzopoulos, σ. 177. Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 197.

²¹² Ο Αριστείδης Στεργιάδης, διετέλεσε Υπάτος Αρμοστής της Σμύρνης με μεγάλες εξουσίες, από την απόβαση των Ελλήνων εκεί, το 1919 μέχρι και την Καταστροφή του 1922. Ήταν προσωπική επιλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου αλλά έμεινε στη θέση αυτή και μετά την αλλαγή της κυβέρνησης το 1920. Θεωρείται αμφιλεγόμενη προσωπικότητα και «προδότης» για τους πρόσφυγες καθώς δεν έκανε κάποια ενέργεια για να αποφευχθεί η τραγωδία τους. Σύμφωνα με συνέντευξη του ίδιου του Στεργιάδη στην εφημερίδα *Πατρίς* (5-13/1/1930) αυτό οφείλεται στην υπακοή του προς τους ανωτέρους του καθώς στις 17 Αυγούστου του 1922 είχε στείλει τηλεγράφημα στον Έλληνα πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη, όπου του ζητούσε να μεριμνήσει για τους Έλληνες της Σμύρνης αλλά ο Γούναρης φέρεται ότι απάντησε: «Αποφύγετε δημιουργία προσφυγικού ζητήματος». Βλ. περισσότερα Σταύρος Μαλαγκονιάρης, *Και στο βάθος, ανεπιθύμητοι πρόσφυγες*, *Εφ. Συν.* 25/09/2016 https://www.efsyn.gr/themata/istorika/83650_kai-sto-bathos-anepithymitoi-prosfyges (ανάκτηση: 7/9/2019)

²¹³ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., σ. 31.

Τα δύο περιβόητα άρθρα του Βλάχου «Οίκαδε»²¹⁴ και «Οι Πομερανοί», που δημοσιεύθηκαν στην *Καθημερινή* λίγο πριν την καταστροφή είναι ιστορικής σημασίας γιατί δείχνουν καθαρά την αδιαφορία των αντιβενιζελικών για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας. Ολόκληρη η Μικρασιατική εκστρατεία ήταν γι' αυτούς «η περιπέτεια, η επιβληθείσα εις τον λαόν από τον άνθρωπον, ο οποίος, ατυχώς διά την Ελλάδα, ζη ακόμη». Αυτό που ενδιέφερε τον Βλάχο ήταν να κατακεραυνώσει τον Βενιζέλο ενώ οι ελληνικοί πληθυσμοί έλειπαν σχεδόν από τα κειμενά του. «Στο “Οίκαδε” αναφέρονται μόνο ως “γενναίοι κάτοικοι”, με προφανή ειρωνική διάθεση, αφού υπονοείται ότι δεν ήσαν διατεθειμένοι να πολεμήσουν οι ίδιοι για την άμυνά τους. Το άρθρο τούς μνημονεύει επίσης ειρωνικά (μέσα σε εισαγωγικά) ως λαό «ελευθερωθέντα από των δεσμών της δουλείας». Κι από το άρθρο του “Οι Πομερανοί” απουσιάζουν εντελώς. Όπως προκύπτει, η τύχη τους δεν απασχολεί τον Βλάχο και τους αναγνώστες του.²¹⁵ Όταν πια έρθουν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες και θα αποτελέσουν το 1/5 του πληθυσμού της χώρας η *Καθημερινή* θα αναγκαστεί να τους προσέξει και να τους αφιερώνει μεγάλο μέρος της ύλης της!

Ο φόβος των αστικών κομμάτων για την ενίσχυση του ΚΚΕ διά της εδραίωσής του στους προσφυγικούς πληθυσμούς ήταν έκδηλος και αποτυπώνονταν καθαρά στον τύπο. Υπήρχαν βέβαια δύο οπτικές, αυτή των φιλελευθέρων: ότι οι πρόσφυγες δεν στράφηκαν στον κομμουνισμό γιατί οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις «εφρόντισαν να δώσουν στέγη και ψωμί εις τους προσφυγικούς πληθυσμούς, δια να μη τους αφήσουν ευάλωτον λείαν των κομμουνιστών, οι οποίοι караδοκούν να επωφεληθούν της δυστυχίας των».²¹⁶ Από την άλλη, αυτή των αντιβενιζελικών: ότι δηλαδή οι

²¹⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 21/7/1928.

πρόσφυγες έγιναν αποδέκτες των μηνυμάτων της Αριστεράς «μετά τοιαύτην και τοσαύτην εγκατάλειψιν, ήτις αποτέλεσε την μόνην δια τους πρόσφυγας ...μέριμναν των από του 1922 βενιζελικών Κυβερνήσεων».²¹⁷

Τελικά τι συνέβη από τα δύο; Ας πάρουμε τα πράγματα από τη αρχή. Στην Ελλάδα, ο κομμουνισμός που ήταν «παιδί» του Μεσοπολέμου, δεν γεννήθηκε μέσα από το εργατικό κίνημα, όπως το φανταζόταν ο Μαρξ και έγινε κατεξοχήν στην Αγγλία και λιγότερο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα με κάποιες εξαιρέσεις κρίσιμες, μα εξαιρέσεις, είναι τέκνο της Τρίτης Διεθνούς και υπό την έννοια αυτή κατευθυνόμενο από τη Κομιντέρν²¹⁸. Η άφιξη των προσφύγων χρονικά τοποθετείται την εποχή της εδραίωσης της Τρίτης Διεθνούς στο οικουμενικό κομμουνιστικό στερέωμα. Μπορεί κανείς εύλογα να εικάσει σήμερα πως αν η γραμμή του ΚΚΕ το 1924 δεν ήταν αυτή της ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης στο πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής βαλκανικής ομοσπονδίας, η δύναμη του στον προσφυγικό πληθυσμό θα ήταν εξ αρχής μεγαλύτερη. Πάντως, από το 1926 ξεκίνησε να φαίνεται ο πολιτικός αντίκτυπος του ΚΚΕ στα λαϊκά στρώματα τόσο των προσφύγων όσο και των γηγενών σε Αθήνα και Πειραιά. Στην υπόλοιπη Ελλάδα πιο ένθερμοι υποστηρικτές του ΚΚΕ ήταν οι εργάτες προσφυγικής καταγωγής, ενώ εντύπωση προκαλεί ότι τα περισσότερα ηγετικά στελέχη του κόμματος ήταν πρόσφυγες. Από το 1936 μετά το θάνατο του Βενιζέλου και την άγρια καταστολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου και ιδιαίτερα μέσα στην κατοχή οι προσφυγικές συνοικίες θα μεταμορφωθούν σε πυρήνες των κομμουνιστών.

2. Μαζική Εγκατάσταση σε Αθήνα-Πειραιά # «Μπακλαβαδοποίηση»

Υπάρχουν πολλές αναφορές στη βιβλιογραφία σχετικά με τους λόγους εγκατάστασης ενός τόσο μεγάλου αριθμού (περίπου 260 χιλιάδες) προσφύγων στην πρωτεύουσα.²¹⁹ Η αντιβενιζελική παράταξη κατηγορούσε τους βενιζελικούς ότι η μαζική εγκατάσταση των προσφύγων σε Αθήνα και Πειραιά στόχευε στην αλλοίωση του εκλογικού χαρακτήρα της πρωτεύουσας. Αν λάβει κανείς υπόψη του τα αποτελέσματα στις εκλογές του 1920 όταν η Αθήνα ήταν χωρισμένη στα δύο, που η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» -δηλαδή ο συνασπισμός των αντιβενιζελικών κομμάτων- κέρδισε για μόλις 500 ψήφους ενώ στον Πειραιά έχασε, καταλαβαίνει ότι ακόμη και ένας μικρός αριθμός ψηφοφόρων που θα υποστήριζε το ένα από τα δύο στρατόπεδα θα μπορούσε να αλλάξει τα δεδομένα.

Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, ισχυρίζεται πειστικά ότι η εγκατάσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα για εκλογικούς λόγους είναι ένας μύθος των αντιβενιζελικών.²²⁰ Ο σχεδιασμός της αστικής αποκατάστασης έγινε κεντρικά από την ΕΑΠ.

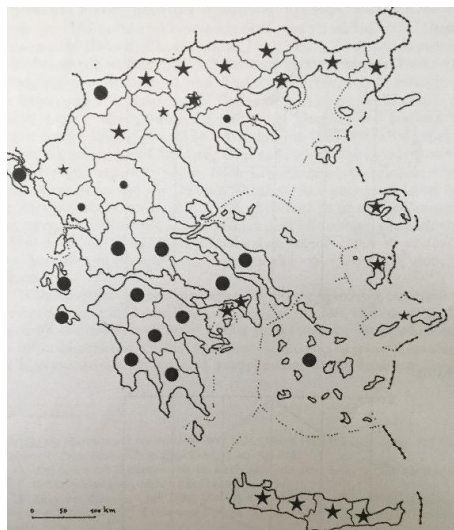
²¹⁷ *Καθημερινή*, 6/10/1925.

²¹⁸ Κομιντέρν, *Comm-unist Intern-ational* δηλαδή Κομμουνιστική Διεθνής ονομάζεται η Τρίτη Διεθνής Ένωση των εθνικών Κομμουνιστικών Κομμάτων, που συγκροτήθηκε στη Μόσχα το 1919.

²¹⁹ Για τον Γ. Δαφνή ήταν «εκλογική επιχείρηση». Βλ. «Οι πρόσφυγες: θαυμάσιο ανθρώπινο υλικό» *Οικονομικό Ταχυδρόμος*, τ.992 (16/4/1973).

²²⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, σ.162.

Όπως ήδη είπαμε στην Αθήνα υπήρχαν οι απαραίτητες δομές για την άμεση ανακούφιση των πληγέντων, ενώ πολλοί πρόσφυγες προτίμησαν οι ίδιοι να εγκατασταθούν εκεί. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, 1 στους 3 κατοίκους της πρωτεύουσας ήταν πρόσφυγας. Η Αθήνα είχε πληθυσμό 459.211 κατοίκους: 131.810 γηγενείς, 129.380 πρόσφυγες και 198.021 εσωτερικούς μετανάστες.²²¹ Αυτή η κίνηση σε ένα μακροεπίπεδο λειτούργησε και σαν συγκολλητική ουσία και εμπόδισε την απόλυτη διαίρεση της Ελλάδας σε «παλαιά και νέα» δηλαδή παρά τις τριβές ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες αποφεύχθηκε η απόλυτη διαίρεση της χώρας.²²²

Χάρτης που απεικονίζει τα αποτελέσματα των εκλογών του 1926. Με αστέρι αποτυπώνονται οι βενιζελικοί νομοί, με κύκλο οι αντιβενιζελικοί. Εδώ φαίνεται καθαρά ότι η απόλυτη διαίρεση νέας και παλαιάς Ελλάδας αποφεύγεται λόγω των προσφύγων σε Αθήνα - Πειραιά.²²³

Ο Σπύρος Καράβας θεωρεί ότι λόγω της δυναμικής αλλά και του συμβολισμού που είχαν τα εκλογικά αποτελέσματα της πρωτεύουσας, καθώς εκεί κρινόταν ένας μεγάλος αριθμός εδρών, η μαζική εγκατάσταση των προσφύγων στην Αθήνα αποτελούσε «απόρροια **και** πολιτικών διεργασιών από την πλευρά των βενιζελικών.»²²⁴

*Η αποκατάσταση των προσφύγων των αστικών κέντρων ήταν αναμφισβήτητη εξαιρετική ευκαιρία για ένα πολύ ιδιότυπο gerrymandering. Αντί να προσπαθήσουν να επηρεάσουν τον πολιτικό προσανατολισμό μιας περιοχής αλλάζοντας τα γεωγραφικά όρια των εκλογικών περιφερειών, πέτυχαν το ίδιο αποτέλεσμα αλλάζοντας την πληθυσμιακή πυκνότητα των συνοικισμών και ενισχύοντας το φιλελεύθερο στοιχείο στις πολιτικά κρίσιμες περιφέρειες.*²²⁵

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1933 με τη λεγόμενη «μπακλαβαδοποίηση» ξεπέρασε όμως όλα τα προηγούμενα «μαγειρέματα» και χάραξε νέα όρια στους δήμους με τόσο

²²¹ Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 64.

²²² Ο Σπύρος Καράβας τονίζει ότι η «κατάκτηση της ομοιογένειας του πληθυσμού του ελληνικού κράτους, οφείλεται και στην εγκατάσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα [...] Η Αθήνα και δι' αυτής η Παλαιά Ελλάδα είναι «καταδικασμένη» να συνειδητοποιήσει αυτή τη νέα πραγματικότητα και να ενσωματώσει τους νέους πληθυσμούς», Σ. Καράβας «Η προσφυγική ψήφος», ό.π., σ.142.

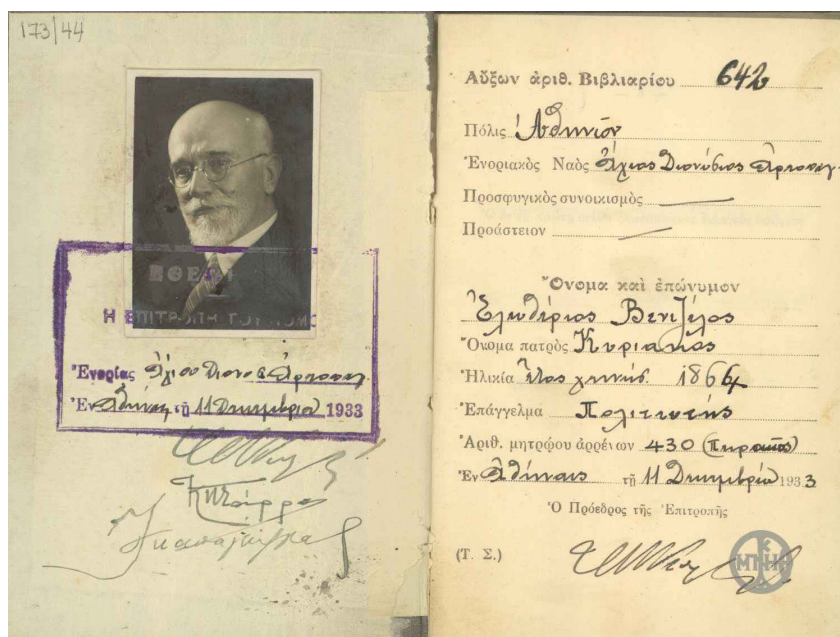
²²³ Σ. Καράβας, ό.π., σ. 140.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 138.

²²⁵ Δημήτρης Πεντζόπουλος, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Αθήνα ΕΚΚΕ και Paris CNRS, 1962, σ. 182. Παρατίθεται στο Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σ. 229.

αυθαίρετο τρόπο ώστε θύμιζαν τις στρώσεις του μπακλαβά!²²⁶ Οι προσφυγικοί συνοικισμοί μετατράπηκαν σε αυτόνομους δήμους, έτσι π.χ. οι προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά αποσπάστηκαν από τους δύο μεγάλους δήμους και εντάχθηκαν στο Νομό Αττικοβοιωτίας όπου διακυβευόνταν μόλις τρεις κοινοβουλευτικές έδρες σε σχέση με τις 31 σε Αθήνα και Πειραιά.²²⁷

Με τη συνδρομή τέτοιου είδους εκλογικών κόλπων, πολύ συνηθισμένων στα μεσοπολέμικα χρόνια, οι αντιβενιζελικοί τον Φεβρουάριο του 1934 κέρδισαν τις εκλογές σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας κι έτσι άλλαξαν και πάλι οι πολιτικές ισορροπίες στην πρωτεύουσα. Υπήρξαν πολλές αντιδράσεις εναντίον της «μπακλαβαδοποίησης» από την αντιπολίτευση: πρόσφυγες, βενιζελικοί και κομμουνιστές διαμαρτύρονταν έντονα. Όπως έγραφε ο *Ριζοσπάστης* στις 14/6/1933: «Το Συμβούλιο της Επικρατείας ακύρωσε το διάταγμα περί χωρισμού των προσφυγικών συνοικισμών» αλλά τελικά «η κυβέρνηση αποφάσισε να εκδώσει καταναγκαστικό διάταγμα που να καθιερώνει το χωρισμό, που της είναι απαραίτητος για να πετύχει στις εκλογές.»

Εκλογικό βιβλιάρειο
Ελευθερίου Βενιζέλου
(1933).

Πηγή, Το Εθνικό
Ίδρυμα Ερευνών και
Μελετών «Ελευθέριος
Κ. Βενιζέλος»

Σε πρωτοσέλιδο του *Ελεύθερου Βήματος* διαβάζουμε άρθρο του βουλευτή Καβάλας κ. Στ. Νικολαΐδη με τίτλο:

«Ο κυρίαρχος λαός ίσταται υπεράνω των αυθαίρετων νόμων.» Η υπόθεση του χωρισμού των συνοικισμών έχει αποσαφηνισθή πλήρως. Η κυβέρνησις με δακρυστάλακτον συγκίνησιν επλημύρισε με τα κύματα της στοργής της τους «αχάριστους και αναίσθητους» πρόσφυγας. Τους απέδωσε την ελευθερίαν των

²²⁶ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 120.

²²⁷ G. Mavrogordatos, *Stilborn Republic*, ό.π., σ. 315.

απελευθέρων! [...] Το νομοσχέδιον είνε εκδήλως αντισυνταγματικόν, [...] αντιοικονομικόν [...], ποδοπατεί την ωραίαν κοινοτικήν παραδόσιν του προσφυγικού κόσμου. [...] Τονίζομεν: Οι προσφυγικοί συνοικισμοί έχουν συμφέροντα οργανικά, αναπόσπαστα απ' τους μεγάλους δήμους. Έχουν δικαιώματα απαράβατα επί των προσόδων των δήμων. Και κανείς οργανισμός, καμία κυβέρνηση δεν είνε τόσο ισχυρά δια να λακπατήση τα δικαιώματα μας και να επιβουλευθή τα συμφέροντά μας. Θα τα προστατεύσωμεν μέχρι τέλους.²²⁸

Ο Γεώργιος Βλάχος της *Καθημερινής* απαντά στις κατηγορίες αυτές σε άρθρο του με τίτλο «Ο χωρισμός». Αφού εξηγούσε τους λόγους που ήταν σωστό να γίνουν ξεχωριστοί δήμοι καθώς δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στο τέλος ξεσπάθωσε λέγοντας ότι είναι πια καιρός να αποφασίζουν οι γηγενείς αυτής της χώρας ποια κυβέρνηση θα είναι στην εξουσία και όχι οι πρόσφυγες όπως γινόταν ως τώρα!

[...] Είναι δυνατόν, επειδή οι καλοί αδελφοί μας, χθες θύματα απαισίας συκοφαντίας, επιμένουν εις ότι έμαθαν, είνε δυνατόν όλοι οι άλλοι ημείς να είμεθα παρίαί εις τον τόπον αυτόν [...]. Μετά την πρώτην αυτήν δεκαετίαν, καθ'ήν συζήσαντες με τους νέους μας αδελφούς εκυβερνήθημεν και όπως ηθέλησαν, ορθόν είνε, δίκαιον είνε, ν' αρχίση νέα δεκαετία ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑΝ ΘΑ ΚΥΒΕΡΝΗΘΟΥΝ ΚΑΙ ΑΥΤΟΙ ΟΠΩΣ ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΙ ΚΑΙ ΟΠΩΣ ΘΕΛΟΜΕΝ [sic]. Δοκιμή θα είνε. Θα είνε ίσως μακρά, αλλά τα καλά της αποτελέσματα δεν θα βραδύνουν. Οι Πρόσφυγες αδελφοί θα έχουν την γνώμην των και θα έχωμεν και ημείς την εδικήν μας. [...] ΚΑΙ ΘΑ ΣΥΖΗΣΩΜΕΝ [sic]. Ήσυχοι, ηδελφωμένοι, ευτυχείς –και εν πλήρει πεποιθήσει ημείς ότι θα εργασθώμεν υπέρ αυτών- και μη έχοντες την εκλογικήν των ανάγκην, πολύ καλλίτερον παρ'ότι ειργάσθησαν εκείνοι, οι οποίοι τους ωνόμαζον μεν αδελφούς αλλά τους μετεχειρίζοντο ως υλικόν.²²⁹

Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ

«Εκλογικούς δούλους» και «εκλογικό υλικό»,²³⁰ αποκαλούσε υποτιμητικά τους πρόσφυγες η *Καθημερινή* για να τονίσει τον σφιχταγγαλισμό τους με την βενιζελική παράταξη και θεωρούσε ότι οι πρόσφυγες δεν θα έπρεπε να ψηφίζουν όπως οι υπόλοιποι Έλληνες.

Οι πρόσφυγες ψήφισαν και για το δημοψήφισμα για την κατάργηση της μοναρχίας με ποσοστό 69,99% υπέρ και 30,01% κατά.

Προσφυγική Φωνή, 12/4/1924

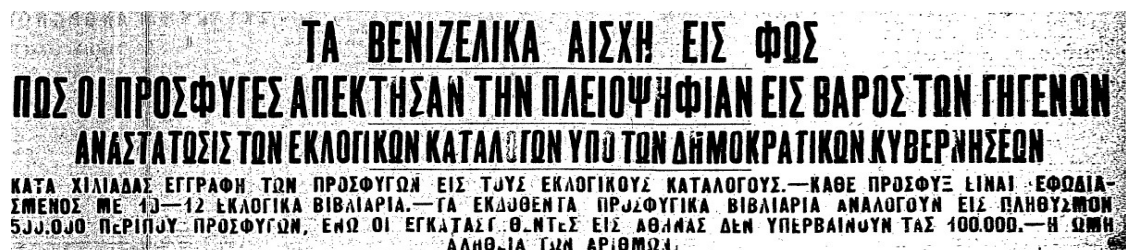
²²⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/10/1933.

²²⁹ *Καθημερινή*, 7/5/1933.

²³⁰ *Καθημερινή*, 29/9/1922, 5/7/1933 & 22/5/1925.

3. Ολική Πολιτογράφηση # Ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι

Οι αντιβενιζελικοί που είχαν φυσικά επίγνωση της προσήλωσης των προσφύγων στον Πλαστήρα και τον Βενιζέλο, δεν τολμούσαν να διεκδικήσουν να μην ψηφίζουν οι πρόσφυγες αλλά τουλάχιστον ζητούσαν να εγγράφονται σε ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους, όπως είχε κάνει ο Βενιζέλος για άλλες συμπαγείς μειονοτικές ομάδες (πχ. Εβραίοι). Οι βενιζελικοί το εκμεταλλεύτηκαν αυτό επικοινωνιακά και διέδιδαν μέσω των εφημερίδων τους ότι οι φιλοβασιλικοί δεν ήθελαν να δώσουν δικαίωμα ψήφου στους πρόσφυγες, που ίσως και να ήταν αλήθεια αλλά δεν το είχαν εκφράσει ποτέ επισήμως. «[...] Η παλαιοκομματική σατανικότης αφήρεσε τα εκλογικά βιβλιάρια από πολλούς πρόσφυγας, οι οποίοι εγκατεστάθησαν ενταύθα μονίμως και απέκτησαν κατά τον νομιμότερον τρόπον το εκλογικόν των δικαίωμα. Την αδικίαν ταύτην έχει καθήκον να επανορθώσει το ταχύτερον η νέα κυβέρνησις.»²³¹ Οι πρόσφυγες απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια με ταχείες διαδικασίες και έγινε αγώνας δρόμου για να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους για να μπορέσουν ψηφίσουν ήδη από την πρώτη εκλογική αναμέτρηση μετά την Καταστροφή το 1923, στις οποίες απείχε η αντιβενιζελική παράταξη. Η *Καθημερινή* κατηγορούσε τις βενιζελικές κυβερνήσεις ότι από τότε που ανέλαβαν την εξουσία δεν σταμάτησαν τα μαγειρέματα με τους εκλογικούς καταλόγους. «Το ψεύδος περί εκλογικών καταλόγων, η αναθεώρησις, η μη αναθεώρησις, αι εκλογαί και η αναβολή των. Βενιζελική κωμωδία εις πράξεις άγνωστον πόσας, έλθετε και ιδέτε –πως ψεύδεται το κόμμα των αναίσχυντων». Επιπροσθέτως άφηνε αιχμές ότι *οι πρόσφυγες έχουν από τρία βιβλιάρια έκαστος!*²³²

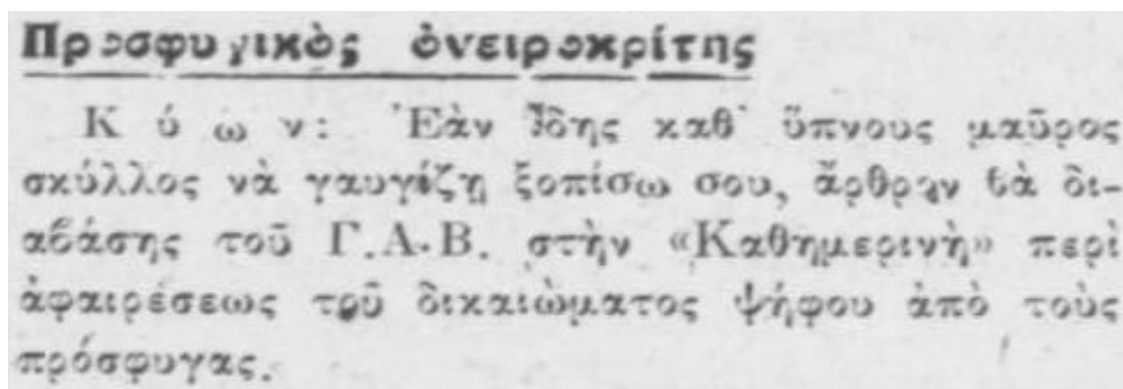
Η αντιπαράθεση αποτυπωνόταν πολύ έντονα σε όλο τον τύπο. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες κατηγορούσαν τους βενιζελικούς για εκλογική νοθεία με διπλοεγγραφές προσφύγων σε εκλογικούς καταλόγους.²³³ Να μην εκμεταλλεύεται πολιτικά τους πρόσφυγες η κυβέρνηση και το μόνο που να κάνει είναι να τους βγάζει εκλογικά βιβλιάρια αλλά να πάρει μέτρα για τον χειμώνα. Οι πρόσφυγες δεν είναι «εκλογικοί δούλοι αλλά άνθρωποι»²³⁴ υπερθεμάτιζε η *Καθημερινή*. Ενίοτε και με χιούμορ απαντούσαν στα σχόλια της *Καθημερινής* οι προσφυγικές εφημερίδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χιουμοριστική στήλη «Προσφυγικός ονειροκρίτης» του *Προσφυγικού Κόσμου* που έδινε εξηγήσεις σε όνειρα.

²³¹ *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/1922.

²³² *Καθημερινή* 20/7/1928.

²³³ Βλ. ενδεικτικά, *Καθημερινή*, 5/10/1923, 4/3/1924, 25/4/1925, 19/10/1925, 20/7/1928, 18/8/1928.

²³⁴ *Καθημερινή*, 29/9/1922.

Πρόσφυγικός Κόσμος, 25/6/1927

Το Κομμουνιστικό κόμμα συμμετείχε κι αυτό στον διάλογο. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*:

*Δίκαιον και επιβεβλημένον είναι οι πρόσφυγες να ψηφίσουν. Αλλά πρέπει να ψηφίσουν χωριστά δικούς των υποψηφίους. Αυτό το προσφυγικό ανθρωπομάζεμα που γίνεται από ένα μήνα τώρα, να κουβαλιένται σαν κτήνη απ' εδώ κι απ' εκεί πρόσφυγες στις πόλεις που ο Βενιζελισμός είναι εκλογικώς ανίσχυρος, αποτελεί όχι μόνον μίαν αισχράν κυβερνητικήν πράξιν, αλλά και νόθευσιν των εκλογών ασυγκάλυπτην.*²³⁵

Το *Ελεύθερον Βήμα* απαντούσε στις κατηγορίες των αντιβενιζελικών για τους εκλογικούς καταλόγους ότι οι πρόσφυγες ήταν Έλληνες και γι' αυτό έπρεπε να ψηφίζουν μαζί με τους γηγενείς. Άφηνε επίσης αιχμές ότι όσοι ζητούσαν ξεχωριστούς καταλόγους ήθελαν στην πραγματικότητα να διαχωρίσουν τους πρόσφυγες, από τους γηγενείς. Σημείωνε τέλος με νόημα ότι οι αντιβενιζελικοί είχαν ιδιαίτερη προτίμηση στους Εβραίους που σίγουρα δεν ήταν Έλληνες. «Οι γηγενείς της Θεσσαλονίκης δεν συμερίζονται την εβραιομανία του Λαϊκού κόμματος. Βρίσκουν ανήθικο να προτιμά η κυβέρνηση τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης από τους πρόσφυγας.»²³⁶

4. Σκανδαλολογία και διαφθορά

Οι αποκαλύψεις *σκανδάλων* κάλυπταν μεγάλο μέρος του αντιπολιτευτικού τύπου της εκάστοτε κυβέρνησης. Η πρωταθλήτρια της σκανδαλολογίας ήταν η *Καθημερινή* που κατηγορούσε τους βενιζελικούς ότι εκμεταλλεύονται τους πρόσφυγες και θησαυρίζουν, παίρνουν παχυλούς μισθούς, βγάζουν τεράστια κέρδη από τις εργολαβίες και κατασπαταλούν το προσφυγικό δάνειο: «Πλείστα αίσχη και σκάνδαλα απεκαλύφθησαν εις βάρος των προσφύγων, τα κολοσσιαία ποσά τα καταβροχθιζόμενα υπό της επιτροπής αποκαταστάσεως», «Έργα και ημέραι της κυβερνήσεως, τι έπραξε, τι διέπραξε, τι εξήγγειλε και πως εψεύσθη, ανασκόπησις

²³⁵ *Ριζοσπάστης*, 18/11/1923. Βλ. επίσης για το θέμα των ξεχωριστών καταλόγων 18/11/1923, 30/11/1923, 13/12/1923, 7/1/1924.

²³⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 14/12/1925 και 14/7/1933.

σκανδάλων, σφαλμάτων και παλινωδιών. Η κυβέρνηση Παπαναστασίου. Η οικτροτέρα των Κυβερνήσεων από όσας εγνώρισεν ο τόπος.»²³⁷

Πριν τις εκλογές του 1928 και την απόλυτη επικράτηση του Βενιζέλου, η *Καθημερινή* μέσα από την επιστολή ενός (δήθεν) πρόσφυγα κατήγγειλε:

Ο κύριος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, αφού έκαμε ότι μπόρεσε για να φάη με τα δόντια του τους ανθρώπους του δικού σας καθεστώτος, λυσσαλέα έπεσε στα χρήματά μας και με τα ίδια αιματωβαμένα δόντια έφαγε της σάρκες μας. Επήρε εργολαβίες, ετσέπωσε εκατομμύρια και ζει τώρα ήσυχος και ευχαριστημένος. Το δυστύχημα είναι πώς ο κύριος Νεόκοσμος δεν είναι ένας. Είναι πολλοί, πάμπολλοι, στρατιωτικοί και πολιτικοί, οι Νεόκοσμοι. Αυτοί που έπεσαν στο προσφυγικό χρήμα και το ελεηλάτησαν, αυτοί που έπεσαν απάνω στην προσφυγιά σαν κοράκια απάνω στα ψοφίμια.[...]

Αθήναι 24/1/1928, υπογραφή: Πρόσφυζ.

Οι προσφυγικές εφημερίδες παρακολουθούσαν στενά τις υποθέσεις σκανδάλων. Με αναλυτικά ρεπορτάζ και επιμονή ασκούσαν πιέσεις στις κυβερνήσεις και κατάφερναν να απομακρύνουν από τη θέση τους δημόσιους λειτουργούς που κατηγορούνταν για διασπάθιση δημόσιου χρήματος.

*Ο κ. Μητρομελέτης θα αποβληθή από την Διεύθυνσιν της Ανταλλαγής. Και θα εκβληθή όχι ως εξωμότης βενιζελικός [...] αλλ' ως υπάλληλος δια της τελείας υπηρεσιακής ανεπάρκειας της κλασσικής ανικανότητας, των αυθαιρεσιών, της ασυγνώστου ολιγωρίας και παρατυπιών του οποίου εβλάβησαν και εξημιώθησαν τεράστια δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα. Οι πρόσφυγες, των οποίων, άγνωστον δια ποιον λόγον είναι εκ συστήματος και ενσυνείδητος πολέμιος ο κ. Μητρομελέτης, δεν είναι δυνατόν να εξακολουθούν επ' άπειρον να ανέχωνται όπως ευρίσκεται εμπιστευμένη εις χείρας του σατανικού αυτού ανθρώπου η διαχείρισις των ζωτικωτέρων και ιερωτέρων συμφερόντων των.*²³⁸

Ο *Ριζοσπάστης* επικεντρωνόταν στο ρόλο των *τζορμπατζήδων* ή *προσφυγοπατέρων*,²³⁹ οι οποίοι σε συνεργασία με την κάθε κυβέρνηση, τους διεθνείς οργανισμούς και την πλουτοκρατία γενικότερα, εκμεταλλεύονταν τους πρόσφυγες για να πλουτίζουν.²⁴⁰

²³⁷ Βλ. ενδεικτικά *Καθημερινή* 24/6/1924, 6/7/1924, 23/8//1924, 4/9/1924, 6/9/1924, 8/10/1924, 18/10/1924, 27/10/1924, 8/11/1924, 11/11/1924, 26/11/1924, 1/2/1925, 19/2/1925, 8/4/1925, 9/4/1925, 23/5/1925, 30/5/1925, 31/5/1925, 2/6/1925, 23/1/1928.

²³⁸ *Πρόσφυγικός Κόσμος*, 29/7/1928.

²³⁹ Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας *Τζορμπατζήδες*, αποκαλούσαν υποτιμητικά τους πλούσιους χριστιανούς εμπόρους και τσιφλικάδες που συνεργάζονταν με τους Οθωμανούς. Η λέξη αυτή χρησιμοποιείται στις εφημερίδες της εποχής και ως συνώνυμο των *προσφυγοπατέρων*, και εννοούνται οι πρόσφυγες που έχουν υψηλά αξιώματα στην ελληνική πολιτική σκηνή και εκμεταλλεύονται τους πρόσφυγες προς ίδιον όφελος. Βλ. διδακτορική διατριβή: Dimitrios Lamprakis, *The relationship between center and periphery in the ottoman era of experimentation with and adaptation of institutions for fiscal demands: the cases of kozani, serfice, and velvendos, ca. 1690-ca. 1820*, University of Birmingham 2017, σ. 24.

²⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, 4/5/1924, 24 & 28/10/1926, 6/12/1927, 20/6/1929, 2/3/1933, 16/3/1934.

Συχνοί ήταν τίτλοι και δημοσιεύματα όπως: «Οι τζορμπατζήδες ληστές της ΠΟΑΔΑ»²⁴¹, «Η ΕΑΠ νεκροθάφτης των προσφύγων»...

ΚΑΤΩ Η ΛΟΠΟΔΥΤΙΚΗ Ε.Α.Π.

*Δεν είναι πολύς καιρός από τότε που ολόκληρος ο αστικός τύπος με κωδωνοκρουσίες και με χαράς ευαγγέλια διεκήρυσσε την υπογραφή του “εθνικού” προσφυγικού δανείου και τη ...σωτηρία των προσφύγων. Και τώρα άρχισε μασημένα να μιλή για “αταξίες” και “καταχρήσεις” στην διαχείριση του δανείου από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, για συμπαιγνίες των ανωτέρων υπαλλήλων της, με προμηθευτικούς κεφαλαιοκρατικούς οίκους.*²⁴²

Η άποψη του ΚΚΕ ήταν ότι οι βενιζελικές κυβερνήσεις πίεζαν τους πρόσφυγες να τους ψηφίζουν και τους υπόσχονταν ότι θα πάρουν δάνειο από την Αγγλία και τα χρήματα αυτά τα έτρωγαν οι διαφόρων ειδών «προστάτες». Ο Ριζοσπάστης τόνιζε εξαρχής να υπάρξει εσωτερικό δάνειο: «Η Αγγλία δεν θα δώσει πεντάρα για την Ελλάδα. Λύση η δήμευση των περιουσιών τραπεζιτών, χρηματιστών, εφοπλιστών, οι οποίοι κέρδισαν αμύθητα κέρδη από την Μικρασιατική Καταστροφή».²⁴³

Ένα ακόμη σταθερό μοτίβο τόσο στις αντιβενιζελικές εφημερίδες όσο και στον Ριζοσπάστη ήταν αυτό του διεφθαρμένου παλαιοελλαδίτη δημοσίου υπαλλήλου που έκανε τη ζωή δύσκολη στους πρόσφυγες λόγω ρατσισμού αλλά και συμφερόντων καθώς πολλοί απ’ αυτούς χρηματίζονταν. Δεκάδες ήταν οι πηχυαίοι τίτλοι για σκάνδαλα κρατικών λειτουργιών: «Οι βενιζελικοί χρηματίζονται ασυστόλως εις βάρος των προσφύγων», «Πώς σπαταλώνται τα προσφυγικά χρήματα, απειράριθμοι επιτροπαί και μισθοί δεκάδων χιλιάδων».²⁴⁴

*Η Καθημερινή προέτρεπε μάλιστα τους πρόσφυγες να μην τους ανέχονται: Και ελεημοσύνην από το υστέρημά των αν έδιδον εις τους πρόσφυγας οι διάφοροι βενιζελικοί αρμόδιοι -από των Υπουργών μέχρι των κλητήρων- θα την έδιδον κατά τρόπον ανθρωπινώτερον.[...] αλλά είναι εκ μέρους των, εκτέλεσις υπηρεσίας, δια την οποίαν πληρώνονται. Ό, τι δίδεται προς τους πρόσφυγας δίδεται εκ μέρους του λαού, ο οποίος είναι ο αυθέντης των βενιζελικών υπουργών, υπαλλήλων, κλητήρων. Αυτό πρέπει να το γνωρίζουν προ παντός οι πρόσφυγες, οι οποίοι επ ουδενί λόγω πρέπει να ανέχονται τους δαρμούς, τας ύβρεις, την απροθυμίαν της βενιζελικής υπαλληλίας.*²⁴⁵

²⁴¹ ΠΟΑΔΑ λεγόταν η ομάδα συμφερόντων: Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων. Μετά το 1928 ασκούσε μεγάλη πίεση στην κυβέρνηση Βενιζέλου.

²⁴² Ριζοσπάστης, 19/1/1925. Βλέπε επίσης 16 & 28/10/1926, 15/7/1928, 8/11/1928,

²⁴³ Ριζοσπάστης, 18/11/1923.

²⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Καθημερινή 16 & 24/6/1924, 4 & 6/9/1924, 8/10/1924.

²⁴⁵ Καθημερινή, 6/1/1925.

5. Προσφυγικό κόμμα ή πρόσφυγες βουλευτές;

Το επιχείρημα των αντιβενιζελικών και των κομμουνιστών κατά του βενιζελισμού ήταν, ότι οι πρόσφυγες ήταν ανώριμοι πολιτικά γιατί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχαν την πολιτική εμπειρία που είχαν οι πολίτες του -εδώ και έναν αιώνα- ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Είναι διαπιστωμένο από την άλλη ότι καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, υπήρχε ένα πολύ ενεργό δίκτυο μεσαζόντων, ανάμεσα σε πολιτικά στελέχη του βενιζελικού χώρου με το προσφυγικό στοιχείο. Προσφυγικοί σύλλογοι κάθε είδους, βουλευτές και εκδότες προσφυγικών εφημερίδων συγκροτούσαν ισχυρά πελατειακά δίκτυα με πρόσβαση στην πολιτική ηγεσία ακόμη και στον ίδιο τον Βενιζέλο.²⁴⁶ Έχει ενδιαφέρον το «παιχνίδι» του προσφυγικού τύπου με τον Βενιζέλο: από τη μια ασκούνταν έντονη κριτική στις βενιζελικές κυβερνήσεις για διάφορα θέματα, αλλά όταν έπρεπε να πάρει θέση, ποιον θα στηρίξει στις εκλογές, έδινε ξεκάθαρα πολιτική γραμμή υπέρ του *Μεσσία*. Έτσι στα τέλη του 1927 ο *Προσφυγικός Κόσμος* εν όψει των εκλογών του 1928 έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για την προσφυγική ψήφο κλείνοντας ταυτόχρονα το μάτι στους πρόσφυγες:

*“Πικραί Αλήθειαι” [...] οι παντοιοτρόπως ενδιαφερόμενοι δια την έκβασιν των εκλογών ήρχισαν προσλέγοντες, προβλέποντες, προϋπολογίζοντες και κατανέμοντες τας κομματικές δυνάμεις. Φυσικά, ο προσφυγικός κόσμος δεν μένει εκτός υπολογισμών οι δε ποθούντες και συνιστώντες τη ενεργόν ανάμιξιν του κ. Βενιζέλου είναι απολύτως πεπεισμένοι και διακηρύττουν φανερά την πεποίθησιν των ότι οι πρόσφυγες εις εν νεύμα εις μίαν λέξιν του κ. Ελ. Βενιζέλου, θα σπεύσουν να μεταβούν εις τας κάλπας, χρησιμοποιούντες τα ψηφοδέλτια ή τα σφαιρίδια αυτών σύμφωνα με την επιθυμίαν αυτού. Δεν είμεθα ημείς οίτινες, θα ελπούμεθα εάν ούτως συνέβαινον τα πράγματα, ατυχώς όμως πολύ φοβούμεθα ότι κατά τας προσεχείς εκλογάς οι Πρόσφυγες δεν θα φανούν πολύ πειθαρχικοί εις τα κελεύσματα του μεγάλου Κρητός. [...] Δια την Μικρασιατικήν συμφοράν ουδείς πρόσφυξ μέμφεται τον κ. Βενιζέλον. Αλλά ουδείς πρόσφυξ υπάρχει ο μη δοκιμάσας την πικροτέραν οδύνην δια την ψυχρότητα και αδιαφορίαν και αστοργίαν την οποίαν επεδείξατο δια τον προσφυγικόν κόσμον από την ημέραν που τα κύματα του Αιγαίου μας εξέβρασαν, ναυάγια οικτρά και συντρίμματα μιας τραγικής συμφοράς.[sic]*²⁴⁷

Εφτά μήνες αργότερα, την 1 Ιουλίου 1928, έγραφε στο πρωτοσέλιδο της με τίτλο «“Προς τας εκλογάς”[...] δια των εκλογών θα προκύψη η ισχυρά εκείνη Κυβέρνησις η οποία υπό την μεγαλοφυά πνοήν του μεγαλύτερου συγχρόνου Έλληνος πολιτικού θα οδηγήση τον τόπον εις την αναγέννησιν δια της επουλώσεως των εκ των πολέμων και της ήττης πληγών. Τούτο ακραδάντως πιστεύει και ολόψυχως εύχεται ο προσφυγικός κόσμος...».

Η κορύφωση της αποθέωσης πια του Βενιζέλου από την ανεξάρτητη εφημερίδα ήταν την ημέρα των εκλογών 19/8/1928. Με φωτογραφίες του μεγάλου φίλου και προστάτη των προσφύγων και υποστηρικτών του και τίτλο:

²⁴⁶ G. Mavrogordatos, ό.π., σ. 202.

²⁴⁷ *Προσφυγικός Κόσμος*, 18/12/1927.

Ένα μήνα αργότερα στις 16/9/1928 υπενθύμιζαν: «Κύριε Βενιζέλε σας ψηφίσαμε και τώρα πρέπει ν' ασχοληθείτε με μας.»

Η πολιτική ανωριμότητα των προσφύγων εξηγεί κατά κάποιο τρόπο γιατί η ταξική και συνδικαλιστική λογική οργάνωσης του Κομμουνιστικού κόμματος λειτουργούσε ανασταλτικά στην προσέγγιση τους. Ο Ριζοσπάστης τους καλούσε να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους και με αγώνες να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους.

“Οι έμποροι της προσφυγικής δυστυχίας” Οι πρόσφυγες ένα μόνο συμφέρον έχουν σήμερα, να πάψει ο διχασμός και αδελφικά μ’ όλο τον εργαζόμενο Λαό, να διεκδικήσουν σε κοινό μέτωπο τα δικαιώματά τους.[...] Ο αγώνας αυτός θα ‘χει

*επιτυχία όταν κόψουν τους δεσμούς τους, με τα κόμματα του βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού, με τους νεκροθάφτες τους [...].*²⁴⁸

Η διεκδίκηση με αγώνες ήταν μια οπτική άγνωστη στους πρόσφυγες και δεν μπορούσε να τους λύσει άμεσα τα ζωτικά τους προβλήματα. Αυτή η νοοτροπία εμπόδιζε και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου προσφυγικού κόμματος που θα προάσπιζε τα συμφέροντά τους. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες ζύγιζαν τα υπέρ και τα κατά, έκαναν δημόσια συζήτηση μέσα απ' τις εφημερίδες τους για να καταλήξουν τι τους συμφέρει περισσότερο. Στις 25/12/1927 ο *Προσφυγικός Κόσμος* ξεκίνησε έναν ειλικρινή διάλογο με τους αναγνώστες σε συνέχειες για το αν «επιβάλλεται η πολιτική μας χειραφέτησις». Ένα από τα επιχειρήματα κατά του ανεξάρτητου κόμματος που εκφράστηκε από έναν αναγνώστη ήταν ότι τα υπόλοιπα κόμματα θα εξαгриώνονταν και θα τους άφηναν στη μοίρα τους! Λίγους μήνες πριν στις 28/8/1927 από την στήλη «Κοσμογραφήματα» η εφημερίδα ασκούσε δριμεία κριτική στους πρόσφυγες που ήθελαν να γίνουν πολιτικοί. Τους κατηγορούσαν για προσφυγική πολιτικομανία και δοξομανία.

[...] Δεν θα βρήτε πρόσφυγα, έστω και αν είναι παπλωματάς, που να μην είναι λίγο ποιητής, λιγάκι λόγιος, ολίγον δημοσιογράφος, λιγουλάκι...Ταχράμπεης, λιγώτερο ή περισσότερο...πρόεδρος προσφυγικού σωματείου, σημαντικός σπόρτσμαν με φανταστικές επιδόσεις, και το σπουδαιότερο που να μην είναι πολιτευτής [...]. Δεν λέω και πως και στους ντόπιους αδερφούς μας δεν είναι διαδεδομένη και σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό η αρρώστεια αυτής της πολιτικομανίας. Μα αυτοί οπωσδήποτε δικαιολογούνται που συνηθίσανε να γλύφουν τόσα χρόνια τώρα το κόκκαλο της εξουσίας και να ρουφούν ηδονικά την γλύκα του. Μα εμείς που ως πέντε χρόνια ακόμη δεν ξέραμε περίπου τι θα πη πολιτική και πολιτευτής; [...] Τουλάχιστον να κάνουμε κάτι με τη μανία μας αυτή; Στην πολιτική και στην κομματική μαγειρική ούτε χαρτωσιά είμεθα ικανοί να βγάλουμε μπροστά στους ντόπιους αδερφούς μας. Απόδειξις που μ' όλη μας την πολιτικομανή αυτή ψύχωσί μας ούτε ένα πολιτικό της προκοπής που να μπορή να πλησιάση στο μπόι των ντόπιων αρχηγών των κομμάτων μπορέσαμε να βγάλωμε. Είμαστε [...] αρριβίστες της χειρότερης μορφής.

Τα βενιζελικά κόμματα από την πρώτη στιγμή είχαν πολλούς πρόσφυγες βουλευτές στα ψηφοδέλτιά τους με ισχυρούς πελατειακούς δεσμούς. Αυτός ήταν ο λόγος που τάσσονταν αναφανδόν κατά ενός προσφυγικού κόμματος με τη δικαιολογία ότι όλοι Έλληνες είμαστε.

Χθες ανηγγέλθη η ένωσις τριών ανεξαρτήτων προσφυγικών κομμάτων [...]. Δεν πρόκειται φυσικά να συγχαρώμεν ούτε τους σχόντας την πρωτοβουλίαν της διαιρέσεως των προσφύγων ψηφοφόρων από των άλλων γηγενών πολιτών, ούτε τους υποβοηθήσαντας την αναγγελιομένην σύμπραξιν. Λυπούμεθα, ότι επικεφαλής της νέας κομματικής οργανώσεως ετοποθετήθη ανήρ, του οποίου το παρελθόν είναι πλήρες

²⁴⁸ Ριζοσπάτης, 10/2/1936.

*αγαθών αγώνων, αλλά τον οποίον ήδη εξωγκωμένη φιλοδοξία παρέσυρεν εις καίριον και κατά της χώρας και κατά των προσφύγων ατόπημα.[sic]*²⁴⁹

Οι αντιβενιζελικοί από την άλλη ήταν υπέρ, καθώς ένα ανεξάρτητο κόμμα θα στερούσε ψήφους από τους βενιζελικούς. «Οι πρόσφυγες απετίναξαν τον ζυγόν των βενιζελικών “πατέρων” και ίδρυσαν ανεξάρτητον Κόμμα.»²⁵⁰ Τελικά παρά τις δύο απόπειρες που έγιναν το 1924 με το Κόμμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων και το 1926 με το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα και το Ριζοσπαστικό Κόμμα, οι πρόσφυγες δεν στήριζαν τις προσπάθειες και τα ποσοστά τους δεν ξεπέρασαν το 1,45%.

6. Αποζημιώσεις, χρέη και ελληνoturρκική συμφωνία

Δύο επίμαχα και εξαιρετικά ευαίσθητα για τους πρόσφυγες ζητήματα για τα οποία έγινε πόλεμος στον τύπο ήταν οικονομικής φύσεως. Αφορούσαν στις αποζημιώσεις που όφειλε το κράτος στους πρόσφυγες για τις περιουσίες που άφησαν πίσω τους και τα χρέη που αυτοί όφειλαν στο κράτος για την αποκατάστασή τους που δεν προβλέφτηκε ως δωρεά²⁵¹ αλλά έπρεπε να την ξεπληρώσουν με ευνοϊκούς όρους. Αυτό ήταν ένα μεγάλο αγκάθι για τους πρόσφυγες, το οποίο γινόταν φυσικά και αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από τον αντικυβερνητικό τύπο. Ο Ριζοσπάστης φιλοξενούσε την μαρτυρία ενός πρόσφυγα για να αποτυπώσει την αδικία:

*Αφού το ταμείο Στεγάζσεως δεν μας έδωκε τίποτα, κατορθώσαμε μόνοι μας να φτιάξουμε μερικές τενεκεδοπαράγκες, μέσα στις οποίες καταντήσαμε φθισικοί κι εμείς και τα παιδιά μας. Τελευταία η Εθνοτράπεζα, για τα παραπήγματα που χτισε πάνω σε 12 τετραγωνικά μέτρα καθώρισε για ενοίκιο 50 δραχμές μηνιαίως και ζητάει ως τα τώρα 2500 δραχμές. Κάναμε ενστάσεις για τον υποβιβασμό του ενοικίου, μα απερρίφθη.[...] αναφερθήκαμε στον Διευθυντή της Προσφυγικής Τραπέζης, ο οποίος όμως, με αρκετό θράσος, μας απάντησε πώς αν δεν μας αρέσουν οι παράγκες να τις εγκαταλείψουμε και να γίνουμε δυο φορές πρόσφυγες.*²⁵²

Το ΚΚΕ διακήρυττε ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να διεκδικούν:

*Δωρεάν παραχώρηση των σπιτιών των συνοικισμών ως αντάλλαγμα των σπιτιών που άφησαν στη Μ. Ασία ή Θράκη και άτοκο δάνειο στους επαγγελματίες για να μπορέσουν κάνοντας μια μικρή δουλειά να ζήσουν. Αυτό είναι το καθήκον των προσφύγων, εάν θέλουν να ζήσουν και όχι σκέτες διαμαρτυρίες και παρακλήσεις, γιατί είναι αποδεδειγμένο ότι η διευθύνουσα κεφαλαιοκρατία μόνο στη βία υποχωρεί αφού κι αυτή ολόκληρη είναι μια βία.*²⁵³

²⁴⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 20/10/1926.

²⁵⁰ *Καθημερινή*, 14/10/1926.

²⁵¹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 163.

²⁵² *Ριζοσπάστης*, 26/1/1929.

²⁵³ *Ριζοσπάστης*, 11/5/1925.

ΑΠΙΣΤΕΥΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΝ ΤΕΡΑΤΟΥΡΓΗΜΑ
ΘΑ ΕΚΒΙΑΣΘΟΥΝ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ ΤΑ ΟΙΚΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ
ΟΣΟΙ ΔΕΝ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ ΘΑ ΕΞΩΣΘΟΥΝ ΜΕ ΤΩΝ ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΩΝ ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΑ
ΚΑΙ ΑΙΣΧΡΟΚΕΡΔΕΙΑ: ΑΙ ΟΙΚΙΑΙ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΤΡΙΠΛΟΥΝ ΚΑΙ ΔΕΚΑΠΛΟΥΝ!
ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΘΑ ΠΛΗΡΩΣΟΥΝ, ΘΑ ΑΓΟΡΑΣΟΥΝ ΚΑΙ ΔΕΝ ΘΑ ΕΧΟΥΝ ΤΙΠΟΤΕ

Σύμφωνα με την *Καθημερινή* «Οι πρόσφυγες όχι μόνον εις τας τιμάς, τας οποίας ο αισχροκερδής βενιζελισμός ζητεί, δεν πρέπει να πληρώσουν, αλλ' ουδόλως να πληρώσουν τα οικήματα. Τα οικήματα αυτά ανηγέρθησαν από την συμβολήν και το υστέρημα του ελληνικού λαού και έναντι βαρών, τα οποία ο ελληνικός λαός ανέλαβε. Και ο ελληνικός λαός ουδεμίαν έχει αξίωσιν από τους πρόσφυγας.»²⁵⁴

Αυτό όμως που οι πρόσφυγες δεν συγχώρεσαν στον Βενιζέλο ήταν η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας που ήταν η αρχή του τέλους για τους φιλελεύθερους. Όπως ήταν φυσικό, αντιβενιζελικοί και κομμουνιστές δεν έχασαν την ευκαιρία για επικοινωνιακή επίθεση. Ο Γεώργιος Βλάχος από την *Καθημερινή* άφηνε υπόνοιες για κρυφές συναλλαγές...

*Και τώρα φθάνομεν εις την ελληνοτουρκικήν Συμφωνίαν. Ο κ. Βενιζέλος είπε: "Κτήματα, σπίτια, βακούφια, μονάς, μοναστήρια και φασαρίες να τα σβήσωμε όλα. Ό,τι αφήσατε σείς είνε δικά μας και ό,τι αφήσαμε εμείς είνε δικά σας. Μα τα κτήματα των Ελλήνων είνε πολύ μεγαλειτέρας αξίας. Δεν πειράζει.- Δικά σας. Και τα σπίτια των Κωνσταντινουπολιτών;Και αυτά δικά σας. Και οι πεντακόσιες χιλιάδες λίρες; Κι αυτές δικές σας" [...] Και διερωτάται κανείς, όπως διηρωτήθη και όταν υπεγράφετο το σύμφωνον των φιλιών με τους Ιταλούς: Μήπως υπάρχουν μυστικά συμφωνία; [...] Μήπως έχει ανταλλάγματα άλλα, πολλά και σπουδαία, δια ν' απεμπολή με τόσην ευκολίαν τόσα δικαιώματα, τόσας περιουσίας;*²⁵⁵

Ο Βενιζέλος σας ξεσπίτωσε με τον πόλεμο, αυτός υπόγραψε το ανθρωποπάζαρο της ανταλλαγής και σας κορόιδευε μέχρι τώρα πώς θα πληρώσει η Τουρκία και θα πάρετε αποζημιώσεις. [...] Για τον πόλεμο αυτόν γίνηκε και ο συμψηφισμός και τώρα ο λαοπλάνος σας λέει: "Δεν έχει αποζημιώσεις!" Ο λαοπλάνος αυτός ετοιμάζει νέους πολέμους, νέα μακελειά με το χαμόγελο στα χείλη και την ειρήνη στο στόμα.[...] Σας έχει κρέας για τα κανόνια. Και δεν είναι μόνον ο Βενιζέλος "πατέρας των προσφύγων" μα όλοι οι αρχηγοί των κομμάτων της κεφαλαιοκρατίας. Είνε σύμφωνοι σ αυτή τη δουλειά..."²⁵⁶

²⁵⁴ *Καθημερινή*, 23/5/1925.

²⁵⁵ *Καθημερινή*, 15/6/1930.

²⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, 18/6/1930.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, ΕΡΓΑΤΕΣ, ΑΓΡΟΤΕΣ, ΒΙΟ ΠΑΛΑΙΣΤΕΣ.

Απαντείστε στην κυβέρνηση του Βενιζέλου Πόλεμου, στην κυβέρνηση της άνεργίας και της πείνας: Μὲ συγκεντρώσεις, διαβηλώσεις, μὲ μαζικὲς κινητοποιήσεις ἀπαιτεῖστε ἀπ' τὸν δικτὰ τὸρα δῆμιον Βενιζέλο: **ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΛΑΪΚΟ ΓΡΑΙΟ, ΑΚΥΡΩΣΗ ΚΑΘΕ ΧΡΕΟΥΣ ΣΑΣ ΣΤὴν ΕΛΠ., ΣΤΟ ΚΡΑΤΟΣ, ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΟΚΟΓΑΡΦΟΥΣ, ΑΠΑΛΛΑΓΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΟΡΟΥΣ. ΑΠΑΛΛΑΓΗ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΝΟΙΚΙ.**

Ριζοσπάστης, 18/6/1930

Το Λαϊκό Κόμμα υπόσχεται το 25% των αποζημιώσεων, τονίζει ο Ριζοσπάστης αλλά ο λαός δεν ξεχνάει ότι συνέχισαν την Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκάστηκαν να ξεσπιτωθούν 1,5 εκ. πρόσφυγες.²⁵⁷

Το *Ελεύθερον Βήμα* υπερασπίστηκε τη συμφωνία γιατί θα τερματίσει την «προαιώνιον έχθραν Ελλάδος και Τουρκίας», επίσης θα βελτιώσει τη θέση της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία.²⁵⁸ Ωστόσο ήξερε ότι οι πρόσφυγες απογοητεύτηκαν από τον Βενιζέλο.²⁵⁹

ΑΙ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΠΡΟΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΝ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΔΕΚΤΑ ΑΝΕΥ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΥ ΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΑΠΕΣΧΕΝ ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΩΣ Ο ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Για το θέμα των αποζημιώσεων τόνιζε ότι «ο κ. Βενιζέλος ομιλεί εις πρόσφυγας με την γλώσσαν της αλήθειας»²⁶⁰ και ότι το 25% των αποζημιώσεων που υποσχέθηκε ο Τσαλδάρης στους πρόσφυγες ήταν απάτη: «Η ταπεινή δημαγωγία των λαϊκών, η ασύμφορος δια τους πρόσφυγας καταβολή του 25%. Ο καταπέλτης των αριθμών καλλιτέρα απάντησις.»²⁶¹

Ένα απολαυστικό καυστικό άρθρο γνώμης με τίτλο «Οι κώδωνες» γεμάτο αιχμές για τους ίδιους τους πρόσφυγες προσυπογράφει ο διευθυντής της *Καθημερινής*:

ΟΙ ΚΩΔΩΝΕΣ

Ηπατήθησαν, διεβουκολήθησαν, επλανήθησαν, είστευσαν, ήλπισαν και εδιπλοψήφισαν αδίκως και παραλόγως. Ιστορία. Είχον χρήματα και έπρεπε να λάβουν τα χρήματά των. Και αυτό Ιστορία. Και Ιστορία ακόμη τα εκ της Συνθήκης της Λωζάννης απορρέοντα δίκαια. Ό,τι όμως δεν είναι Ιστορία είναι το Μέλλον, δηλαδή η από τώρα και εις το εξής

²⁵⁷ Ριζοσπάστης, 2/3/1933.

²⁵⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 23/6/1930.

²⁵⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/6/1930.

²⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 27/3/1929.

²⁶¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 2/3/1928.

οικονομική μας ζωή, η ζωή αυτών και ημών, οι φόροι μας, ο ιδρώς μας, τα χρήματά μας τα οποία δεν μπορούν να παρενοχλούνται από κωδωνοκρουσίας. Διότι δεν έχουμε. Διότι εδώσαμεν δέκα χιλιάδας εκατομμύρια ημείς οι γηγενείς εις τους πρόσφυγας, ενώ...-Ενώ έχουμε και ημείς τα πάθη μας και τα τραύματά μας και έχουμε και ημείς πολλές χήρας και πολλά ορφανά, πολλούς ανάπηρους και πολλές οικογενείας χωρίς στέγη, χωρίς προστάτας και ακόμη χωρίς ψωμί. Αυτά δεν τα γνωρίζουν οι πρόσφυγες; Και δεν γνωρίζουν τα όσα και ημείς υπέστημεν χάριν αυτών; Κάτω εκεί, εις τας χθεσινάς πατρίδας, εκεί όπου έζησαν κάποτε αυτοί υπόδουλοι ίσως αλλ' ευτυχέστεροι πάντως, εστείλαμεν εκτός από τα χρήματά μας, την ησυχίαν μας, την τιμήν μας, εστείλαμεν και ημείς τα παιδιά μας. Και εσκορπίσαμεν με σπατάλην παράφρονα το αίμα των εις τους κάμπους και τα βουνά των επί έτη ολόκληρα.[...] Χάριν αυτών επτωχύνσαμεν, [...] Τώρα τραυματίαι, θύματα, επιδιώξεως μεγάλων ονείρων, πένητες προσπαθούντες εις μάτην να αναρρώσωμεν, δεν μπορούμεν βέβαια ν' ακούωμεν τους κώδωνας των εκκλησιών να μας ζητούν αποζημιώσεις. Όχι διότι οι κώδωνες έχουν άδικον, αλλά διότι ημείς δεν έχουμε να τους δώσουμεν. Και διότι ακόμη, αν τεθή ως δικαίωμα όλων των πολιτών η αποζημίωσις των παθημάτων των εις το άρτιον, τότε οι πρόσφυγες θα στείλουν τον λογαριασμόν των περιουσιών των εις το Δημόσιον, αλλά θα στείλωμεν και ημείς επί τέλους τον λογαριασμόν των ποδιών και των χειρών και του αίματος τα οποία εσκορπίσαμεν εις την Ιωνίαν...ΓΑΒ.²⁶²

Σε αυτό το συναισθηματικά φορτισμένο άρθρο ο διευθυντής της *Καθημερινής* ξεσπούσε με μαεστρία το μένος του κατά των προσφύγων που ακόμη μια φορά είχαν εξαπατηθεί από τους βενιζελικούς και διαμαρτύρονταν. Ο Βλάχος με την χαρισματική πένα του και χρησιμοποιώντας τη λέξη «ημείς» εξέφραζε τα συναισθήματα όλου του «αντιβενιζελικού λαού».²⁶³ Ο λαός που υπέφερε τόσα δεινά όλα αυτά τα χρόνια από τότε που ξεκίνησε η Μικρασιατική εκστρατεία (για την οποία υπεύθυνος ήταν ο Βενιζέλος) για να απελευθερώσει τους αλύτρωτους αδερφούς του. Ο φόρος του αίματος που πλήρωσαν οι γηγενείς για τους πρόσφυγες ήταν τεράστιος και δεν είχαν πια τι άλλο να δώσουν. Εδώ τα όρια ανάμεσα στην πολιτική χρήση των προσφύγων και στον καθαρό «αντιπροσφυγισμό» του συγγραφέα είναι δυσδιάκριτα, ενώ ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «εμείς», ο λαός και στο «αυτοί», οι πρόσφυγες είναι ξεκάθαρος.

7. Γηγενείς και πρόσφυγες ή όλοι Έλληνες;

Οι αλληλοκατηγορίες ανάμεσα στις παρατάξεις για προσπάθεια διαχωρισμού παλαιοελλαδιτών-προσφύγων ήταν το πιο σύνηθες μοτίβο στις διαμάχες του τύπου.

«Η διαίρεσις όμως αυτή, την οποία τόσο εντατικώς και αδίκως καλλιεργεί κατ'αυτάς επί ιδίω συμφέροντι ο Τύπος της κυβερνήσεως δεν αποτελεί και δεν θα αποτελέσει Ασυγχώρητον έγκλημα...»²⁶⁴, διαπιστώνει στο κύριο άρθρο της *Καθημερινής* ο

²⁶² *Καθημερινή*, 20/6/1930.

²⁶³ Η λέξη «λαός», χρησιμοποιείται ως κεντρική έννοια στις αντιβενιζελικές εφημερίδες του Μεσοπολέμου. Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Δημήτριος Λαμπράκης, Γεώργιος Βλάχος»ό.π.

²⁶⁴ *Καθημερινή*, 8/4/1932. Βλ. ακόμη άρθρο με το ίδιο θέμα και τίτλο «Η Μητρώα», 12/4/1925.

Γεώργιος Βλάχος. Ενώ ένας πρόσφυγας σε επιστολή του ομολογεί ότι δεν εμπιστεύεται τους βενιζελικούς που «εδημιούργησαν και σκοπίμως εκαλλιέργησαν φοβερόν μίσος μεταξύ ημών και του γηγενούς, του ελληνικού λαού.»²⁶⁵

Ο φιλοβασιλικός τύπος προσπαθούσε να πείσει τους πρόσφυγες ότι δεν είναι εχθροί των αντιβενιζελικών και ότι αυτά που γράφονταν στον βενιζελικό τύπο ήταν συκοφαντίες. Πράγματι το *σφυροκόπημα* του *Ελεύθερου Βήματος* με συνεχείς αναφορές σε υποτιμητικά σχόλια και συμπεριφορές των αντιβενιζελικών εναντίον των προσφύγων δεν είχε τέλος, ο βενιζελικός τύπος αλλά και ο *Ριζοσπάστης* ήταν γεμάτοι από τοξικά σχόλια που (υποτίθεται ότι) έκαναν οι φιλοβασιλικοί για τους πρόσφυγες: «όψιμοι Έλληνες», «τουρκόσποροι», «επιδρομείς», «δεν είναι συνηθισμένοι να ζουν υπό καθεστώς ελευθερίας»,²⁶⁶ «λεπροί», «σπιναλόγκες», «σαρικοφόρους».²⁶⁷

Μέσα από τα δημοσιεύματα του αντιβενιζελικού τύπου ακόμη και το 1936 που οι φιλελεύθεροι είχαν χάσει προ καιρού την εξουσία υπήρχει διάχυτη η πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες δεν θα άλλαζαν στρατόπεδο:

*Είνε πάρα πολύ γνωστή και η παλαιά και η πρόσφατος ιστορία των σχέσεων του αντιβενιζελισμού προς το προσφυγικόν στοιχείον, ώστε να είνε βέβαιον ότι ο προσφυγικός όγκος είνε αδύνατον να συμπαθήσει τους δημίους του. Ούτε ύβρεις ούτε προπηλακισμοί ούτε αι κολακείαι και τα δελεάσματα είναι δυνατόν να γεφυρώσουν το μεταξύ προσφύγων και αντιβενιζελικών χάσμα.*²⁶⁸

Και δεν είχε άδικο αν φανταστεί κανείς ότι ακόμη και μετά το 1932 που επικράτησαν οι αντιβενιζελικοί, 7 στους 10 πρόσφυγες συνέχιζαν να στηρίζουν τον «προστάτη» τους.²⁶⁹ Ο αντιβενιζελικός τύπος είχε πλήρη επίγνωση αυτού του φαινομένου, ωστόσο πάσχιζε με διάφορα επιχειρήματα να επηρεάσει μια μερίδα προσφύγων ότι δεν βάρυνε τους φιλοβασιλικούς η ευθύνη για την κατάληξη της Μικρασιατικής εκστρατείας, ενώ στους παλαιοελλαδίτες «έκλεινε το μάτι» ερμηνεύοντας την ταύτιση των προσφύγων με το πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου, ως αποτέλεσμα οικονομικής συνδιαλλαγής σε βάρος των γηγενών.²⁷⁰ Ήλπιζε, τέλος, ότι κάποια στιγμή οι πρόσφυγες θα βάλλουν μυαλό: «Οι πρόσφυγες [...] εάν στερούνται πολιτικής αγωγής ανεφίκτου υπό τον μακροχρόνιον ξενικόν ζυγόν, δεν στερούνται όμως αντιλήψεως και οξυδερκείας, είνε δε βέβαιον, ότι η στενή επαφή με τους από μακρού ελευθέρους πολίτας της χώρας ταύτης θα αναπτύξη και εις αυτούς το πολιτικόν αισθητήριον...».

Το ΚΚΕ θεωρούσε ότι η διαίρεση του λαού ήταν στόχος και των δύο αστικών κομμάτων: «Μας βάζουν να αλληλοσφαχτούμε ντόπιοι και πρόσφυγες, μας

²⁶⁵ *Καθημερινή*, 20/8/1924.

²⁶⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 29/7/1928, 5/3/1932, 6/5/1933.

²⁶⁷ *Ριζοσπάστης*, 6 & 10/ 2/1936.

²⁶⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 22/2/1936.

²⁶⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το '22*, ό.π., σ. 152.

²⁷⁰ Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς », ό.π., σ.32.

φανατίζουν, μας κάνουν να αλληλομισιόμαστε για να μας κρατούν χωρισμένους και να κάνουν έτσι τη δουλειά τους». «Στα κηρύγματα μίσους και διχασμού, απαντήστε με την ενότητα ντόπιων και προσφύγων εργαζομένων κατά κοινών εκμεταλλευτών».²⁷¹ Επί πρωθυπουργίας Τσαλδάρη παρατηρείται μια εμμονή στην ενότητα: «Αληθινόν κήρυγμα ομονοίας υπήρξεν ο χθεςινός λόγος του κ. Π. Τσαλδάρη εις την προσφυγικήν συγκέντρωσιν του Τριανόν, ετέθη ο ακρογωνιαίος λίθος της ψυχικής ενότητας, της γαλήνης και ησυχίας του συνόλου του ελληνικού λαού.»²⁷²

«Συμφέρει η διάκρισις Γηγενών και Προσφύγων; Δεν είναι ύψιστον εθνικόν συμφέρον να εκλίπη πάσα διαφορά και να επέλθη συγχώνευσις και αφομοιώσις;» αναρωτιόταν η εφημερίδα *Παμπροσφυγική* το 1926. (14/10)

Εγκαίνια της ύδρευσης της Νέας Σμύρνης από τον Ιωάννη Μεταξά, τον Φεβρουάριο του 1937.
Πηγή, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Ο Ιωάννης Μεταξάς θα είναι τελικά ο ηγέτης που θα ενσαρκώσει τέλεια τον ρόλο του «πατερούλη» που θα «ενώσει» όλους του Έλληνες. Από το 1936 έως και το 1940 στην λογοκριμένη *Καθημερινή* βρίσκουμε δεκάδες άρθρα που αναφέρονται ακριβώς στην εξάλειψη της διαφοράς ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες:

«Γηγενείς και πρόσφυγες δεν υπάρχουν πλέον όλοι είναι παλιοί Αθηναίοι», «“Το όνειρον”, Οι πρόσφυγες έγιναν Έλληνες», «Ο Μεταξάς ένωσε του Έλληνες»,

²⁷¹ Ριζοσπάστης, 9 & 12/2/1936.

²⁷² Καθημερινή, 17/9/1932.

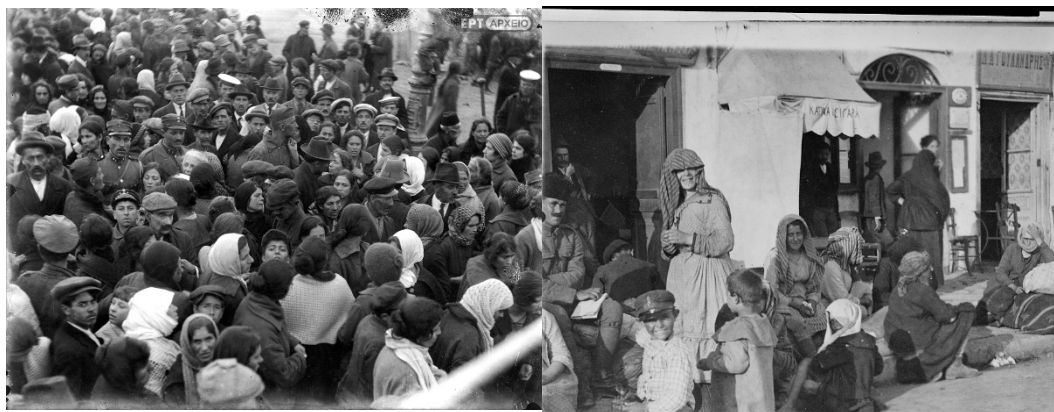
«Είμεθα ένας λαός συσσωματομένος χωρίς διαιρέσεις, χωρίς πάθη, χωρίς μίση, χωρίς γηγενείς και πρόσφυγες. Είμεθα μόνον Έλληνες, αποφασισμένοι δια το μεγαλείον της πατρίδος, της κοινής μας πατρίδος. Έτσι θα βαδίσουμε εμπρός.», «Εις εν έτος[...] πρόσφυγες δεν υπάρχουν πλέον. Υπάρχουν καλοί και φιλόνομοι πολίται, Έλληνες, όπως Έλληνες και φιλόνομοι εγίναμεν όλοι...».

“Η Αφομοίωσις”, Οι εκπρόσωποι του προσφυγικού κόσμου, συνεκεντρώθησαν εκεί και μαζί των ολόκληρον σχεδόν το υπουργικόν συμβούλιον δια να σβήσουν αυτοί οι ίδιοι και με αυτούς το Κράτος μίαν λέξιν από την ελληνικήν γλώσσαν, την λέξιν “πρόσφυγες”.», « [...] ετονίσθη ότι ο όρος πρόσφυγες και προσφυγικοί συνοικισμοί πρέπει για λόγους αυτόχρημα εθνικούς να εξαλειφθή από το λεξιλόγιον της κοινής χρήσεως.²⁷³

Το επίσης λογοκριμένο *Ελεύθερον Βήμα*, περιείχε στην ύλη του εκτενή ρεπορτάζ για τα έργα και τις ημέρες του Μεταξά αλλά δεν αναφερόταν σε αυτή την παράμετρο της «ενότητας» παρά μόνο όταν δημοσίευε λόγους του ίδιου του δικτάτορα ή άλλων αξιωματούχων του καθεστώτος που αναφέρονταν στο θέμα.

B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΣΤΕΓΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

Από την παρούσα μελέτη ήδη προκύπτει ότι το οικονομικό ζήτημα προκάλεσε πολύ μεγάλες τριβές ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς. Και μόνο η θέα όλων αυτών των εξαθλιωμένων ανθρώπων που είχαν «καταλάβει» τον Πειραιά, την Αθήνα και πολλές ακόμη περιοχές της Ελλάδας, ενεργοποιούσε συναισθήματα συμπόνιας αλλά ταυτόχρονα και φόβου για το τι μέλλει γενέσθαι.

Πηγές: Αρχείο EPT, Library of Congress

Πολλά έχουν γραφτεί για το αν τελικά το προσφυγικό συντέλεσε στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Οι απόψεις δίστανται.

²⁷³ *Καθημερινή*, 16/2/1937. Βλ. επίσης, 22/3/1937, 1/8/1937, 5/8/1937, 9/8/1937, 27/1/1939, 9/1/1940.

Η ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

[...] Οι πρόσφυγες, δια της φιλοπονίας και εντατικής παραγωγικότητός των, ην διετράνωσαν μέχρι τούδε, θα είναι εκείνοι, οίτινες θα τονώσουν την Εθνικήν Οικονομίαν και τους πόρους του Κράτους. [...] Εκ μέρους των τραπεζικών και οικονομολογικών Αυθεντιών της Ελλάδος διαπιστούται και κηρύσσεται μεγαλοφώνως, ότι οι πρόσφυγες κατέστησαν οι κυριότεροι συντελεσταί της οικονομικής αναζωογονήσεως και ευρωστίας της Κοινωνίας του Κράτους μετά την εξάντλησιν δεκαετών πολέμων και την αποσυνθετικήν συμφοράν της Μικράς Ασίας.²⁷⁴

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι πρόσφυγες αναπλήρωσαν την έλλειψη εργατικών χεριών που είχαν αποδεκατιστεί εξαιτίας των συνεχών πολέμων αλλά και της υπερατλαντικής μετανάστευσης που ανθούσε στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} που έγινε ελεγχόμενη. Επίσης η φθινή και ανειδίκευτη εργασία κυρίως των γυναικών και των παιδιών καθώς και οι εκατοντάδες χιλιάδες εν δυνάμει καταναλωτές συνιστούσαν θετικές προοπτικές ανάπτυξης. Από την άλλη, η απώλεια σημαντικών πλουτοπαραγωγικών πηγών, εδαφών, κεφαλαίων και ευκαιριών που βρίσκονταν εκτός ελλαδικού χώρου ήταν πλήγμα για την οικονομία.

Το Ελληνικόν εμπόριον υπέροχον ως εκ της ευστροφίας του και της πείρας του κατά την προπολεμικήν εποχήν, ακαταγώνιστα επικρατούν και ακούραστα προπορευόμενον-όσον ισχυρός ήτο ο μεγάλος του αλυστρωτισμού παλμός, τόσο ζωηρόν και ακμαίον ήτο το Ελληνικόν Εμπόριον. [...] Η μεταπολεμική όμως εποχή ανώμαλος και αποκλειστική ανετρέψασα άρδην παλαιάς και ακλονήτους άλλοτε καταστάσεις [...]. Η επικρατούσα κατάστασις δύναται να συνοψισθή τραγικά εις τας εξής εξόχους εκφραστικές λέξεις “Η Ελλάς εντός της Ελλάδος.” [...] Έτσι ο περιορισμός αυτός δύναται να θεωρηθή άνευ υπερβολής το οδυνηρότερον οικονομικόν πλήγμα, το οποίον υπέστημεν εκ των ατυχιών του πολέμου.²⁷⁵

Πάνω απ όλα όμως ήταν η αποκατάστασή των προσφυγικών μαζών που είχε τεράστιο κόστος για το ελληνικό κράτος και τους Έλληνες φορολογούμενους καθώς μέχρι και το 1931 απορροφούσε το 40% των ετήσιων προϋπολογισμών.²⁷⁶

²⁷⁴ Παμπροσφυγική, 8/11/1925.

²⁷⁵ Αχ. Καλευρά, *Αστυφιλία, Παρασιτισμός*, ό. π., σ. 7.

²⁷⁶ Charles.P. Howland, *L'etablissement des refugies en Grece*, Γενεύη 1926, σ. vi. Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό. π., σ. 33.

Οι μεγαλύτερες δυσκολίες στην αποκατάσταση των προσφύγων παρουσιάστηκαν στις πόλεις γιατί ενώ η τακτοποίησή τους εκεί ήταν περιπλοκότερη, δαπανήθηκαν πολύ λιγότεροι πόροι: για τους *πρόσφυγες των αστικών περιοχών* 1.130.894 αγγλικές λίρες, ενώ για τους *αγρότες πρόσφυγες* 8.229.891.²⁷⁷ Η συγκέντρωση όλων αυτών των μαζών στις πόλεις ενέτεινε τη φτώχεια και προκάλεσε «περιθωριακότητα.»²⁷⁸ Η *βίαιη αστικοποίηση*²⁷⁹ από τα τεράστια κύματα προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί δημιούργησαν δύο αλληλένδετα προβλήματα που ζητούσαν άμεση λύση. Ήταν η στέγαση και η εργασία. Όσο οι πρόσφυγες αφήνονταν στην τύχη τους τόσο αναζωπυρώνονταν ο φόβος και η οργή ένθεν κι ένθεν.

Πηγή, Αρχείο, ΕΡΤ

1. Στέγαση

Με το που έφτασαν οι πρόσφυγες στον Πειραιά και την Αθήνα αυτό που έπρεπε αμέσως να γίνει ήταν να βρεθεί ένας χώρος για να μείνουν. Τους πρώτους μήνες έμεναν όπου έβρισκαν. Μέχρι την δημιουργία της ΕΑΠ, για την εγκατάστασή τους φρόντιζαν φιλανθρωπικές οργανώσεις και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων που ιδρύθηκε από το κράτος τον Νοέμβριο του 1922. Τα πρώτα υποτυπώδη σπίτια φτιάχτηκαν από το ΤΠΠ και ο τρόπος απόκτησής τους, όπως φαίνεται και από την μαρτυρία που ακολουθεί δεν ήταν και τόσο διάφανος.

²⁷⁷ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 34.

²⁷⁸ Ο όρος *περιθωριακότητα* χρησιμοποιείται στο, Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σ. 189.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 152.

Ο Παναγιώτης Σταμπούλος, περιγράφει πώς κατάφερε τελικά να εξασφαλίσει ένα ξύλινο παράπηγμα για την οικογένειά του από αυτά που έχτισε το Ταμείο Περιθάλψεως το 1923 στην Καισαριανή:

Ο Μητσοτάκης είναι Κρήτης, υπάλληλος του ταμείου περιθάλψεως, σε αυτόν είχε ανατεθεί η διεύθυνσις στεγάσεως προσφύγων, και η υπηρεσία του στεγάζετο εις τα παλαιά Ανάκτορα [...] Ήταν κατεργάρης, τα κατάφερνε θαυμάσια, και χρηματίζετο από τους πλουσίους Αθηναίους των οποίων τα μέγαλα είχαν επιταχθεί για τους πρόσφυγας. Γι αυτό εις τα παραπήγματα του καταυλισμού μας μετέφερε τις οικογένειες των επιταγμένων σπιτιών των Αθηναίων [...] Μέσα στον σπορόν των γυναικών που κατάκλυζε καθημερινώς το γραφείον του υπήρχαν φυσικά !!! και νοστιμούλες γυναίκες, ή κορίτσια, οι υπάλληλοί του καταλλήλως πλησίαζαν όσες από αυτές ημπορούσαν, και από μίαν ιδιαιτέραν είσοδον τες περνούσαν εις το γραφείον του. Εκεί εγένετο ο συνδυασμός του γλεντιού και της διαφθοράς και κατόπιν μερικές από αυτές προηγούντο στην Στέγασιν. Βλέποντας αυτά τα πράγματα, πίστευα πως δεν θα κατόρθωνα τίποτα με την νομιμόφρονα τακτική μου, και μια μέρα έχασα την υπομονή μου μπήκα στο γραφείον του δια της βίας, και όταν ξαφνικά είδα το παζάρεμα της Στεγάσεως και της διαφθοράς των προαναφερθεισών γυναικών, νευρίασα, και πάνω από το γραφείον του πήρα ένα βαρύ μελανοδοχείον το πέταξα στα μούτρα του Μητσοτάκη. Αυτό ήταν !!!²⁸⁰

Η αυθαιρεσία ήταν διάχυτη παντού από τα πάνω προς τα κάτω. Τα σπίτια αυτά, πολύ συχνά καταλαμβάνονταν από πρόσφυγες, ενώ κάποιοι άλλοι έφτιαχναν γύρω από τους οικισμούς αυτοσχέδιες κατασκευές με καφάσια και ντενεκέδες για να έχουν μια πρόχειρη στέγη πάνω από το κεφάλι τους. Ακόμη και μετά την ανάληψη του έργου της αποκατάστασης από την ΕΑΠ το 1924, δεν υπήρξε μεγάλη βελτίωση της κατάστασης. Έτσι οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μόνιμα πια στις πρόχειρες ιδιοκατασκευές χωρίς κανέναν σχεδιασμό και προγραμματισμό κάτι που είχε επιπτώσεις και στις σχέσεις τους με τους γηγενείς. Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η οικονομική κατάσταση των φτωχών γηγενών ήταν επίσης οικτρή. Οι κοινωνικές ανισότητες τα χρόνια των πολέμων είχαν οξυνθεί. Η οικονομία αιμορραγούσε, με εξαίρεση κάποιους βιομήχανους που είχαν πλουτίσει λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων. Τα κέρδη τους δεν είχαν επενδυθεί με στόχο τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας αλλά τοποθετήθηκαν κερδοσκοπικά, σε τράπεζες και χρηματιστήρια. Έτσι το κράτος δεν είχε τους πόρους για να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις υποχρεώσεις του απέναντι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.²⁸¹

²⁸⁰ Παναγιώτης Σταμπούλος, αδημοσίευτο χειρόγραφο ημερολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικού Πολιτισμού, Δήμος Καισαριανής, σ. 106. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς», ό.π., σ.7.

²⁸¹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 10-11.

Τα πεδία των συγκρούσεων ήταν κυρίως οι φτωχογειτονιές που ήταν απομονωμένες από τις κηπουπόλεις όπου ζούσαν οι πλούσιοι Αθηναίοι αλλά και κάποιοι εύποροι πρόσφυγες.

Πηγή, Αρχείο

Μανόλη Μεγαλοκονόμου

«Η ελληνική αστική τάξη, συγκεντρωμένη κυρίως στην Αθήνα, ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στον κοινωνικό διαχωρισμό. Έτεινε να επεκτείνει προσεκτικά τον ζωτικό της χώρο σε μεγάλη απόσταση και οπτική απομόνωση από τις προσφυγικές και τις λαϊκές γειτονιές, σε αποκλειστικές συνοικίες.»²⁸² Στην πραγματικότητα η μεσοπολεμική κοινωνία της Αθήνας και του Πειραιά ήταν διαιρεμένη σε πολλά επίπεδα: Ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς χωρίς ενδιάμεσα στρώματα. Ανάμεσα σε αυτούς που εμπλέκονταν σε άτυπες μορφές οικονομίας και σε αυτούς που ασχολούνταν με την επίσημη οικονομία όπως θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες. Ενώ διαιωνιζόταν και ο Εθνικός Διχασμός ανάμεσα σε βενιζελικούς και βασιλόφρονες.²⁸³ Οι εφημερίδες έδιναν τον ιδεολογικό τόνο και διαμόρφωναν το κλίμα του Μεσοπολέμου για να ευδοκιμήσουν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις και να ενταθεί ακόμη περισσότερο η πόλωση.

1.1. Επιτάξεις

Οι επιτάξεις ήταν ένα από τα έκτακτα μέτρα που πάρθηκαν με νόμο στα τέλη του 1922 «Περί επιτάξεως κατοικουμένων και οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων». Επιτάχθηκαν πάνω από 8 χιλιάδες κτίρια, δημόσια όπως σχολεία και θέατρα αλλά και ιδιωτικά όπως σπίτια ακόμη και χαρτοπαικτικές λέσχες.²⁸⁴

«Το μικρό ελληνικό έθνος των πέντε εκατομμυρίων ψυχών υποδέχτηκε τους πληγωμένους από τη δυστυχία αδερφούς του με αταλάντευτο θάρρος και ανοιχτές αγκάλες. Και το τελευταίο νοικοκυριό άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του και δέχτηκε μερικούς πρόσφυγες. Στην Αθήνα πάνω από πέντε χιλιάδες δωμάτια σε ιδιωτικά σπίτια προσφέρθηκαν σε πρόσφυγες.»²⁸⁵

²⁸² Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, σ. 219.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 189.

²⁸⁴ *Καθημερινή*, 30/9/1922.

²⁸⁵ H. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ.88.

Αυτό το απόσπασμα από το βιβλίο του προέδρου της ΕΑΠ Henry Morgenthau μάλλον δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αντίθετα η αναγκαστική συγκατοίκηση προκάλεσε μεγάλες εντάσεις. Ήταν λογικό η συμβίωση γηγενών και προσφύγων κάτω από την ίδια στέγη για μεγάλο χρονικό διάστημα να φέρει γκρίνια και αντίδραση καθώς ξαφνικά χιλιάδες οικογένειες έπρεπε να μοιράζονται τα σπίτια τους με ξένους, ενώ τα παιδιά τους δεν μπορούσαν να πάνε στο σχολείο σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και για 2 ολόκληρα χρόνια.²⁸⁶ Ενδεικτικό είναι ότι το 1925 σε Αθήνα και Πειραιά 45 σχολεία στέγαζαν ακόμη πρόσφυγες. Επιπροσθέτως υπήρχαν πάρα πολλά παράπονα και καταγγελίες για τις φθορές που υπέστησαν τα επιταγμένα σπίτια. Το Υπουργείο Πρόνοιας μάλιστα εξέδωσε εγκύκλιο οδηγία «προς αποφυγήν φθορών εις επιταγμένα οικήματα».²⁸⁷

Οικογένειες προσφύγων εγκατεστημένες στο Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας, Πηγή, Αρχείο ΕΡΤ

Ο Ριζοσπάστης πρότεινε ως λύση να επιταχθούν όλα τα μέγαρα των πλουσίων και του κράτους αλλά όχι τα μικρά σπίτια των φτωχών ανθρώπων.

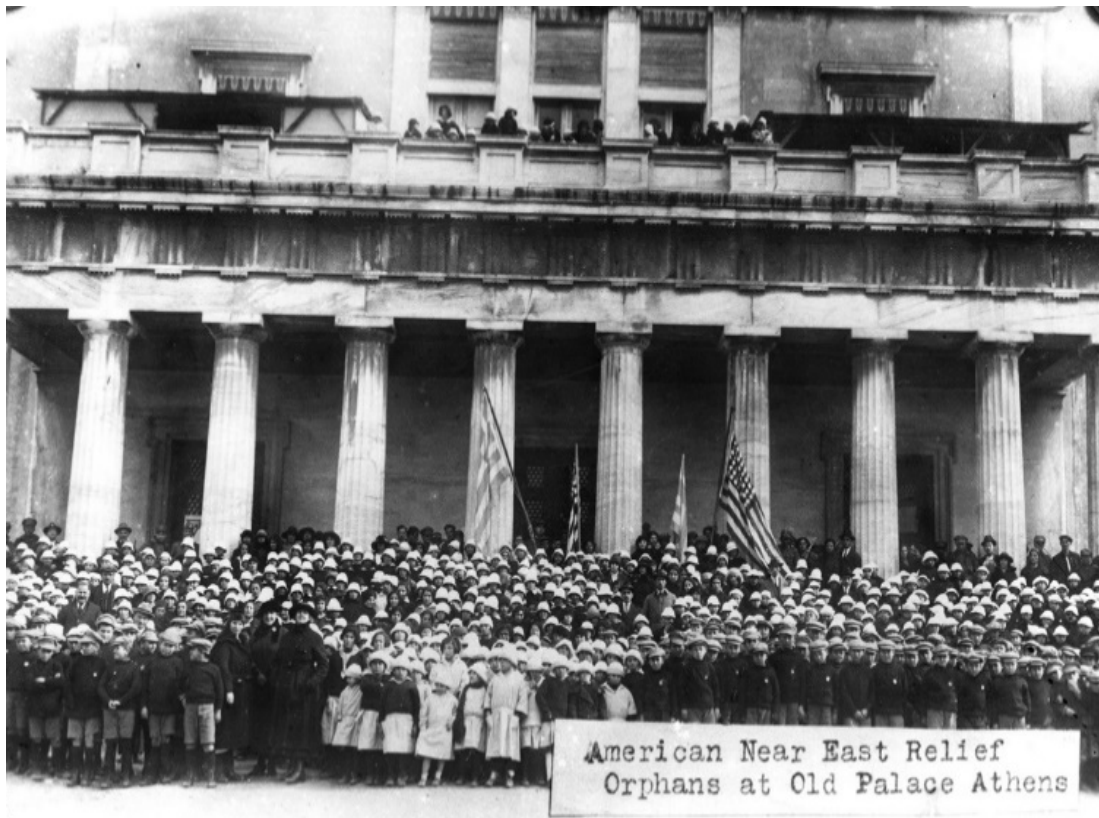
Επί του παρόντος έχουμε μόνον τον νόμον περί αναγκαστικής στεγάσεως των προσφύγων. Δεν παρήλθεν ούτε εβδομάς από της εφαρμογής του και τα παράπονα άρχισαν και αι διαμαρτυρίαι πληθύνονται. Δεν πρόκειται βεβαίως περί παραπόνων ή διαμαρτυριών εκ μέρους των πλουτοκρατών. Κάθε άλλο. Αι ευπορούσαι τάξεις, αι τάξεις των εμπόρων και αισχροκερδών κατοικούσαι εις καλλιμάρμαρα μέγαρα, κατορθώνουν γιατί έχουν προς τούτο άφθονα τα μέσα να καταστρατηγήσουν τον νόμον

²⁸⁶ Βλ. Ν. Ανδριώτης, «Μικρασιάτες πρόσφυγες», ό.π.

²⁸⁷ Υπουργείον Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων (Αθήνα 1926), σ. 131. Παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό.π., σ. 120.

και να εξαπατήσωσιν δι εικονικών εγκαταστάσεων τας επί τούτω επιτροπάς. Πρόκειται απλούστατα περί παραπόνων και διαμαρτυριών προερχομένων εκ των κάτω τάξεων, των εργατών, βιοπαλαιστών και μικρονοικοκυραίων.[...] Αυτοί, ο λαός καλείται να πληρώσει εξ ολοκλήρου όλα τα βάρη της Μικρασιατικής συμφοράς.²⁸⁸

Στην αρχή της προσφυγικής κρίσης η *Καθημερινή* προέτρεπε ακόμη και τον βασιλιά να δώσει τα ανάκτορα και πολλά ακόμη μεγάλα δημόσια κτίρια για να μείνουν οι πρόσφυγες.²⁸⁹ Τελικά τα Παλιά Ανάκτορα έγιναν το κέντρο συντονισμού της προσφυγικής περίθαλψης και νοσοκομείο και ορφανοτροφείο της Near East Relief.²⁹⁰

Πηγή, Αρχείο EPT

Ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος δεν έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία για το δράμα των προσφύγων και δεν επισκέφτηκε (όσο ήταν στο θρόνο αλλά ούτε και μετά) κανέναν καταυλισμό γιατί «φοβόταν ότι οι βασιλόφρονες θα τον επέκριναν αν έκανε κάτι τέτοιο.»²⁹¹

²⁸⁸ Ριζοσπάστης, 5/12/1922.

²⁸⁹ Καθημερινή, 6/9/1922.

²⁹⁰ Βλ. περισσότερες πληροφορίες εδώ:

<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtiro/Istoria-Ktiriou/>

²⁹¹ H. Morgenthau, ό.π., σ.201.

1.2. Απαλλοτριώσεις - καταλήψεις

Ένα ακόμη σημείο τριβής ήταν οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις τις οποίες διενεργούσε η ΕΑΠ για να κατασκευαστούν συνοικισμοί προσφύγων εκεί που υπήρχε χώρος, δηλαδή εκτός των ορίων των πόλεων. Σύμφωνα με τη Λεοντίδου, η εγκατάσταση των προσφύγων μακριά από το κέντρο της Αθήνας και του Πειραιά εξυπηρετούσε για ακόμη ένα λόγο: να μην έρχονται σε επαφή με τον γηγενή πληθυσμό και δημιουργούνται προβλήματα. Μετά το 1922, Αθήνα και Πειραιάς ενώθηκαν σε ένα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα καθώς όλος ο κενός χώρος ανάμεσά τους εποίκιστηκε από πρόσφυγες που μετασχημάτισαν και την *κοινωνική γεωγραφία* της πρωτεύουσας.²⁹² Τα πρόχειρα παραπήγματα αυτών των παραγκουπόλεων που έγιναν οι μόνιμες κατοικίες των προσφύγων περιγράφονταν στον τύπο της εποχής ως *τρώγλες*. Μπορούμε να μιλήσουμε χονδρικά για δύο είδη αυτοστέγασης. Των άπορων προσφύγων που ζούσαν στις τρώγλες και αυτών που είχαν μια μικρή οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν τα οικόπεδα που τους πουλούσε η ΕΑΠ. Και στις δύο περιπτώσεις είναι πολύ συχνά τα φαινόμενα «κοινωνικού ακτιβισμού», ως έκφραση αγανάκτησης για την απραξία των κρατικών μηχανισμών, μέσω της αυθαίρετης δόμησης και των καταλήψεων κενών χώρων, είτε κτισμάτων είτε κτημάτων.

Προσφυγικές παράγκες κάτω από τον Λυκαβηττό. Πηγή, ΕΡΤ Αρχείο

Η απάντηση του κράτους ήταν από ανοχή έως βίαιη καταστολή. Αντιθέτως η στάση των εφημερίδων σε αυτήν τη μορφή *παραβατικότητας* των φτωχών προσφύγων ήταν υποστηρικτική.

²⁹² Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ. 209.

ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΟΝΤΑΙ ΤΗ ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΦΤΟΧΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΚΟΠΕΥΤΗΡΙΟΥ ΚΑΝΝΙΒΑΛΙΣΜΟΙ ΑΣΤΥΦΥΛΑΚΩΝ

Εδώ, και 15 μέρες, δώσανε τὰ νεόκτιστα σπίτια τῶν συνοικισμῶν σκοπευτηρίου. Ἡ διανομὴ ἔγινε σ' ὅσους εἶχαν νὰ προκαταβάλουν 5 χιλ. δραχμῆς. Πολλὲς οἰκογένειες λένε, καὶ ἐπεὶ αὐτὴ δὲν ἔβγανε τὴν ποδοπάτησαν σὺν κεφαλῇ, σὺν στήθος καὶ στήν κοιλιά ἦν καὶ εἰς τὰ ἔγκυες. Στὶς διαμαρτυρίες τῶν ἐργατῶν οἱ ἀστυφύλακες λέγανε ὅτι

Τὰ «σπίτια» τοῦ συνοικισμοῦ Σκοπευτηρίου Καλλιθέας

πούλγαν τις ἑστίες τους καὶ τις καυσσάρδες τους γιὰ νὰ μαζέψουν τις 5 χιλ. Ὅσοι δὲν εἶχαν τοὺς γκαρμέϊζαν τὰ σπίτια καὶ τοὺς ἀφῆναν μέσα στὸς ὁρότους. Κατέφεραν νὰ φέρουν σὲ ἀντίθεση τοὺς πρόσφυγες πὺν τοσκόωνονται ποὺς νὰ καταλάβει μερικὰ σπίτια πὺν περιεψαν. Ἡ Διεύθυνση Εὐχαριστοῦ φτωχὰ με τέσσερα παιδιά, πῆγε καὶ κατέλαβε ἕνα σπίτι. Ἀμέσως ἦλθε κουστωδία ἀστυφύλακων νὰ τὴν ὀγὰ

ὅτι αὐτοὶ καθαρίσουν ἔλους. Στὴ φα-σαρία ἦρθε καὶ ἕνας ἀπὸ τὸ σωμα-τείο ἢ «Πρόεδρος» καὶ ἀντὶ νὰ ἐπεί-θει ἔλεγε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα.

Ἀς τὰ θέλουν οἱ πρόσφυγες καὶ ὅταν θὰ γίνουν οἱ ἀρχαιρεσίες νὰ ψηφίσουν τὴν ἀριστερὴν παράτα-ξη, πὺν μόνο αὐτὴ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ζητήματά τους.

Καλλιθέα, 19/6/33. Σαρραϊάτης

φαίνεται ὅτι κατανοεῖ καὶ νομιμοποιεῖ την αὐτενέργεια των προσφύγων που καταλάμβαναν χώρους κυρίως σε κτήματα μεγαλοϊδιοκτητῶν (κυρίως αν αυτοὶ ἦταν βενιζελικοί!). Ἐχει ενδιαφέρον νὰ πούμε ἐδῶ ὅτι το αναγνωστικό κοινό της *Καθημερινῆς* ἦταν ως ἐπὶ το πλείστον ψηφοφόροι του Λαϊκοῦ Κόμματος, συντηρητικοὶ παλιοελλαδίτες *νοικοκυραῖοι*, που απασχολοῦνταν στους παραδοσιακοὺς τομείς της οικονομίας καὶ οἱ οποίοι τάσσονταν ἐνάντια στην ἐκσυγχρονιστικὴ αστική τάξη που στήριζε το βενιζελισμό. Ἀπὸ την ἄλλη το *Ελευθέρων Βήμα* ως ὄργανο του βενιζελισμοῦ ἐξέφραζε τον επιχειρηματικὸ κόσμο, καὶ ομάδες ἐνταγμένες στον ἀνερχόμενον καπιταλιστικὸ καταμερισμὸ ἀπὸ βιομήχανους μέχρι καὶ ἐργάτες.²⁹³

Ἡ *Καθημερινή* εἶχε πάντα μια ἐπισήμανση στην ὕλη της γιὰ νὰ χαϊδέψει τα αὐτιά των ἀντιβενιζελικῶν καὶ νὰ θυμίσει ὅτι καὶ οἱ γηγενεῖς ζητοῦσαν ἀποκατάσταση καὶ «εἶναι πιο πολλοὶ ἀπὸ τα ἀδελφία μας ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία.»

Ο *Ριζοσπάστης* εἶχε δεκάδες καταγγελτικὰ ἀρθρα στην ὕλη του γιὰ τὴ βία καὶ τοὺς *κανιβαλισμούς* των αστυνομικῶν ἐναντίον των ἀδικημένων καταληψιῶν.²⁹³

Ἡ *Καθημερινή* κατήγγειλε τὴν κυβέρνηση γιὰ το γεγονός ὅτι *μεγιστάνες φίλοι του βενιζελισμοῦ*, ὅπως ο *Εμμανουήλ Μπενάκης* ἐξαιρούνταν ἀπὸ τοὺς νόμους της ἐπίταξης καὶ της ἀπαλλοτρίωσης. «Ἰππικὸν με γυμνάς σπάθας ἐπελαύνει καὶ διώκει πρόσφυγας ἀπὸ ἐν ὑπόστεγον οἰκογένειαι σήπονται καὶ ἀποθνήσκουν ἐν ὑπαίθρῳ ἀλλ' αἱ θύραι του κ. Εμ. Μπενάκη μένουν κλεισταί, το ἀναπαλλοτρίωτον τσιφλίκι βενιζελικοῦ μεγιστάνος.»²⁹⁴

Σε αὐτὸ το ρεπορτάζ της *Καθημερινῆς* που επικαλεῖται μάλιστα ως πηγή τον *Ριζοσπάστη*,

²⁹³ *Ριζοσπάστης* 20/6/1933 (φωτογραφία). Βλ. ἐνδεικτικὰ, 3 & 15/7/1925, 4 & 18/4/1933, 4/8/1935, 5/8/1933, 2 & 8/2/1936, 1/6/1936, 19 & 20/2/1936, 31/1/1936, 15, 18 & 20/1/1936. Παρατηρεῖται σύμφωνα πάντα με τον *Ριζοσπάστη* μια αὐξηση των ἐξώσεων κατὰ τὴν πρώτη περίοδο διακυβέρνησης Μεταξά, το 1936.

²⁹⁴ *Καθημερινή*, 11/10/1924.

²⁹⁵ Γ. Μαυρογορδάτος, «Οἱ διαστάσεις του κομματικοῦ φαινομένου στην Ελλάδα, παραδείγματα ἀπὸ τον Μεσοπόλεμο», στο Γ. Κοντογιώργης (ἐπιμ.) *Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ἀθήνα 1977, σ. 153-173, παρατίθεται στο Λ. Λεοντίδου, ὁ. π., σ. 190.

Οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις που έθιγαν τα συμφέροντα των παλαιοελλαδιτών ήταν ένα από τα αγαπημένα θέματα του αντιβενιζελικού τύπου για να χτυπήσει τους φιλελεύθερους και να πυροδοτήσει ταυτόχρονα τη διχόνοια ανάμεσα στις δύο ομάδες. Σε άρθρο εφημερίδας *Εμπρός* διαβάζουμε:

*Η συνοικία Κοπανά εν αναστατώσει. Κι άλλο σκάνδαλο εκ των απείρων σκανδάλων των αμαρτωλών απαλλοτριώσεων απεκαλύφθη εις το βάρος μερικών δύστηνων κατοίκων γηγενών, κατόχων μερικών σπιθαμών γης. Απειλείται αιματοχυσία, [...] καλώς ή κακώς, το κράτος των προσφύγων, ενόμισεν ότι πρέπει να στερήσει τους γηγενείς των ιδιοκτησιών των δια να προσφέρει εις τους αδελφούς πρόσφυγας, οι οποίοι να μας τας ξαναπωλήσουν προς 50 και 60 δραχ. τον πήχυν.[...] όλες τας μικροιδιοκτησίας, αι οποίαι έπρεπε να μοιρασθούν μεταξύ των διαφόρων Αρπαζόγλου και Αποζημιωσόγλου.[...] Ήρχισεν ο διωγμός των γηγενών μικροιδιοκτητών. [...] ασφαλώς θα ευρεθώμεν τάχιστα προ εμφυλίου σπαραγμού εις την γωνίαν αυτήν των Αθηνών.[...] Οι τοιουτοτρόπως αδικούμενοι γηγενείς, έλαβον την αμετέτρεπτον απόφασιν να αντιτάξουν την βίαν κατά της βίας, αποφασισμένοι να αποκρούσουν δια των όπλων, κάθε νέαν επιδρομήν των πειρατών αυτών της ξηράς.*²⁹⁶

Η *Καθημερινή*²⁹⁷ στο ίδιο μοτίβο είχε πηχυαίους τίτλους όπως:

ΤΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ ΤΩΝ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΟΙ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΕΝ ΔΙΩΓΜΩ!

Ο κ. ΚΙΡΚΟΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΙΕΙ ΔΗΜΕΥΩΝ ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΚΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ
ΔΙΑ ΝΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΗΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ ΑΠΟΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΟΥΣ & ΠΛΟΥΣΙΟΥΣ
Η ΔΙΑΡΠΑΓΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΑΓΑΜΩΝ ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ
ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ Ο ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΥΠΟΡΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ "ΚΑΛΥΒΗΣ",
ΑΙ ΕΠΙΘΑΞΙΟΙ ΑΝΑΚΡΙΒΕΙΑΙ ΕΝΟΣ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟΥ ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝΤΟΣ

Στο αφήγημα των εφημερίδων ότι οι βενιζελικοί απαλλοτρίωναν εκτάσεις φτωχών γηγενών για να τις εκμεταλλεύονται πλούσιοι πρόσφυγες, το *Ελεύθερον Βήμα* απαντούσε συνήθως ότι πρόκειται για ψεύδη και ότι οι φιλελεύθεροι προστάτευαν και τους γηγενείς και τους πρόσφυγες.²⁹⁸ Όλες οι εφημερίδες με μονόστηλα κυρίως²⁹⁹ αλλά κατεξοχήν οι προσφυγικές είχαν πολλά ρεπορτάζ για διαμάχες ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες γι αυτό το θέμα. Οι συμπλοκές με θύματα ήταν περισσότερες στην περιφέρεια αλλά υπήρχαν και στην Αττική.

²⁹⁶ *Εμπρός*, 21 /7/1928.

²⁹⁷ *Καθημερινή*, 18/1/1928.

²⁹⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/6/1924, 19/1/1928, 24/8/1931.

²⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά: *Καθημερινή*, 26/10/1924, 8/11/1924, 9/11/1924, 24/5/1925, 19/6/1925, 14/10/1926, 10/11/1926, 15/3/1928, 13/9/1930, 26/10/1931, 10/4/1932, *Ελεύθερον Βήμα*, 6/11/1926, 7/7/1933, 11/11/1924.

Το 1928 πρόσφυγες αντιμετώπισαν τις απειλές ενόπλων, όταν προσπάθησαν να καταλάβουν τα οικόπεδα στη θέση Κοκκινόβραχος της Κοκκινιάς “κατόπιν εκδοθείσης διαταγής περί απαλλοτριώσεως αυτών”, ενώ την ίδια εποχή στον Πειραιά ντόπιος για λόγους που οφείλονται “εις κτηματικές διαφοράς”, πυροβόλησε πρόσφυγες “εξυβρίσας πρώτον τους πρόσφυγας, το κράτος και την Κυβέρνησιν”.³⁰⁰

1.3. Προσφυγικοί συνοικισμοί και εθνικοί κίνδυνοι

Εκτενή ρεπορτάζ για τις άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν στους προσφυγικούς καταυλισμούς με ανταποκρίσεις από όλη την Ελλάδα κάλυπταν μεγάλο μέρος της ύλης του *Ριζοσπάστη*: «Η προσφυγική τραγωδία στα ταμπούρια», 29/5/1927 «Στο Περιστέρι πεθαίνουν από δάγκειο» 1/9/1928, «Δρουγούτι - κόλαση», 27/11/1932, «Σπίτια-εξοντωτήρια στον συνοικισμό Βαρβάση» 20/12/1932. «Ποδαράδες, ο μαύρος χειμώνας του κρύου και της πείνας», 3/12/1933. «Βρώμα και αθλιότητα στη Νέα Ιωνία», 27/5/1933. «Στην Ελευσίνα οι πρόσφυγες κάθονται στους στάβλους», 12/7/1933. «Φρικτή κατάσταση στον συνοικισμό Σκοπευτήριο», 23/5/1935. «Στρατόπεδα προσφυγικής κακομοιριάς στη Δραπετσώνα», 31/1/1936. «Στο Περιστέρι επίγεια κόλαση, στην Καισαριανή τρομοκρατία και εξαθλίωση», 9/2/1936.

Η εφημερίδα συνήθιζε να κάνει *αυτοψία* στους συνοικισμούς και έπειτα από κάποιο χρονικό διάστημα να επιστρέφει στο σημείο για να καταγράψει τις αλλαγές. Δεκάδες ήταν οι φορές που ο *Ριζοσπάστης* έστειλε ανταπόκριση από την Καισαριανή.

[...] Μπροστά μας απλώνεται ο “συνοικισμός”, παράγκες ξύλινες και τσαντήρια άταχτα ριγμένα εδώ κι εκεί. Να μια κόλαση που έχει την αξίωση να λέγεται συνοικισμός.[...] Το θέαμα που παρουσιάζεται είναι φρικιαστικό μέσα από τα πληχτικά τσαντήρια ξεπροβάλλουν κιτρινιάρικα μούτρα που σου κινούν τον οίκτο κι άλλα μέσα στιβαγμένα, με τις γλώσσες έξω μην υποφέροντας τον καυτό ήλιο.[...] Σ’ ένα δωμάτιο 3 ½ μέτρων με 2 ½ κάθονται 7-9 άτομα, σε πολλά δε κάθονται και δύο – τρεις οικογένειες με συνολικό αριθμό ατόμων 10-12, αν και το κανονικό κατά τους υπολογισμούς τουλάχιστον της Ε.Α.Π. πρέπει να είναι μόνον τέσσερα ή πέντε άτομα.³⁰¹

Από το ρεπορτάζ προέκυπτε ότι όσα χρόνια κι αν είχαν περάσει οι συνθήκες όχι μόνο δεν είχαν βελτιωθεί αλλά είχαν χειροτερέψει καθώς δεν είχαν γίνει οι απαραίτητες έως και καθόλου παρεμβάσεις από το κράτος ενώ ο πληθυσμός στους συνοικισμούς είχε αυξηθεί δραματικά.

Ο συνοικισμός Καισαριανής τόπος μαρτυρίου για τη φτωχολογιά. Βρώμα, σκόνη και σπίτια - στρατώνες. 10 – 12 άτομα σ’ ένα δωμάτιο.-Ούτε δρόμοι ούτε φώτα.[...] τα παιδάκια παίζουν με το θάνατο. Ένας μαύρος πολτός κυλάει σιγαλά, γεμάτος βρωμίες κι ακαθαρσίες. Σα φαρμακερό φίδι ζώνει τις δύο πλευρές του συνοικισμού. Εδώ δα μπροστά μας τα παιδάκια παίζουν με τη ζωή τους. Τσαλαβουτούν αζένοιαστα μες στα βρωμερά νερά, που σκορπάνε δηλητήριο [...] Ένα αγεράκι σηκώνει μπόλικη σκόνη

³⁰⁰ *Παμπροσφυγική*, 12 & 22/1/1928, παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό.π., σ. 122.

³⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 25/5/1925.

[...] Τα δωμάτια γεμίζουν, του κάκου τρέχουν οι γυναίκες να κλείνουν τα πατζούρια [...] Το νεροζούμι που βράζει στη φουφού γέμισε κι' όλας από σκόνη [...] Τα Λαγκάδια. Έτσι λέγονται κάτι μακρυνές παράγγες σα μάντρες, δίχως χωρίσματα. Σε κάθε μια από δαύτες ζούνε περί τις 70 – 80 οικογένειες [...] Για φαντασθήτε περί τις 400 ψυχές σ' αυτούς τους "στρατώνες". Έχουν μωρά, αρρώστους, γέρους, άλλος τραγουδάει, τ' άλλο κλαίει, κειν' εκεί η οικογένεια έχει φασαρίες. Είναι υποχρεωμένοι όλοι αυτοί που στεγάζονται κάτω από την ίδια στέγη, νύχτα η μέρα νάνε σε ανησυχία μεγάλη.³⁰²

ΣΤΕΓΗ ΚΑΙ ΨΩΜΙ!

Καταστρεμμένοι, ξεσιπτωμένοι πρόσφυγες και ντόπιοι βιοπαλαιστές του Πειραιά!

Δέν φτάνει που η τελευταία νεροποντή ρήμαξε τις άθλιες παράγκες σας, δέν φτάνει που πεταχτήκατε στο δρόμο και τουρτουρίζοντας στην παγωνιά του χειμώνα. 'Η κυβέρνηση των μεγαλοεκμεταλλευτών σας Λοβέρδου, Πεσματζόγλου, Τσαλδάρηδων, αυτών που κατοικούν στα μεγαλόπρεπα μέγαρα, έρχεται τώρα να κοροϊδέψει τη δυστυχία σας, όργωνοντας ψευτοεράνιους των «κυριών» της χορτάτης «άριστοκρατίας». Με έράνιους και λίγες ψωροδραχμές δέν μπορεί ν' ανακουφιστήτε. Πρέπει ν' απαιτήσετε να σάς δοθεί άμέσως, και χωρίς κανένα όρο:

ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΖΕΣΤΗ ΚΑΙ ΕΥΡΥΧΟΡΗ, ΨΩΜΙ ΚΑΙ ΣΥΣΣΙΤΙΟ ΔΩΡΕΑΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΑΣ. ΡΟΥΧΑ ΓΙΑ ΝΑ ΖΕΣΤΑΝΕΤΕ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΑΣ. ΚΑΡΒΟΥΝΑ ΚΑΙ ΙΑΤΡΟΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ

Όργανώστε συγκεντρώσεις και πορείες της πείνας μπροστά στο Δήμο και μαζική άνοδο στο Υπουργείο Προνοίας. Απαιτήστε να σάς περιθάλψουν. Έκατομμύρια σκορπίζονται για τους πολεμικούς εξοπλισμούς για τó καινούργιο ματοκύλισμά σας. Απαιτήστε να διατεθούν τά πολεμικά κονδύλια για την περίθαλψή σας, όπως και για την περίθαλψη των ανέργων, να στεγαστήτε στα μέγαρα των πλουτοκρατών!

ΜΟΧΟ ΜΕ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ Β' ΑΠΟΧΤΗΣΕΤΕ ΣΤΕΓΗ ΚΑΙ ΨΩΜΙ!

Νέος Ριζοσπάστης, 6/12/1933

Τα ρεπορτάζ ήταν καταγγελτικά αλλά ταυτόχρονα προέτρεπαν τους πρόσφυγες να δράσουν για να αλλάξουν τα πράγματα. Τους έδιναν συμβουλές και τους επισήμαιναν ότι μόνο στο πλευρό των κομμουνιστών και με διαρκή αγώνα υπήρχε ελπίδα να καλυτερεύσουν οι συνθήκες διαβίωσής τους.³⁰³ Μέσα από τη δράση της Αριστεράς στους καταυλισμούς φάνηκε για πρώτη φορά στην πράξη αυτό που ο χώρος αυτός προέκρινε ως νόημα της *κοινωνικής αλληλεγγύης*. Με ουσιαστική βοήθεια όπως συσσίτια, αλλά και μικρές νίκες έπειτα από οργανωμένες διεκδικήσεις, το ΚΚΕ προσέγγισε σιγά σιγά τους πρόσφυγες.

Με τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στους καταυλισμούς ασχολούνταν και οι υπόλοιπες εφημερίδες που εξετάσαμε. Το *Ελεύθερο Βήμα* είχε τις λιγότερες ανταποκρίσεις για την άθλια κατάσταση των συνοικισμών ενώ προσπαθούσε να εξωραϊσει την εικόνα με ρεπορτάζ από την περιφέρεια.

³⁰² Ριζοσπάστης, 22/5/ 1933.

³⁰³ Ριζοσπάστης, 18/11/1923, 15/2/1924, 27/9/1926, 21/1/1930, 6/12/1933, 9/7/1933, 27/06/1934.

Όσον μαύρην εικόνα όμως και αν παρουσιάσει η ύπαιθρος, η εντύπωσις δεν είναι τόσο τρομακτική όσον εις τας πόλεις. Η φύσις εδώ κρατεί καλά πάντα το μυστικό του εξωραισμού και αυτής της συμφοράς. Δια τον πρόσφυγα της υπαίθρου την πλέον φιλόξενον στέγην προσφέρει ο θωπευτικός ουρανός, το αρχοντικόν φύλλωμα του ελαιοδέντρου, το χάδι του πεύκου.³⁰⁴

Πηγές, ΑρχείοΕΡΓ, Library of Congress

Εμπρός και *Καθημερινή* δεν είχαναν ευκαιρία να καταγγέλλουν τους βενιζελικούς, ως μοναδικούς υπαίτιους της τραγωδίας των προσφύγων: «Ο βενιζελισμός αφού εξεμεταλλεύθει τους πρόσφυγας, εθανάτωσε περισσότερους, παρ'όσους έσφαξεν ο Κεμάλ επί μιαν τετραετίαν.»³⁰⁵ Ταυτόχρονα έριχναν το γάντι και στους ίδιους τους πρόσφυγες που «είναι απλώς υλικό εκμεταλλεύσιμον από πάσης απόψεως και ότι επομένως πρέπει να παραμένουν “πρόσφυγες”, τείνοντες διαρκώς την χείρα επαίτιδα προς εκμεταλλευτάς των. Ούτω εξηγείται, διατί, τρία από του εκπατρισμού των έτη υπάρχει ακόμη “προσφυγικόν ζήτημα”.»

Το *Εμπρός* έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων στους καταυλισμούς που αποτελούσαν υγειονομική βόμβα έτοιμη να εκραγεί και να πλήξει τους γηγενείς Αθηναίους.

Το γεγονός όσον και αν είχε θλιβερόν δια τους πρόσφυγας θα είχεν ολιγώτερον σημασίαν, αν δεν εξεδηλούτο ένα φαινόμενον. Ότι δηλαδή όσοι δύνανται να εξοικονομήσουν κάποιο περίσσευμα φεύγουν εκ των Νέων Σφαγείων και εγκαθίστανται εις τας Αθήνας με τους ασθενείς των, μεταφυτεύοντες ούτω τα μικρόβια των νόσων εις τον πληθυσμόν της πρωτευούσης [...].

³⁰⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 10/11/1928.

³⁰⁵ *Καθημερινή*, 24/9/1924.

*Αν δεν κινηθούν [οι αρμόδιοι] προβλέπω μεν τάχιστα επερχομένην την ημέραν καθ' ην – δεν φαιδρολογούμεν – ο άλλος πληθυσμός της Ελλάδος θα αναρτίση εις τα πρόθυρα των Αθηνών πινακίδας “πόλις της φθίσεως και της χολέρας”.*³⁰⁶

Έναν ακόμη εθνικό κίνδυνο που έβλεπαν οι αντιβενιζελικές αλλά και οι βενιζελικές εφημερίδες στους καταυλισμούς των προσφύγων ήταν ότι πολλοί μιλούσαν τουρκικά, καθώς κάτι λιγότερο από το 1/10 των ανταλλάξιμων προσφύγων ήταν τουρκόφωνοι.³⁰⁷

Άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός* με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μαθαίνουν ελληνικά αλλά μιλούν τουρκικά», επισήμαινε τον εθνικό κίνδυνο που συνιστούσαν οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες. Σ' ένα ρεπορτάζ αφιερωμένο στις ελλείψεις των εκπαιδευτικών υποδομών στη συνοικία των Ποδαράδων (Νέα Ιωνία), αρθρογράφος της εφημερίδας επισκέφτηκε το τοπικό σχολείο. Συνομιλώντας με το διευθυντή του και με μαθητές, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο «[...] συνοικισμός της Σαφραμπόλεως κατοικείται ως επί το πλείστον από Έλληνας τουρκοφώνους και όπως είναι φυσικόν, όπως συμβαίνει δυστυχώς και με τους αλβανοφώνους της Αττικής, τα παιδάκια ομιλούν την τουρκικήν».³⁰⁸ Σε αυτή τη λογική, ο αρθρογράφος καλούσε το κράτος να λάβει μέτρα και να ενισχύσει τις εκπαιδευτικές υποδομές «δια να απαλλαγώμεν του αίσχους, να ομιλούν Ελληνόπουλα, εις την πρωτεύουσαν του Ελληνισμού την τουρκικήν».³⁰⁹

Για τον ίδιο «σοβαρώτατον κίνδυνον, τον οποίον οφείλομεν να προλάβωμεν προτού γίνη αναπόφευκτος: τον κίνδυνον ν' αποκτήσωμεν μέσα εις την καρδιάν της Ελλάδος μυριάδων Τουρκοφώνων Ελλήνων» κάνει λόγο και το *Ελεύθερον Βήμα* και παροτρύνει τους ίδιους τους πρόσφυγες να μη μιλάνε τουρκικά: «Χρειάζεται να τονισθεί παντοιοτρόπως εις τους πρόσφυγας αδελφούς μας το μέγεθος του κακού του οποίου γίνονται ασυνειδήτως αίτιοι.[...] Ας προσπαθήσουν να κόψουν μίαν κακήν συνήθειαν την οποίαν ουδείς λόγος υπαγορεύει σήμερον.»³¹⁰

Οι προσφυγικές εφημερίδες με τη σειρά τους κατήγγελλαν τις ελλείψεις των συνοικισμών και διεκδικούσαν αλλαγές.³¹¹ Ο *Προσφυγικός Κόσμος* έγραφε

[...] προκειμένου δια την παιδείαν του Συνοικισμού της Νέας Ιωνίας έχομεν διάθεσιν να βγάλωμεν τον λαιμόν μας φωνάζοντες διαρκώς, διότι η παιδεία είναι η πλέον παρημελημένη κοινωνική ανάγκη. [...] Εις τον Συνοικισμόν αυτόν υπάρχουν τρεις χιλιάδες περίπου μαθηταί και μαθητρίαι. Πού διδάσκεται όλη αυτή η νεολαία; Το σχολείον, το μοναδικόν σχολείον του Συνοικισμού δεν δύναται να στεγάσει παρά μόνον 600 μαθητάς και μαθητρίας.

³⁰⁶ *Εμπρός*, 5 /12/1927.

³⁰⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π. σ. 151.

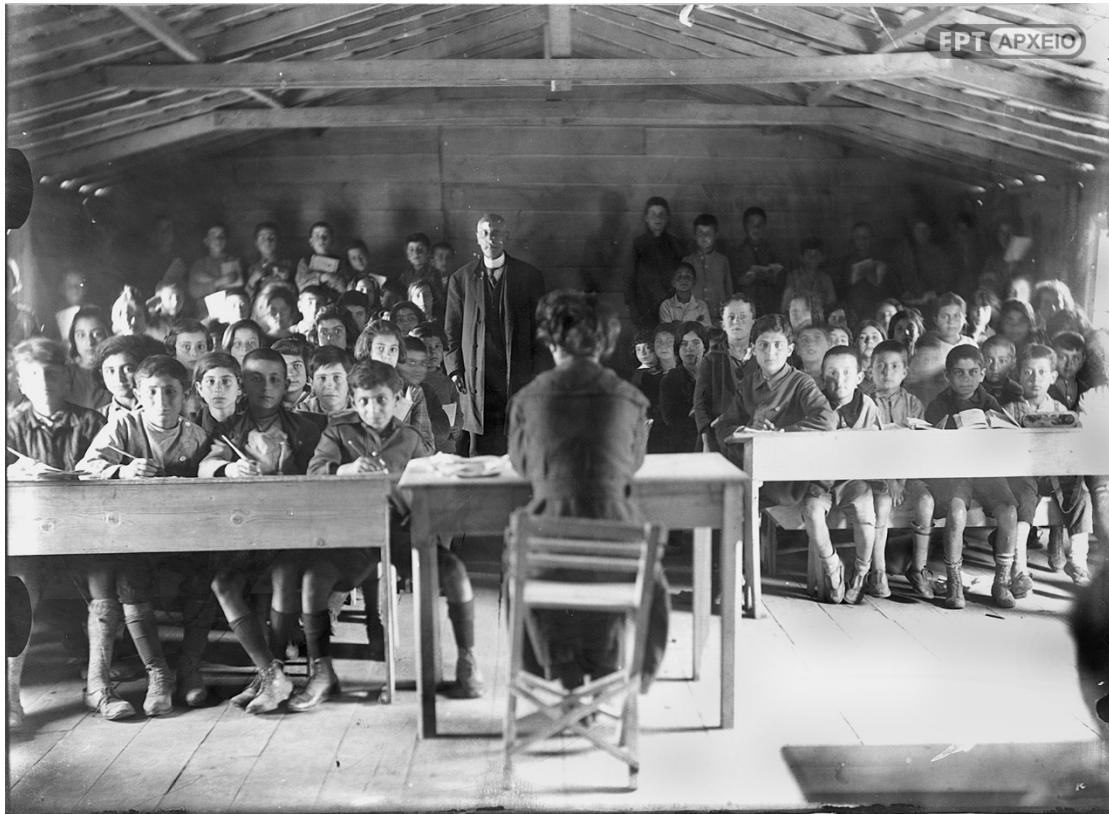
³⁰⁸ *Εμπρός*, 9/12/1928. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς», ό.π., σ. 12.

³⁰⁹ Μ. Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 12.

³¹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 30/9/1923.

³¹¹ Βλ. ενδεικτικά, *Προσφυγικός Κόσμος*, 9/6/1929, 21/7/1929, 4/8/1929, 8/9/1929, 20/10/1929.

[...] Μέσα σε ξύλινα παραπήγματα χωρίς θρανία, χωρίς σχολικά όργανα, χωρίς έδραν χωρίς πάτωμα ακόμη, τα ταλαίπωρα παιδιά επί τρεις τώρα χειμώνες παρηκολούθησαν τα μαθήματά των εκτεθυμένα εις τη βροχήν, εις ψύχος και εις συναφείς κινδύνους.³¹²

Πηγή, ΕΡΤ Αρχείο

1.4. Ιδιοκτησία και αυθαίρετη δόμηση

Η αυθαίρετη δόμηση στην Ελλάδα έχει τις ρίζες της στον 19^ο αιώνα. Γαιοκτήμονες με ιδιοκτησίες εκτός σχεδίου πόλεως τις έκαναν οικόπεδα και τις πωλούσαν. Οι νέοι ιδιοκτήτες, μεγαλοαστοί ή μικροαστοί, έκτιζαν οικήματα και μετά πίεζαν την κυβέρνηση για την νομιμοποίησή τους. Αυτό συνεχίστηκε και σε πιο ακραίες μορφές στον Μεσοπόλεμο από τα λαϊκά αυτή τη φορά στρώματα. Η νομιμοποίηση της ανεξέλεγκτης δόμησης ήταν μια προσπάθεια ενσωμάτωσης των κατώτερων τάξεων και ταυτόχρονα ένας τρόπος χειραγώγησης από το κράτος και δεσμός αλληλεξάρτησης. «Η κατανομή του οικιστικού χώρου έγινε έτσι το επίκεντρο μιας λαϊκίστικης πολιτικής, που εξαγόραζε με χάρες και ρουσφέτια την υποταγή των λαϊκών στρωμάτων στο κοινωνικό καθεστώς. Η αυθαίρετη δόμηση και η λαϊκή ιδιοκτησία γης λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας, χάρη στην οποία αμβλύνονταν οι εντάσεις του κοινωνικού συστήματος».³¹³

³¹² Προσφυγικός Κόσμος, 2/11/1925.

³¹³ Λ. Λεοντίδου, ό. π., σ. 238.

Η ιδιοκτησία ή μικροϊδιοκτησία για τους πρόσφυγες, ήταν στόχος όλων των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου αλλά και της ΕΑΠ καθώς θεωρούνταν ανάχωμα στις κοινωνικές εξεγέρσεις. «Τι κοινωνική σταθερότητα θέλετε να υπάρξει, όταν τα λαϊκά στρώματα εξαντλούμενα οικονομικώς από τα υψηλά ενοίκια, δεκατιζόμενα και φθειρόμενα εις ελεεινάς τρώγλας από πλήθος ασθενείας γίνονται πολύ εύκολος λεία της σαγινευτικής διδασκαλίας;»³¹⁴

Δραπετσώνα
Πηγή,
Δημοτικό Αρχείο
Δραπετσώνας

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μεταξάς ήδη από το 1926 υποσχόταν «εις την εργατική τάξιν την προστασίαν εκείνην, ήτις θα καταστήσει εις τον εργάτην εφικτήν την απόκτησιν μικράς ιδιοκτησίας».³¹⁵ Όταν πήρε την εξουσία το 1936 ξεκίνησε ένα μεγάλο έργο ανέγερσης καινούργιων κατοικιών για τους πρόσφυγες. Οι λογοκριμένες εφημερίδες *Καθημερινή* και *Ελεύθερον Βήμα* είχαν μαπαράζ άρθρων που εκθείαζαν τα έργα του κοινωνικού κράτους της 4^{ης} Αυγούστου.

«Υπερπεντακόσiai προσφυγικάι οικογένειαι εστεγάσθησαν εντός ενός μόνον διμήνου προηγουμένως διέμενον εντός τρωγλών.» (*Καθημερινή*, 31/12/1936), «Ηρchiσεν η ανέγερσις νέων 646 κατοικιών δια την στέγασιν προσφύγων εις Αθήνας και τον Πειραιά. Θα προτιμηθούν οι διαμένοντες εις τα παραπήγματα.» (*Καθημερινή*, 18/3/1937), «Εις τους προσωρινώς στεγαζομένους πρόσφυγας θα δοθούν οικόπεδα και δάνεια προς μόνιμον εγκατάστασιν» (*Ελεύθερον Βήμα*, 28/6/1938), «Διανομή νέων οικημάτων εις πρόσφυγας» (*Ελεύθερον Βήμα*, 9/7/1938), «Νέαι κατοικίαι δια την στέγασιν των προσφύγων» (*Ελεύθερον Βήμα*, 16/5/1938), «Οικονομική ενίσχυσις εις παραγκούχους πρόσφυγας» (*Ελεύθερον Βήμα* 29/3/1937), «3 χιλιάδες κατοικίαι δια τους πρόσφυγας ανεγείρονται εις Αθήνας και Πειραιά.» (*Καθημερινή* 27/1/1939).

³¹⁴ Σπήλιος Αγαπητός, *Η πόλις*, Αθήνα 1928, σ. 196. Παρατίθεται στο Λ. Λεοντίδου, ό. π., σ. 235.

³¹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 12/10/1926. Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 38.

Ακόμη ένα μέτρο που πήρε ο Μεταξάς το 1937 ήταν να χαρίσει με νόμο όλα τα δάνεια στους υπερχρεωμένους πρόσφυγες και γηγενείς αγρότες.³¹⁶

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΓΡΟΤΑΙ ΑΠΗΛΛΑΓΗΣΑΝ ΑΠΟ ΤΩΝ ΕΦΙΑΛΤΗΝ ΤΩΝ ΧΡΕΩΝ
ΕΡΡΥΘΜΙΣΘΗ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΤΙΚΩΣ ΤΟ ΕΠΙ ΣΥΝΕΧΗ ΕΤΗ ΔΥΣΛΥΤΟΝ ΖΗΤΗΜΑ
ΟΛΟΚΛΗΡΟΝ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΕΓΚΡΙΘΕΝΤΟΣ ΥΠΟ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ
Ο Κ. ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΙΣ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΕΞΗΓΕΙ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΣΗΜΑΣΙΑΝ ΤΟΥ ΛΗΦΘΕΝΤΟΣ ΜΕΤΡΟΥ**

Καθημερινή, 19/5/1937

Οι πρόσφυγες που αποτελούσαν ένα πολύ μεγάλο ποσοστό της λαϊκής τάξης είχαν πιο ευνοϊκή μεταχείριση από τους γηγενείς καθώς το κράτος τους επέτρεπε ως *ειδική κατηγορία* να χτίζουν κατά παρέκκλιση της νομοθεσίας για το σχέδιο πόλης.³¹⁷ Το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης απέκτησε μαζικές διαστάσεις στους προσφυγικούς πληθυσμούς. Παράλληλα έπαιξε και ένα σημαντικό κοινωνικό ρόλο καθώς σύσφιξε τους δεσμούς της κοινότητας των προσφύγων που αγωνίζονταν συλλογικά για έναν δίκαιο σκοπό και ταυτόχρονα τους προσέφερε και μια πρόσκαιρη απασχόληση, που είχαν τόσο μεγάλη ανάγκη.³¹⁸

Ο πατέρας της Ευτυχίας Μορίκη ξεκινώντας από τη γειτονιά που είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του στα Ταταύλα, άρχισε να χτίζει αυθαίρετα οικήματα για τη στέγαση προσφύγων. Σύντομα εξελίχθηκε σε εργολάβο που διέθετε συνεργεία για το χτίσιμο αυθαιρέτων σε διάφορους προσφυγικούς συνοικισμούς. Λόγω της «ιδιομορφίας» της, καθώς οι εργασίες έπρεπε να γίνουν νύκτα και να ολοκληρωθούν μέσα σε μερικές ώρες, η δουλειά αυτή εξασφάλιζε πολύ καλά μεροκάματα. Στην αφήγησή της, η Ευτυχία Μορίκη περιγράφει τη διαδικασία ανέγερσης των αυθαιρέτων, αλλά και την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σχέση που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους εργολάβους και τους εκπροσώπους του νόμου, σχετικοποιώντας τη διαχωριστική γραμμή που διέκρινε το νόμιμο από το παράνομο:

Το χτίσαμε σε 24 ώρες. Επήρε και κάνα δυό-τρεις άλλους και το 'χτισε. Όσο θες μεγάλο ας το 'κανες μέσα σε μια νύχτα για να μη σε πιάσουνε, χωρίς άδεια. Και να του ρίξεις από πάνω σκεπή, δεν είχε δικαίωμα να σου το γκρεμίσουνε. Έχτισε στη Πετρούπολη πολλά ο πατέρας μου και στη Νέα Σμύρνη. Αλλά και να σ' έπιανε κανένας, ο χωροφύλακας [...] άμα του 'βαζες ένα πακέτο τσιγάρα ή ένα πενηντάρι στο χέρι, στραβά μάτια. Τι μισθό είχανε; Και είχε γίνει έτσι, είχε βρει καμπόσους, τους έλεγε "εγώ σήμερα θα κάνω αυτό. Αν έχεις βάρδια τράβα από κει μην έρθεις απ' τον δρόμο μας και εκτεθείς, πάρε και δέκα δραχμές.

³¹⁶ Ανάλογη κατάργηση δανείων έγινε και από τη χούντα των συνταγματαρχών. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της Γεωργίας, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 156-159.

³¹⁷ Λ. Λεοντίδου, ό. π., σ. 248.

³¹⁸ Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς», ό.π., σ. 16-17.

*Άσε να βάλουμε [κόσμο στα σπίτια] που είμαστε στ' αντίσκηνα [...] και να χωρίσουνε [να αραιώσουν] και οι οικογένειες.»*³¹⁹

Η δουλειά στην οικοδομή ήταν μια από τις καλύτερες διεξόδους στην ανεργία των προσφύγων καθώς το 90% του εργατικού δυναμικού που δούλευε στο κατασκευαστικό πρόγραμμα της ΕΑΠ για την ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών ήταν πρόσφυγες. Ας δούμε όμως ποιες άλλες οικονομικές δραστηριότητες απορρόφησαν τους *Μικρασιάτες αδερφούς*.

2. Εργασία

Στα σχέδια της ΕΑΠ και του κράτους, η αστική αποκατάσταση θα έπρεπε να περιλαμβάνει και τον τρόπο βιοπορισμού των προσφύγων, κι αυτό ήταν ακόμη πιο δύσκολο εγχείρημα και από την στέγαση. Ο πρωταρχικός στόχος της ΕΑΠ, ήταν να γίνει μια προσπάθεια ώστε οι πρόσφυγες να τοποθετηθούν βάσει ενός σχεδίου για να έχουν «ασχολίας και επαγγέλματα, ώστε δύνανται, επιδιδόμενοι εις ταύτα, να καταστήσι παραγωγικοί και αυτάρκεις.»³²⁰ Η ιδέα της άμεσης αποκατάστασης στον εργασιακό τομέα όπως και η ιδέα της ιδιοκτησίας έδειχναν την αγωνία των ιθυνόντων, κυβερνητικών και διεθνών οργάνων να αποφευχθεί η κοινωνική αναταραχή από πλήθη εξαθλιωμένων ανέργων που θα περιτριγύριζαν στις πόλεις χωρίς σκοπό. Το σκεπτικό της Κοινωνίας των Εθνών ήταν ότι «ο πρόσφυγας της πόλης πρέπει προπάντων να εγκατασταθεί κάπου όπου θα είναι σε θέση να συνεχίσει την εξάσκηση του επαγγέλματος του, ή κάποιου άλλου επαγγέλματος, χωρίς το οποίο η εξασφάλιση οποιασδήποτε κατοικίας, εκτός του ότι θα του ήταν άχρηστη θα μπορούσε επίσης να βλάψει και τα συμφέροντά του».³²¹ Το αρχικό σχέδιο της αστικής αποκατάστασης περιλάμβανε μια σειρά έργα υποδομών όπως, ύδρευση, συγκοινωνίες, οδικό και αποχετευτικό δίκτυο, επίσης εκβιομηχάνιση της παραγωγής για να μπορούν να απορροφηθούν το δυνατόν περισσότεροι άνεργοι. Τα μεγέθη όμως των προσφύγων που έπρεπε να αποκατασταθούν ήταν τεράστια και οι πόροι περιορισμένοι και αυτός ήταν ένας από τους λόγους που η ΕΑΠ αλλά και το κράτος υποστήριξαν και πιο πρόχειρες λύσεις στις θέσεις εργασίας που τελικά έγιναν μόνιμες. Έτσι χρηματοδοτήθηκαν μικρές εμπορικές και βιοτεχνικές μονάδες που το κόστος τους δεν ήταν μεγάλο αλλά και μικροεπαγγελματίες. Δηλαδή το κράτος νομοθέτησε και έκανε και «τα στραβά μάτια» κάποιες φορές για να βοηθήσει στην ανάπτυξη μιας άτυπης οικονομίας. Επίσης, έγιναν κινήσεις και για τη δημιουργία συνεταιρισμών. Σύμφωνα με υπολογισμούς της ΚτΕ, το 35% των προσφύγων ήταν ανειδίκευτοι εργάτες και το 65% τεχνίτες, μικροέμποροι και βιοτέχνες.

³¹⁹ Ευτυχία Μορίκη, συνέντευξη στον Μ. Χαραλαμπίδη (28-8-2003). Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδη, ό.π., σ. 16-17.

³²⁰ Εγκύκλιος του Υπουργείου Πρόνοιας το 1923. Παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων», ό.π., σ.33.

³²¹ Κοινωνία των Εθνών 1927, Official Journal, 8^ο έτος, τ.7, Ιούλιος 1927, παρατίθεται στο Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ.166.

Ωστόσο ήταν πολύ δύσκολο να καταγραφεί ποιες ήταν οι πραγματικές τους δεξιότητες καθώς πολλές φορές δήλωναν επαγγέλματα που συμβάδιζαν με την κοινωνική τους ταυτότητα αλλά όχι με την πραγματική τους απασχόληση, ενώ κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους άλλαζαν συνεχώς επαγγέλματα.³²² Με το

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

ΟΙ ΜΙΚΡΟΠΩΛΗΤΕΣ ΠΕΙΡΑΙΑ
ΚΑΤΑΔΙΩΚΟΝΤΑΙ ΑΓΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΔΙΚΕΣ

Χθες πιάσανε πάνω από 50 μικροπωλητές από διάφορα σημεία του Πειραιά. Τους κράτησαν υπό αστυνομική τηρηση από τις 8 ½ το πρωί μέχρι τις 6 το βράδυ για να τους πάνε στο πιάσιμα. Τα κοροτσάκια τους έλας ούτως τις ώρες μένανε έξω απ' το τμήμα. Είχανε διάφορα φρούτα και ψαγώσιμα που απ' τον ήλιο και τη σκόνη κατεστράφηκαν.

ΕΝΑΣ ΣΑΤΡΑΠΗΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΠΩΛΗΤΩΝ ΛΑ.Ι.Κ.ΩΝ ΑΓΟΡΩΝ

Τα μεριτζάρια που τραβάνε, μεις οι μικροπωλητές των λαϊκών αγορών δεν περιγράφονται.

Πρωί πρωί που μπορεί να μην έχουμε κάνει και σερβιέ, έρχεται ο φοροεισπράκτορας και μαζεύει τους φόρους. Ύστερα έχουμε τον υποστηνόμενο Οικονόμου που είναι σωστός σατράπης. Βρίχει τους πωλητές,

χτυπάει άντρες και γυναίκες. Στην Κυψέλη χτύπησε κάποιον που πούλαγε σκόρδα. Τη Δευτέρα στο Παλίωνο απείλυνε ένα που πούλαγε ντομάτες, πώς θα τον άρριζε στις γροθιές αν έλεγε δεύτερη κουβέντα. Σήμερα στον Άγιο Παντελεήμονα τράβαλε με τις χορτανοβίδες, τις έσπρωχνε, τους πέτανε τα χόρτα. Για να αντιμετωπίσουμε όλα αυτά έμεις οι μικροπωλητές πρέπει να οργανωθούμε και στο συμβατικό μας και να διεκδικήσουμε, να μη πληρώνουμε καμιά φορολογία. Οι φύλακες να πληρώνονται απ' το κράτος και να δρίζονται απ' το συμβατικό.

Για την καλύτερη οργάνωση του συνόλου μας, οι συνειδητοί μικροπωλητές πρέπει να οργανώσουν άριστο παρατάξη.

(Αθήνα 29) 6/32

Ένας μικροπωλητής λαϊκών αγορών

εμπόριο ασχολήθηκαν τόσο οι εύποροι Μικρασιάτες όσο και οι άποροι, που έστηναν τους αυτοσχέδιους πάγκους τους έξω από τα μαγαζιά της Αθήνας με αποτέλεσμα να προκαλούνται τριβές με τους ιδιοκτήτες των μαγαζιών στην πλειοψηφία τους γηγενείς. Είναι γεγονός ότι αυξήθηκε πάρα πολύ ο αριθμός των πλανόδιων μικροπωλητών που πουλούσαν, ότι μπορεί κανείς να φανταστεί. Μάλιστα οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους την ιδέα από την Ανατολή και ήταν οι πρώτοι που πουλούσαν τυρόπιτες και πορτοκαλάδες στο δρόμο.³²³

Τα ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη* (2/7/1933) για τους πλανόδιους κατήγγειλαν ότι οι αστυνομικοί τους συλλαμβάναν, τους έδερναν και κατάστρεφαν την πραμάτια τους. Συστηματικά η εφημερίδα καλούσε όλους τους μικροπωλητές να οργανωθούν στο ΚΚΕ και να διεκδικήσουν το δικό τους.

Σε διαφορετικό μήκος κύματος τα δημοσιεύσματα της *Καθημερινής*, που ζητούσαν από την κυβέρνηση να βρεθεί λύση με τους μικροπωλητές. «Πρέπει επί τέλους να διακοπή η έκδοσις αδειών στασίμων μικροπωλητών εις την Κεντρικήν Αγοράν και τας πέριξ οδούς και παρόδους και να απομακρυνθώσιν εκείθεν πάντες οι τοιούτοι μικροπωληταί, εγκατασταθέντες, ως γνωστόν, δια καθαρώς κομματικούς λόγους ...».³²⁴

Για τους οικονομικούς σχολιαστές της εποχής όλη αυτή η κατάσταση που διαμορφωνόταν ήταν μια πληγή για την οικονομία:

ΕΝΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ
ΜΙΑ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑΡΧΩΝ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΝ

³²² Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, ό.π., σ. 43.

³²³ Ν. Ανδριώτης, «Μικρασιάτες Πρόσφυγες», ό.π..

³²⁴ *Καθημερινή*, 3/6/1934.

[...] Το σοβαρώτατον πλήγμα δια την Εθνικήν οικονομίαν της χώρας μας είναι πλην της φυγαδεύσεως του κεφαλαίου [...] η έξοδος των αγροτών προς τας πόλεις, εξογκούσα τρομερά τον παρασιτισμόν, όστις προσέλαβε, [...] τεραστίας διαστάσεις και ως εκ της μικροαστικής εγκαταστάσεως των προσφύγων.³²⁵ [...] Πως είναι δυνατόν να ζήση και να επικρατήση, να ευτυχήση τοιούτος πρωτοφανούς εν τω κόσμω παρασιτισμού όγκος αποτελούμενος κατά το πλείστον εκ παντοπωλών, καφετζήδων, κουρέων, υποδηματοποιών, ζαχαροπλαστών, κρεοπωλών, αρτοποιών, υφασματεμπόρων, πλανοδίων πωλητών και εν γένει ψιλικατζήδων, χωρίς την ανάλογον ανάπτυξιν εν ταις πόλεσιν αυταίς της βιομηχανίας, του τουρισμού και των άλλων του πλούτου πηγών;³²⁶

Υπήρξε ένα μέρος των προσφύγων που δούλεψε στα εργοστάσια με χαμηλούς μισθούς αλλά σταθερή εργασία. Πολλοί πρόσφυγες όμως προτίμησαν να κάνουν δικές τους δουλειές, κάτι που δεν είχε μεν ασφάλεια και σταθερότητα, προϋπέθετε ρίσκο αλλά και πιθανότητες για πιο υψηλότερο εισόδημα και εργασιακή ανεξαρτησία. «Με την έλευση των προσφύγων δεν υπήρξε μια συγκεντροποίηση της παραγωγής αλλά αντίθετα πολλαπλασιασμός των μικροεπιχειρήσεων εξαιτίας της μείωσης του μέσου αριθμού απασχολουμένων ανά επιχείρηση.»³²⁷ Οι οικογένειες των προσφύγων, ήταν πρόσφορο έδαφος για να διεισδύσει η μικροεπιχειρηματικότητα, που δεν είχε κανόνες όπως η εργασία στις μεγάλες βιομηχανίες. Βόλευε και τους πρόσφυγες να δουλεύει όλη η οικογένεια, οι γυναίκες αλλά να απασχολούνται και τα παιδιά. Επίσης η εργασία γινόταν πολλές φορές στα σπίτια και όχι σε κανονικούς χώρους δουλειάς, ενώ υπήρχαν και οι άτυπες εργολαβίες που βοηθούσαν στην απασχόληση. Η μορφή αυτής της εργασίας, όπου επικρατούσαν πατερναλιστικές σχέσεις, ενίοτε μάλιστα στο πλαίσιο οικογενειακών επιχειρήσεων, δυσκόλεψε την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ήδη υπάρχουσα εργατική τάξη, παρά τα κοινά τους χαρακτηριστικά. Επίσης εμπόδισε τη συνδικαλιστική δράση αφού οι εργάτες δεν ήταν σε ενιαίους χώρους αλλά κατακερματισμένοι σε διάφορους χώρους εργασίας. Παρόλα αυτά λόγω των χαρακτηριστικών που έφερε η προσφυγική εργασία – χαμηλότερα ημερομίσθια, ανειδίκευτη εργασία, έντονη κινητικότητα – πολύ σύντομα το προσφυγικό εργατικό δυναμικό συνιστούσε σημαντικό τμήμα της οικονομικής ζωής σε Αθήνα και Πειραιά.

Σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, το 1928 οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 25,42% των εργαζομένων στον κλάδο των ορυχείων και μεταλλείων, το 38,18% στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, το 35,17% στην οικοδομή, το 20,35% στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, το 27,84% στο εμπόριο, και το 38,22% του εργατικού και υπαλληλικού προσωπικού στις επιχειρήσεις. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, οι πρόσφυγες ήδη το 1928, συνιστούσαν το 1/3 του εργατικού δυναμικού.

³²⁵ Αχ. Καλευρά, ό.π., σ. 37.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 15.

³²⁷ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 63.

Εργάτες στο υαλουργείο της Εταιρείας Λιπασμάτων. Πηγή, Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

*Έχομεν ανάγκην σήμερον της συνδρομής του κεφαλαίου, ημεδαπού και ξένου [...] προς εκτέλσιν μεγάλων δημόσιων έργων προς τροφοδότησιν δι'εργασίας του προσφυγικού πληθυσμού.[...] Η αποκατάστασις της εμπιστοσύνης του κεφαλαίου, προϋποθέτουσα και εξομάλυνσιν της πολιτικής καταστάσεως, είναι απαραίτητον στοιχείον προς ανακούφισιν της οικονομικής στενοχωρίας και προς τόνωσιν της παραγωγής.*³²⁸

Το κράτος δεν ακολούθησε μια συγκεκριμένη πολιτική για την ενίσχυση της βιομηχανίας όπως έκανε με τον αγροτικό τομέα. Πήρε ωστόσο κάποια μέτρα που εξασφάλισαν ένα ευνοϊκό κλίμα για τους βιομήχανους.³²⁹ Η εισροή δανείων από το εξωτερικό, κυρίως βρετανικών κεφαλαίων, βοήθησε στο να εμφανιστούν ξένες επιχειρήσεις στην Ελλάδα οι οποίες επένδυσαν στις κατασκευές, στα δημόσια έργα και την ενέργεια. Ο τομέας της ελληνικής βιομηχανίας που άνθισε ήταν των οικοδομικών υλικών, λόγω της αυξημένης ζήτησης. Οι πρόσφυγες διπλασίασαν το εργατικό δυναμικό και όπως ισχυρίζεται η Λίλα Λεοντίδου, η εκβιομηχάνιση της Αττικής μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αποδοθεί σε αυτούς καθώς οι τέσσερις πρώτοι προσφυγικοί συνοικισμοί, Βύρωνας, Καισαριανή, Νέα Ιωνία και Κοκκινιά εξελίχθηκαν σε βιομηχανικές κοινότητες. Το 1926 λειτουργούσαν στις προσφυγικές συνοικίες Αθήνας και Πειραιά 36 βιομηχανικές επιχειρήσεις. Γύρω από τη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά ως την Αθήνα δημιουργήθηκαν και τα εργατικά αστικά προάστια της Κοκκινιάς, Δραπετσώνας, Κερατσινίου, Περάματος και Σκαμαργκά.

³²⁸ Γ. Ν. Κοφινάς, «Το οικονομικόν πρόγραμμα του νέου υπουργού των Οικονομικών», Παρατίθεται στο Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία: Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σ. 80.

³²⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ. 31.

Ενώ η βαριά βιομηχανία συγκεντρώθηκε στην Ελευσίνα, όπου η ΕΑΠ έχτισε και προσφυγικό συνοικισμό.³³⁰

Αεροφωτογραφία της Εταιρείας Λιπασμάτων. Πηγή, Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

Υπήρχε η τάση στους Έλληνες καπιταλιστές (γηγενείς ή πρόσφυγες) να επενδύουν τα κεφάλαιά τους στον τραπεζικό τομέα, ενώ οι βιομήχανοι δεν ξόδευαν χρήματα σε καινοτομίες και τα κέρδη τους απορρέαν από τα χαμηλά ημερομίσθια. Από την άλλη, πάρα πολλοί έμπειροι άντρες εργάτες δούλευαν σε μικρές βιοτεχνίες με αποτέλεσμα οι βιομηχανίες να στερούνται εξειδικευμένο προσωπικό του οποίου τα ημερομίσθια ανέβαιναν. Οι ανειδίκευτοι εργάτες είχαν χαμηλά ημερομίσθια αλλά είχαν και χαμηλή απόδοση, λόγω κακής φυσικής κατάστασης, του αναλφαριθμητισμού, της απουσίας εργατικής κατάρτισης και πειθαρχίας και των συχνών απουσιών. Έτσι δεν υπήρξε τελικά το απαραίτητο εργατικό δυναμικό για να ωθήσει στην συγκεντροποίηση των επιχειρήσεων και την ανάπτυξη της οικονομίας.³³¹ Από το παράδειγμα της ανάπτυξης της ταπητουργίας, βλέπουμε ότι οι πρόσφυγες βιομήχανοι εκμεταλλεύτηκαν από την αρχή της προσφυγικής κρίσης εργατικό δυναμικό με τεχνογνωσία και πολύ χαμηλά μεροκάματα των γυναικών (και των παιδιών τους) που ήξεραν την τέχνη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έτσι πέτυχαν. Τελικά όμως το θαύμα της ταπητουργίας χτυπήθηκε από τη διεθνή οικονομική κρίση. Τέλος, σταδιακά χάθηκε και η τεχνογνωσία από τους πιο ηλικιωμένους που εγκατέλειπαν το επάγγελμα, αλλά μειώθηκε και η ποιότητα των υλικών.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 174-179.

³³¹ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 63.

Χάρη στη μανία για *ελληνικότητα* και το σβήσιμο κάθε ανατολίτικου στοιχείου άλλαξαν και τα κλασσικά ανατολίτικα μοτίβα των χαλιών, γεγονός που αλλοίωσε την αισθητική τους.³³²

Γυναίκες εργάτριες στην ταπητουργία μαζί με τα παιδιά τους. Πηγή, ΕΡΤ Αρχείο

2.1. Ανεργία και απεργία

*Από την εισροή προσφύγων επηκολούθησε αθρόα προς πάσαν εργασίαν προσφορά εργατικών χειρών, ανδρών, γυναικών και παιδών, έναντι οιασδήποτε αμοιβής και παράλληλος τροπή προς ποικίλους κλάδους αμέσου βιοπορισμού και δουλειές του ποδαριού [...]. Αμεσον και αναγκαίον αποτέλεσμα της καταστάσεως και των γεγονότων τούτων υπήρξεν η ανατροπή του κανονικού ρυθμού της ζωής και εργασίας της χώρας [...]. Κυριολεκτικώς οι πρόσφυγες εμοιράσθησαν το ψωμί και τη δουλειά με τον εδώ παλαιότερον πληθυσμόν. Εντεύθεν προήλθε πτώσις ημερομισθίων και δημιουργία ανέργων.*³³³

Είναι αυτονόητο ότι αυξήθηκε η ανεργία με την έλευση των προσφύγων αφού διπλασιάστηκε το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας, ενώ καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η εσωτερική μετανάστευση.

³³² Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ», ό.π., σ.28.

³³³ Σωκράτης Κλαδάς, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935, σ. 6-7. Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 45. Στους πρόσφυγες θα πρέπει να προσθέσει κανείς και τους χιλιάδες στρατιώτες εφένδρους που απολύθηκαν έπειτα από 10 χρόνια πολέμων αλλά και την εσωτερική μετανάστευση που αυξήθηκε λόγω της ελεγχόμενης πια υπερπόντιας μετανάστευσης.

Παρά τα δημόσια έργα, την οικοδομή και την άτυπη οικονομία το ότι δεν υπήρξε σοβαρή βιομηχανοποίηση της χώρας εμπόδισε την μείωση της ανεργίας. Υπάρχει η άποψη ότι ένας από τους λόγους που δεν προτιμήθηκε η μαζική βιομηχανική εργασία για τους πρόσφυγες ήταν ο κίνδυνος προλεταριοποίησης και πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης των προσφύγων.³³⁴ Η αίσθησή μας είναι ότι τα πράγματα είναι κάπως πιο σύνθετα: οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών προς την Ελλάδα, είτε είναι αυτή που εξετάζουμε εδώ είτε ακόμη κι αυτή που ακολούθησε τον Ψυχρό Πόλεμο δεν αφήνουν μεγάλα περιθώρια σχεδιασμού ένταξης στην αγορά εργασίας. Το μόνο σίγουρο είναι ότι οι πρόσφυγες πρόσφεραν στους εργοδότες μια μεγάλη δεξαμενή φθηνού και ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού για τους οποίους η εύρεση εργασίας ήταν θέμα επιβίωσης και η συνδικαλιστική τους συνείδηση δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη.³³⁵ Όπως είναι φυσικό αυτό προκαλούσε έναν πολύ μεγάλο ανταγωνισμό με τους ντόπιους εργάτες. Τα πράγματα γίνονταν ακόμη χειρότερα λόγω της υπερπροσφοράς εργασίας από γυναίκες πρόσφυγες -εξαιτίας του πολέμου πάρα πολλές γυναίκες ήταν χήρες- ή ακόμη και παιδιά που έριχναν ακόμη περισσότερο τους μισθούς. Ο Αβραάμ Μπεναρόγια, Εβραίος συνδικαλιστής και ιδρυτής της Φεντερασιόν, του πρώτου Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας διαπίστωνε ότι:

*Η κάθοδος των προσφύγων εδημιούργησεν εις την εργατικήν τάξιν δυσχερή θέσιν. Η απότομος αύξησης της προσφοράς εργατικών χειρών και η αλλοίωσις της συνθέσεως της εργατικής τάξεως, δεν ηδύνατο ή να προκαλέση επίθεσιν του κεφαλαίου επί των κεκτημένων δικαιωμάτων των εργατών. Νέα και γενική σύγκρουσις των δύο τάξεων ανεφαίνετο και πάλιν αναπόφευκτος.*³³⁶

Ο Δημήτρης Στρατής, συνδικαλιστής έγραφε σε επιστολή του προς τον διευθυντή του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας A. Thomas στις 2 Μαρτίου 1927: «Η εργατική τάξη είναι αδύνατο να επιβληθεί στους εργοδότες οι οποίοι σε κάθε εργατική διεκδίκηση των οργανωμένων εργατών απαντούν με μαζικές απολύσεις, αντικαθιστώντας τους συνδικαλισμένους εργάτες με ασυνδικαλιστούς από τους πρόσφυγες».³³⁷

Ο Ριζοσπάστης καλούσε τους πρόσφυγες να μην σπάνε τις απεργίες γιατί αυτό θα τους φέρει αντιμέτωπους με όλη την εργατική τάξη.³³⁸ Στα περισσότερα άρθρα της η εφημερίδα προσπαθούσε να πείσει τους πρόσφυγες ότι το συμφέρον τους ήταν δίπλα στους εργάτες και τους αγρότες.

³³⁴ Κ. Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», ό.π., σ.158.

³³⁵ Ο Α. Λιάκος, ισχυρίζεται ότι ο συνδικαλισμός δεν ήταν άγνωστος στους Μικρασιάτες. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 υπήρξε ένα γενικευμένο κύμα απεργιών και πιο έντονο έγινε από το 1918-1922 στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τον Πόντο. Αυτό εξηγεί εν μέρει και το γεγονός ότι η ηγετική ομάδα του ΚΚΕ αποτελούνταν κυρίως από πρόσωπα με προσφυγική καταγωγή. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 90.

³³⁶ Αβραάμ Μπεναρόγια, «Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου», Άγγελος Ελεφάντης (επιμ.), Αθήνα 1975, σ. 162, Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, ό.π., σ. 49.

³³⁷ Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 48. Παρατίθεται στο Α. Λιάκος, ό.π., σ. 49.

³³⁸ Ριζοσπάστης, 28/5/1924.

Μη σας γελάσουνε και άλλη φορά οι κεφαλαιοκράτες με όποια μάσκα κι αν φορέσουν. Δεν είναι αυτοί που θα σας δώσουν σπίτια, χόμα και εργαλεία, είσθε εσείς που θα τα

πάρτε με τη δύναμή σας, με τα χέρια σας παλεύοντας αντάμα με τους εργάτες και τους αγρότες ενάντια στους καπιταλιστές. Κοινός εχθρός μας οι πλουτοκράτες.

Εργάτριες σε βιοτεχνία κλωστο-υφαντουργίας. Πηγή, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες περιέγραφαν τις συμπλοκές γηγενών και προσφύγων απεργοσπαστών εργατών χωρίς να παίρνουν θέση αλλά κατηγορώντας τους βενιζελικούς που δεν είχαν καταφέρει να δώσουν λύση στο πρόβλημα.³³⁹

Ο βενιζελικός τύπος επιχειρούσε την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης:

ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΤΙΚΟΥ

ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΕΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ

Πάντες διακηρύττουν ότι συμμερίζονται τον πόνο των, εισερχόμενοι όμως εις τον στίβον της βιοπάλης, τότε όλοι, -αδιακρίτων κομματικών αποχρώσεων και κοινωνικών αποστάσεων- είναι σύμφωνοι δια να ξεχωρίζουν τον πρόσφυγα ως κατώτερόν των. Ο εντόπιος εργάτης βλέπει τότε εν των προσώπων του πρόσφυγος συναδέλφου του έναν εχθρόν, που ήλθε να του αρπάξη το ψωμί του, ο επαγγελματίας έναν παρείσακτον ανταγωνιστήν, ο έμπορος έναν επικίνδυνον αρριβιστήν και ο εργοδότης θεωρεί προκαταβολικώς τον πρόσφυγα υπάλληλον ως ποιοτικώς και διανοητικώς υποδεέστερον από τον τα αυτά προσόντα συγκεντρούντα εντόπιον. Η τοιαύτη υποδοχή, ης τυγχάνει εκ μέρους των ιθαγενών αδελφών του, δημιουργεί εν τη καρδιά του πρόσφυγος την εντύπωσιν ότι ευρίσκεται εντός περιβάλλοντος εχθρικού και αναβιβάζει εις τα χείλη του ένα απαίσιον ψυθιρισμόν:

³³⁹ Καθημερινή, 15 & 19/2/1925.

*Ότι η Τουρκική τυραννία ήτο προτιμότερα από την κοινωνική δουλείαν, εις ήν υποβάλλεται σήμερον επί του εδάφους της ελευθέρας του Πατρίδος.*³⁴⁰

Επίσης το *Ελεύθερον Βήμα* αναρωτιόταν πότε θα σταματήσει επιτέλους το παράπονο των προσφύγων που λένε ότι τους παίρνουν στις δουλειές μόνο για χειρωνακτική εργασία.³⁴¹ Το 1936, οι φιλελεύθεροι σε μια γραμμή ίσων αποστάσεων διακήρυτταν μέσω του *Ελεύθερου Βήματος* πριν τις εκλογές ότι το κόμμα τους «[...] θα αποκαταστήσει πράγματι πλήρη ισοτιμία μεταξύ γηγενών και προσφύγων ανέργων, ώστε να καταλαμβάνουν τας οιασδήποτε θέσεις –κρατικές ή εξωκρατικές– μόνον οι ικανοί και άξιοι, άσχετως τόπου προελεύσεως.»

Ο προσφυγικός τύπος, τόνιζε την πολιτισμική διάσταση, η οποία τροφοδοτούσε τις προστριβές στους χώρους εργασίας:

*Δύο πρόσφυγες εκ Σμύρνης ξυλουργοί, βιοπαλαισταί, προσεκλήθησαν εις ένα σπίτι περί την Βάθην, την περασμένην εβδομάδα δια να προσφέρουν τας υπηρεσίας των εις την επισκευήν των κουφωμάτων της οικίας. Οι άνθρωποι αυτοί, τότε μόνον έγιναν δεκτοί, από τον ιδιοκτήτην της οικίας να εργασθούν εις αυτήν, αφού εδήλωσαν προηγουμένως, καταλλήλως ερωτηθέντες, ότι δεν είνε πρόσφυγες, αλλά Ηπειρώται. Μήπως είσασθε πρόσφυγες; Ήταν το στυγνόν αλλά απειλητικόν ερώτημα. Και οι άνθρωποι εδήλωσαν ψευδώς ότι δεν ήσαν [...] Την τετάρτην ημέραν επήλθε το μοιραίον. Εζητήθη και ένας σουβατζής δι' άλλας επισκευάς και αυτός προσεκομίσθη από την Καισαριανήν. Το λεκτικόν του όμως, ανεκαλύφθη από τον ιδιοκτήτην του σπιτιού και η ανακάλυψις επήρε μορφήν εγχειριδίου εμπεχθέντος εις τα στήθη των δυστυχών ανθρώπων. Είσαθε λοιπόν πρόσφυγες; Είνε σαν να τους ερωτούσε: Είσαθε άχθη αρούρκς (sic); Είσαθε παρίαί; [...] Ο ιδιοκτήτης του σπιτιού, δεν απήντησεν αμέσως. Ειδοποίησεν όμως με την υπηρέτριαν τους τρεις εργάτας να περάσουν το βράδυ να πληρωθούν, διότι από της επομένης δεν υπήρχεν εργασία πλέον [...] Είνε γενικόν το αντιπροσφυγικόν αίσθημα που πνέει απ' άκρου εις άκρον του τόπου αυτού. Δεν μας χωνεύουν! Δεν υπάρχει οίκτος, δεν υπάρχει ολίγη ευσπλαχνία για μας εδώ. Δεν μας χωνεύουν λοιπόν. Αλλά διατί; Μήπως διότι είμεθα βενιζελικοί; Όχι! Δεν μας χωνεύουν διότι είμεθα πρόσφυγες! Αυτό είνε.*³⁴²

Μέσα από τις εφημερίδες τους οι Μικρασιάτες καλούσαν όλους τους πρόσφυγες να στηρίζουν τους συντοπίτες τους. Σε άρθρο με τίτλο «Προσφυγική Αλληλεγγύη» η εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* επισήμαινε, ότι οι πρόσφυγες δεν είχαν μεταξύ τους επαγγελματική αλληλεγγύη.

Εις τον συνοικισμό που μένω είχεν ανοίξει πριν λίγες εβδομάδες ένα καινούργιο κουρείο. Μικρό, καθαρό, κομψό [...] ο δε κουρέας; Ένα παιδί συμπαθητικό, σεμνό, ελαφρόχειρο και το σπουδαιότερο καθόλου φλύαρο. Να, έλεγα από μέσα μου, ένα μαγαζί που θα προκόψη.[...] Χθες πήγα πάλι στο καινούργιο κουρείο για να

³⁴⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1923.

³⁴¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 20/4/1929.

³⁴² *Προσφυγικός Κόσμος*, 24 /6/1934.

ξυρισθώ.[...] ο κουρέας με δέχθηκε [...] μελαγχολικός. [...] Τον ρώτησα αν είναι άρρωστος. “ Όχι μου είπε, στην υγεία είμαι καλά, μα πρόκειται να κλείσω το μαγαζί.[...] Φίλε μου εμείς οι πρόσφυγες δεν έχουμε μέσα μας καθόλου το αίσθημα της αλληλεγγύης. Έχω πολλούς φίλους [...] μα κανείς δεν ήλθε στο μαγαζί μου ούτε μια φορά να μου αφήσει ένα δίφραγκο[...].”³⁴³

Ο νεαρός κουρέας είπε επίσης στον αρθρογράφο ότι οι πρόσφυγες πήγαιναν στο μαγαζί που δούλευε ως υπάλληλος και έδιναν τα διπλάσια χρήματα για τις ίδιες υπηρεσίες μόνο για να λένε ότι πάνε σε ακριβό κουρείο των Αθηνών!

Όπως είπαμε ο χωροταξικός διαχωρισμός και η γκετοποίηση των προσφύγων συνέβαλε και στον κοινωνικό διαχωρισμό των δύο πληθυσμιακών ομάδων. Οι χώροι εργασίας ήταν οι μοναδικοί χώροι καθημερινής επαφής ντόπιων και προσφύγων. Η αφήγηση του Μανώλη Τάσσου, παρουσιάζει και τις δύο πλευρές της συμπεριφοράς που αντιμετώπισαν πολλοί πρόσφυγες στον εργασιακό τους χώρο.

Κι όλο αυτός με φώναζε “Έλα δω ρε Τούρκο, άντε να πάρεις μια δραχμή ψωμί κι ένα πενηνταράκι φέτα”. Όλο “Τούρκο έλα δω”. Μια μέρα εγώ τόσο πολύ δεν μπορούσα να πούμε, έβαλα τα κλάματα. Με βλέπει το αφεντικό [...] “Έλα δω” μου λέει. “Γιατί κλαις;” Λέω “τίποτα. Πες μου γιατί κλαις;” Του λέω έτσι κι έτσι. “Ρε παλιάνθρωπε δεν ντρέπεσαι; Έτσι και ξαναπείς τίποτα στο παιδί θα πεταχτείς έξω, δεν θα ξαναδείς την πόρτα.”³⁴⁴

Γ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Πρόσφυγες και γηγενείς στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Πηγή, Library of Congress

³⁴³ *Προσφυγικός Κόσμος*, 24/7/1927.

³⁴⁴ Μανώλης Τάσος, συνέντευξη στον Μενέλαο Χαραλαμπίδη, 2/6/2003. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 31.

Πέρα από τις πολιτικές και οικονομικές αντιπαραθέσεις, οι πρόσφυγες είχαν ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τους έκαναν μια διακριτή ομάδα και πρόσφεραν τροφή για πλήθος στερεοτύπων. Ακόμη κι αν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και η πλειοψηφία τους -με εξαίρεση το 8% των Τουρκόφωνων- μιλούσε ελληνικά, λόγω ανατολίτικης κουλτούρας νοοτροπίας και παράδοσης ξεχώριζαν σε πολλά από τους παλαιοελλαδίτες. Γράφει η Λίνα Βεντούρα στο βιβλίο της «Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα»:

Ο ρατσισμός με την ευρεία έννοια του όρου, αποτελεί ένα σύστημα αντιλήψεων και ενεργειών που αποσκοπεί στο να καταστήσει ορατή και να ορίσει ως διαφορετική μια κοινωνική ομάδα για να την υποτιμήσει, ώστε τα άτομα που θεωρούνται ότι την αποτελούν να ταξινομηθούν στις κατώτερες κοινωνικές θέσεις, να περιθωριοποιηθούν ή να αποκλειστούν.³⁴⁵

Στο άρθρο γνώμης που ακολουθεί, ο αρθρογράφος της Βραδυνής παρομοιάζει εμμέσως πλην σαφώς τους Έλληνες πρόσφυγες με Αφγανούς.

Τζιεράκια τηγανίζονται, κωλόπανα κυματίζουν, σανιδώματα προχείρων ικριωμάτων τοποθετούνται εις τα καλύτερά μας πεζοδρόμια, μανδήλια, τσεμπέρια, βλαχόκαλτσες, τηγάνια, παλιοπάπουτσα, αντεριά, κρεμώνται εις καλύβας του αθιγγανικότερου είδους, χαλβάδες και ρεβανές εκτίθενται προ ευπρεπών καταστημάτων, κηπάρια δημοτικά, τα οποία είχαν αποκτήσει ολίγους καλούς πρασίνους τόνους ηρημώθησαν, Την στιγμήν οπού η πόλις μας έβαινε προς την ευπροσωποτέραν εμφάνισίν της επήλθον η αρρυθμία, η τσαπατσουλосύνη, η ασχημία, η βαρβαρότης και έστησαν βάνανυσον χορόν εις τα πλέον συχναζόμενα ευπρεπή μέρη της. Ευθύνην δεν δυνάμεθα να αποδώσωμεν εις τους διαπράττοντας τας ασχημίας ταύτας. Αυτοί όπως ήξευραν και όπως ηδυνήθησαν έπραζαν. Μη έχοντες το αίσθημα της τάξεως, δεν ηδύναντο να την εκδηλώσουν, αγνοούντες δε την έννοιαν του καλού δεν ηδύναντο να την φανερώσουν. Την ευθύνην έχουν οι αρμόδιοι, οι εντεταλμένοι δια την υγιεινήν, την τάξιν, την ευπρέπειαν. [...]

³⁴⁵ Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, ό.π., σ. 31. Στην περίπτωση των Μικρασιατών ίσως δεν ταιριάζει η λέξη ρατσισμός των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες γιατί ήταν Έλληνες κι αυτό δεν αμφισβητείτο ακόμη κι αν κάποιοι τους έλεγαν τουρκόσπορους. Εδώ θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια του πολιτισμικού ολοκληρωτισμού που εισάγει ο Τσβέταν Τοντόροφ. Ο πολιτισμικός ολοκληρωτισμός μεταθέτει το κέντρο βάρους από το φυσικό στο πολιτισμικό πεδίο. Ο πολιτισμικός ολοκληρωτισμός δεν ιεραρχεί ανάλογα με τη φυλή αλλά στηρίζεται σε έννοιες όπως άγνωστος, διαφορετικός, τις οποίες αντιπαραθέτει σε εκείνες του γηγενή, οικείου, ίδιου και χωρίζει τους ανθρώπους σε κατηγορίες. Βλ. Tzvetan Todorov, *On Human Diversity: Nationalism, Racism, and Exoticism in French Thought* Harvard University Press, London 1993, σ. 153. Παρατίθεται στο, Πετρονότη Μαρίνα, *Το Πορτραίτο Μιας Διαπολιτισμικής Σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα 1998, σ. 27- 29.

Αφήκαν τους κεντρικούς εμπορικούς δρόμους να κατακτηθούν υπό του ψιλικατσίδισμού, αδιαφορήσαντες όχι μόνον προς την ευπρέπειαν, αλλά και προς τα συμφέροντα των εμπόρων καταστηματαρχών, οι οποίοι πληρώνουν ακριβά ενοίκια, βαρείς φόρους, μεγάλους δασμούς, ριψοκινδυνεύουν κεφάλαια. Ταντοχρόνως διά της μεταβολής των εμπορικών μας οδών εις μπαγιατοπάζαρα κατέστησαν δυσχερεστάτην την κυκλοφορίαν των διαβατών και των τροχοφόρων[...].³⁴⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην περίπτωση μιας μεγάλης μερίδας προσφύγων και γηγενών ότι μέσα από το πολιτισμικό πεδίο γεννήθηκε ένα νέο δίπολο καθώς σταδιακά η κοινωνική τάξη απέκτησε μεγαλύτερο βάρος από την καταγωγή. «Οι περιθωριακοί πληθυσμοί, άνεργοι ή σε συγκαλυμμένη ανεργία, ακόμη κι εκείνοι που φιλοδοξούσαν να ανέλθουν στη μικροαστική τάξη, δημιούργησαν, μαζί με το προλεταριάτο, κουλτούρα λαϊκή κι όχι εργατική.» Αυτή η νέα κουλτούρα φόβισε την αστική τάξη εν γένει, παλαιοελλαδίτες αλλά και Μικρασιάτες αστούς. Με το πέρασμα των χρόνων δημιουργήθηκε ένα είδος «προσφυγικού πολιτισμού»³⁴⁷ μιας εξωστρεφούς καθημερινής ζωής μέσα στους κλειστούς συνοικισμούς, που σιγά σιγά εξελίχθηκε σε ελληνική λαϊκή κουλτούρα και «έγινε το όχημα κοινωνικοποίησης και αστικοποίησης όχι μόνο των προσφύγων αλλά και όλων των περιθωριοποιημένων ομάδων.»³⁴⁸ Εδώ πρέπει να προσθέσουμε ως ένα ακόμη πολιτισμικό στοιχείο την αισθητική των προσφυγικών σπιτιών και την νοικοκυροσύνη ακόμη και των πιο εξαθλιωμένων προσφύγων που δεν άφησαν τις φτωχογειτονιές να μετατραπούν σε φαβέλες (slums) όπως σε άλλα μέρη του κόσμου.

³⁴⁶ Βραδυνή, 3/12/1923.

³⁴⁷ Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων», στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σ. 260.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 261.

«Έτσι πολλές μεγάλες περιοχές τρωγλών γινόταν απροσδόκητα ελκυστικές. Η χρήση ωραίων χρωμάτων, οι γλάστρες, οι πάγκοι, τα σκέπαστρα και άλλες έξυπνες διακοσμητικές επινοήσεις δίνουν σ' αυτές την εμφάνιση της καλύτερης ανώνυμης ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, είτε ενός εκλεπτυσμένου εξωπραγματικού σκηνικού.»³⁴⁹

Εξωτερικός χώρος (φωτογραφία προηγούμενης σελίδας) και εσωτερικό σπιτιού στην Καισαριανή.
Πηγή, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Στις προσφυγικές γειτονιές λόγω του μικρού μεγέθους των σπιτιών, οι άνθρωποι ζούσαν περισσότερο στις αυλές, όπου ήταν η επέκταση του σπιτιού τους. Εκεί εξελισσόταν τόσο η ιδιωτική όσο και η κοινωνική τους ζωή και δημιουργούνταν σύσφιξη των δεσμών της κοινότητας. Μαζί στις χαρές και στις λύπες, στα προβλήματα και φυσικά στα γλέντια.

³⁴⁹ Παπαιωάννου Γ., *Μέρος Ι: 1920-1960*, στο ΤΕΕ, 1975. Παρατίθεται στο Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό. π., 250.

Απόκριες στην Καισαριανή. Πηγή, Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Καισαριανής

1. Το μικρόβιο του αμανέ και τα ρεμπέτικα

Ένα μέρος Μικρασιατών προσφύγων που ήρθε στην Ελλάδα πριν το 1922, εντάχθηκε στο ήδη υπάρχον υποπρολεταριάτο, στα κατώτερα στρώματα, δηλαδή της κοινωνίας που δεν είχαν καμία ταξική συνείδηση. Μέσα από αυτή τη συμβίωση και την πλούσια μουσική κληρονομιά που έφερναν μαζί τους οι Μικρασιάτες αναπτύχθηκε ένα μουσικό είδος που ήδη ευδοκίμοιζε στα χασισοποτεία του Πειραιά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το ρεμπέτικο. Στην πρώτη φάση τους, μέχρι το 1922, τα ρεμπέτικα τραγούδια εξέφραζαν ένα πολύ περιορισμένο κομμάτι του υπόκοσμου. Οι συνθέτες ήταν άγνωστοι, η διάδοση των τραγουδιών πολύ περιορισμένη και οι στίχοι σχετίζονταν με την παρανομία, τη φυλακή και τα ναρκωτικά. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος που διημείφθη στη συζήτηση νομοσχεδίου περί φυλακών, σε συνεδρίαση της 28ης Οκτωβρίου 1911 του ελληνικού κοινοβουλίου:

*-Ευαγ. Γεωργιάδης «...φαντασθήτε ότι ο κατάδικος ο εις εικοσαετή δεσμά πρόσκαιρα, κατάδικος, το βρωμερότερον υποκείμενον, θα έχει πάσαν ελευθερίαν, πάσαν άνεσιν και το δικαίωμα ίσως να έχει την μουσικήν του, διότι υποθέτω ότι η μουσική ως εξυγενίζουσα τα ήθη δεν θα απαγορευθή και συλλογίζομαι αυτόν με το κλασικόν γνωστόν έγχορδον όργανον των φυλακών, και τον αμανέν από τον χασισομένον του λάρυγγα να τραγωδή διερχόμενος τερπνάς ώρας...».*³⁵⁰

Η αστική και μεγαλοαστική τάξη τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Μικρά Ασία, θεωρούσαν τον αμανέ υποδεέστερο είδος μουσικής.³⁵¹

³⁵⁰ [Αι αγορεύσεις του Ελληνικού κοινοβουλίου 1909-1956, περίοδος Β', τόμος Β', εκδ. Εθνικού Κήρυκος, 1957, σ.σ.199,200]

³⁵¹ Περιοδικό «ντέφι», Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 55. Παρατίθεται στο Γ. Τζιμουρή, ό.π., σ. 16.

Ψαραγορά Πειραιά, 1930· με το όργανο ο Γιοβάν Τσαούς, διάσημος ρεμπέτης από τον Πόντο, υπηρέτησε στον οθωμανικό στρατό ως «τσαούς» (ζανυς = λοχίας), εξού και το προσωνύμιο. Πηγή www.pontos-news.gr

Στον Μεσοπόλεμο, με την καταλυτική συμβολή των Μικρασιατών που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή, το ρεμπέτικο πέρασε σε δεύτερη φάση, την οποία ο Στάθης Δαμιανάκος χαρακτηρίζει ως *κλασσική*.³⁵² Άλλαξε ρεπερτόριο, δίνοντας έμφαση στον ερωτικό στίχο, αλλά και στο αίσθημα της νοσταλγία και της θλίψης. Οι δημιουργοί του έγιναν επώνυμοι, ξεκίνησαν οι εγγραφές δίσκων και τέλος απλώθηκε λίγο έξω από τον υπόκοσμο, σε αυτό που αποκαλείται *λούμπεν προλεταριάτο*. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ΚΚΕ περιφρονούσε τα ρεμπέτικα γιατί ακριβώς δεν εξέφραζαν κάποια ταξική ιδεολογία. «Η ηγεσία του κόμματος δεν μπορούσε να κατανοήσει τα ρεμπέτικα ως έκφραση της “κουλτούρας της φτώχειας” ενός πληθυσμού που ζούσε σε εργασιακή ανασφάλεια, ανεργία και αθλιότητα».³⁵³ Ο πόλεμος και η κατοχή στιγμάτισαν την τρίτη φάση του ρεμπέτικου (1940-1953) που μεταπολεμικά απέκτησε πια χαρακτηριστικά τραγουδιού διαμαρτυρίας και εξέφρασε την εργατιά και την Αριστερά. Από τα τέλη της δεκαετίας του '50 μετεξελίχθηκε σε αυτό που ονομάζουμε ελληνικό λαϊκό τραγούδι και έγινε της μόδας και στα μεγαλοαστικά σαλόνια της Αθήνας. Είναι η εποχή που το να είσαι πρόσφυγας αποκτά θετικά σημαινόμενα.

³⁵² Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα 2003, σ. 159.

³⁵³ Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., σ. 244.

Η εκδίκηση του ρεμπέτικου ήρθε στα τέλη της δεκαετίας του '70 όταν, όπως ήδη είπαμε, η ταυτότητα του Μικρασιάτη πρόσφυγα απέκτησε υπεραξία. Είναι η περίοδος που θα το ανακαλύψουν οι φοιτητές και θα διαχυθεί στη νεολαία που θα το αγκαλιάσει σαν κάτι «προχωρημένο» από το παρελθόν.³⁵⁴

Ρεμπέτες στον Καραϊσκάκη, Πειραιάς (1933). Αριστερά ο Μάρκος Βαμβακάρης με μπουζούκι, στο κέντρο ο Μπάτης με την κιθάρα <http://eranistis.net/wordpress/>

Αλλά ας πάμε πίσω στον Μεσοπόλεμο, τότε που καταγράφηκαν δύο άξονες έντασης με αφορμή τη μουσική, οι οποίοι ενίοτε αλληλοκαλύπτονταν: Ο ανταγωνισμός των ντόπιων και προσφύγων δημιουργών και ο φόβος ότι επίκειται κίνδυνος εκφυλισμού της ελληνικής μουσικής από την επιρροή της Ανατολής. Οι περισσότεροι μουσικοί από τη Μικρά Ασία ήταν ταλαντούχοι με ποικίλα ακούσματα και ήταν πολύ εύκολο να κυριαρχήσουν στην ελληνική αγορά της εποχής, αφήνοντας τους παλαιοελλαδίτες στο περιθώριο.³⁵⁵ Η δημοτική μουσική και οι ελληνικές οπερέτες άρχισαν να χάνουν επικίνδυνα έδαφος στα γούστα του ακροατηρίου.

*Στους ρυθμούς των μικρασιατικών τραγουδιών συναντάμε το συρτό, τον μπάλο, το τσιφτετέλι, τον καλαματιανό, τα ζειμπέκικα, τους καρσιλαμάδες, το χασάπικο και το χασαποσέρβικο. Ακόμη, έχουν καταγραφεί πολλά τραγούδια με δυτικούς ρυθμούς, όπως ταγκό, βαλς, εμβατήρια κ.α. [...] Για τους λόγους αυτούς ελάχιστοι απ' τους "Παλαιοελλαδίτες" συνθέτες, μουσικούς και τραγουδιστές μπορούσαν να επιβιώσουν και να διακριθούν σ' αυτό το ανταγωνιστικό περιβάλλον.*³⁵⁶

³⁵⁴ Γιώργος Τσιμουρής, "Τι σε μέλλει εσένανε από πού είμαι 'γω", Μιλώντας για τη Μικρά Ασία με τοπωνύμια και μουσική, ΤΕΙ Ηπείρου, Αθήνα 2006, σ. 2.

³⁵⁵ Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες και γηγενείς», ό.π., σ. 21.

³⁵⁶ Μανόλης Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., σ. 170. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 21.

Α Μ Α Ν !

Ἐὰν αἱ Ἑρινύες ἦσαν ἦχοι ἀσφαλῶς θὰ ἦσαν ἀμανέδες. Ὁ ἀμανὲς δὲν ἀκούεται καταδιώκει, σὰν ἑρινύς, σὰν τύψις, παρακολουθεῖ σὰν χαφιές.

Ὅσο καιὶ νὰ κρυφθῇτε, ὅπου καιὶ νὰ πάτε, ἐκεῖνος θὰ σᾶς ἀνακαλύψῃ, θὰ σᾶς προσβάλῃ. Στὸ σπίτι σας, στὸν περίπατό σας, στὸ βουνό, στὴν θάλασσα, στὸν σιδηρόδρομο, στὸ βαπόρι, στὶς καλύβες, στὰ μέγαρα, στὴν ἐκκλησία, στὸ θέατρον, στὰ ντάνσιγκ, στὸν τάφον, ἴσως καιὶ πέραν αὐτοῦ ἀκόμα, θὰ σᾶς κυνηγᾷ.

Ἀμάν !

Μὰ τί εἶνε ἐπὶ τέλους αὐτὸς ὁ ἀμανὲς ; Εἶνε μουσικὴ ; Ὁχι. Εἶνε ἀρρώστια ; Μάλιστα. Εἶνε ἓνα εἶδος ἐμμελοῦς παθολογικῆς καταστάσεως. Εἶδατε ποτὲ ἀνθρώπους, ἀκροωμένους ἀμάνεν, καλῶς καιὶ φυσιολογικῶς ἔχοντας ; Ἀπεναντίας. Θὰ τοὺς ἰδῇτε πάσχοντας πολυειδῶς καιὶ πολυτρόπως. Ἄλλοι περιπίπτουν εἰς μελαγχολικὴν ἀφασίαν, σὰν νὰ ἔχουν τυφοειδῆ πυρετόν, ἄλλοι ληθαργοῦν, γυναῖκες κλαίουσιν, ἄλλων—περισσότερον πολιτισμένων τούτων—ἐξεγείρονται περίεργα ἐνστικτα ! Ἐξάγουν περιστροφὰ καιὶ πυροβολοῦν. Εἶδα ἀνθρώπον ἀκούοντα ἀμάνεν, ὁ ὁποῖος, εἰς μίαν στροφὴν τῆς φωνῆς τοῦ φωνασκοῦντος ἀμάνεζῃ, ἐνθουσιασθεὶς τόσον πολὺ, ἐξήγαγε μίαν κάμαν, λέγων συγχρόνως.

— «Αἰ ! Τοῦ τὴ δίνεις τώρα, ἢ δὲν τοῦ τὴ δίνεις ; »

Ὅποῖος θανατηφόρος ἐνθουσιασμός !

Ἐπάρχει ὅμως καιὶ ἓνας ἄλλος ἀντίκτυπος. Ὁ καλλιτεχνικός. Τὸ μικρόβιον δηλαδὴ τοῦ τουρκικοῦ ἀμανὲ προσέβαλεν ἀσυναισθήτως ἐλληνικώτατα καλλιτεχνικά προϊόντα. Ἀγνόητα ἐλληνικὰ τραγοῦδια μολύνονται μὲ τὴν κακὴν τουρκικὴν λέξιν.

— «Θέλω νὰ πάω νὰ κοιμηθῶ, ἐστέρησε ἡ καρδιά μου !

Φθέγγεται τουρκιστί, ποιός ; Ὁ Γέρω Δήμος ! Ὁ ὁποῖος, πολεμῶν τοὺς Τούρκους, ἔχυσε τὸ αἷμα «βρύση ! Σταλλαγματιὰ δὲν μένει ! »

Ἐνας ἄλλος σύγχρονος συνθέτης καιὶ ποιητὴς ἐλληνικωτάτης τεχνοτροπίας, ὁ κ. Γεώργιος Δαμπελέτ, τοῦ ὁποίου τὰς εὐγενικὰς προσπάθειάς ὅλοι ἐκτιμῶμεν, προσεβλήθη ἐπίσης κάποτε, ἀσυναισθήτως πάντοτε, ἀπὸ τὸ ἴδιον μικρόβιον. Εἰς κάποιον ἐλληνικώτατον εἰς μελωδίαν καιὶ στίχους τραγοῦδι τοῦ. «Τὰ μάτια», κάμει κατάχρησιν ἄλλης τουρκικῆς λέξεως : «Βαί ! Βαί ! Βαί ! » Ἀπειρία ἄλλων λαϊκῶν τραγουδιῶν βρῖθαι ἀπὸ τὸ ἴδιον μικρόβιον.

Πότε λοιπὸν θὰ ἀπαλλαγῶμεν ἀπὸ αὐτὰ τὰ βάρβαρα «μότα» τὰ ὁποῖα κατήντησε πλέον νὰ θεωροῦνται τὰ ἀπαραιτήτα καρυκεύματα διὰ τὴν κατασκευὴν ἐλληνικῶν καλλιτεχνικῶν προϊόντων ;

Πῶς καιὶ ἀπὸ ποῦ ἐνέσκηψεν ὁ ἀμανὲς, ὅλοι γνωρίζομεν. Πῶς θὰ καταπολεμηθῇ ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ γνωρίζει κανεὶς. Ἐτσι τοῦλάχιστον ἀποδεικνύεται.

Εἶνε ἀλλ' ἄλλες ὅτι κάποτε, ἡμεῖς οἱ λαϊκοὶ μουσουργοί, δι' ὑπερπαραγωγῆς λαϊκῶν τραγουδιῶν, τὸν ἐξετοπίσαμεν ἀρκετά, ἐπὶ ἱκανὸν διάστημα. Τώρα ὅμως ἐπανήλθεν ἐκ νέου καιὶ μάλιστα δριμύτερον. Νὰ εἶνε ἀράγε ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ του ; Εἶθε πολὺ γρήγορα νὰ ἀπαλλαγῶμεν τοῦ τουρκικοῦ αὐτοῦ ἐπιφωνήματος. Ὅποτεν τότε θὰ ἀκουσθῇ ἓνα ἄλλο, τελευταῖον πλέον. «Ἀμάν ! ἀνακουφίσεως. Τὸ τοῦ ὑποφαινομένου !

Θὰ εἶνε ὅμως ἀράγε τὸ τελευταῖον ; Ἀμφιβάλλω !

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ

Ο Θεόφραστος Σακελλαρίδης, αρχιμουσικός και ένας από τους πρωτεργάτες της ελληνικής οπερέτας με σπουδές στο Παρίσι και πολλές ηχογραφήσεις δίσκων γραμμοφώνου σκιαγραφοῦσε το ρεμπέτικο με τα πιο μελανὰ χρώματα. Ο δημοφιλὴς μουσικοσυνθέτης ἤδη ἀπὸ τον Σεπτέμβριο του 1925, στο καλλιτεχνικὸ περιοδικό *Εικονογραφημένη της Ελλάδος* χαρακτήριζε τον αμανέ ως «χαφιέ» και «αρρώστια», ἐπειδὴ σε βύθιζε στη θλίψη. Ἐνα μικρόβιο που μόλυνε τὴν ἐλληνικὴ μουσικὴ και προκαλοῦσε θανατηφόρο ἐνθουσιασμό στο ακροατήριο. Και ἄλλες προσωπικότητες των γραμμάτων και των τεχνῶν εἶχαν τὴν ἴδια ἀποψη.

Οι ανατολίτικοι ρυθμοὶ που ἔφεραν μαζί τους οἱ πρόσφυγες προκαλοῦσαν τρόπο λόγῳ τῆς πιθανότητας αλλοίωσης τῆς δημοτικῆς μας μουσικῆς: «Απλούστατα, οἱ βρωμεροὶ αμανέδες ἐξορισθέντες ἀπὸ τον τόπον τους εὐρήκαν εἰς τὴν Ελλάδα μίαν δευτέραν πατρίδα, ἐνῶ ἡ ἐθνικὴ μουσικὴ των Ελλήνων πηγαίνει περίπατον».³⁵⁷ Ἀλλά και ἐξαιτίας του κινδύνου αλλοίωσης τῆς «καθαρότητας» τελικὰ τῆς ἰδίας τῆς φυλῆς των Ελλήνων.

³⁵⁷ *Θάρρος*, 14 /1/1935, παρατίθεται στο Κώστας Βλησίδης, *Ὅψεις του ρεμπέτικου*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2004, σ. 19. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, ὁ.π.

Ένα καινούργιο τραγούδι έχει κατακτήσει τα μυαλάκια και τα αισθήματα των Ηρακλειωτών: κούνα το, κούνα το μαντήλι σου να φιλήσω την ελγά σου και τα χείλη σου. Κάτω απ τη σαχλεπίσαχλη αυτή στιχουργία του κλείεται ό,τι αηδές και πρόστυχο έχει φαντασθή κανείς εις διανοήματα και λέξεις. Τα διφορούμενα λόγια του θυμίζουν λατέρνα και χασίς γαρνιρισμένα με μίαν οκά λαδωμένες αφέλειες κατέκτησαν τις συναναστροφές μας, εισήλθαν μέσα στα σπίτια μας.³⁵⁸

Στη στήλη παραπόνων της *Καθημερινής*, ένας αναγνώστης συμβούλεψε τον Δήμο Αθηναίων να παίζει πιο συχνά η μπάντα του στις πλατείες της πρωτεύουσας.

[...] Ο λαός θέλει φαμφάρα, δηλαδή ολίγη όπερα, ολίγη οπερέτα, ένα λικνιστικό βάλς, ένα ενθουσιώδες στρατιωτικό μαρς. Δώστε του κάθε ημέρα τη μουσική του καφενείου, δια να μη αποβλακώνεται στα καταστήματα των φωνογράφων με τους γελοίους αμανέδες, διότι παρ όλην την λεγόμενη μουσικήν κίνησιν, ο λαουτζίκος είναι πιο πίσω μουσικώς απ' ότι ήτο προ 40 ετών[...].³⁵⁹

Στην νέα πολεμική που ξέσπασε και εκφράστηκε στον τύπο της εποχής διαχεόταν η αντίληψη ενός ανώτερου πολιτισμού της αστικής τάξης και ενός ευτελούς πολιτισμού προερχόμενου από τα λαϊκά στρώματα.

[...]στο μέτωπο που δημιουργήθηκε ενάντια στον αμανέ συμμετείχαν και πρόσφυγες των μεσοαστικών ή και ανώτερων αστικών στρωμάτων που έβλεπαν σ' αυτόν ένα θλιβερό απομεινάρι της οθωμανικής «σκλαβιάς» – η αστική τάξη της πόλης εκλάμβανε την έντονη κοινωνικότητα και την κουλτούρα των λαϊκών στρωμάτων ως απειλή απέναντι στην επικρατούσα ηθική τάξη.³⁶⁰

Ο φωνογράφος είχε μία έφευρεσις εξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα διὰ τοὺς μὲν, τὰ μέγιστα θεωρητικοὺς διὰ τοὺς δέ. Ἄλλοι τέρπονται ἀκούοντες τὸν Καροῦζον ἀναμέλπονται «Ἰαλιότσους» καὶ ἄλλοι ἐκνευρίζονται ἀκρουώμενοι τοὺς ἀμυνέδες τῆς Ξυμύνης καὶ τῆς Πόλεως ἐκταλαιωμένους μὲ μέραιον ὑπὸ ἀγνώστων καὶ ἀνευθύνων ἔχτες λαστών.

Από τη μια υπήρχαν αυτοί που άκουγαν όπερες και οπερέτες από και από την άλλη αυτοί που άκουγαν αμανέδες. Η *Καθημερινή* πολύ συχνά έβαζε αυτό το όριο ανάμεσα στους δύο κόσμους.³⁶¹

Ο διαχωρισμός αυτός ανάμεσα στον κόσμο της ηθικής και σ αυτόν της παρακμής, έφτασε στο αποκορύφωμά του επί καθεστώτος 4^{ης} Αυγούστου. Ο Μεταξάς, με την αστική τάξη στο πλευρό του, απαγόρευσε το ρεμπέτικο και έκλεισε τα Βούρλα στον Πειραιά, όπου στεγάζονταν όλων των ειδών τα χαμαιτυπεία.

³⁵⁸ Ζαϊμάκης, Γ., *Καταγόνια ακμάζοντα. Παρέκκλιση και δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου 1900-1940*, Αθήνα 1999, σ. 121. Παρατίθεται Μ. Χαράλαμπιδης, ό.π., σ. 21.

³⁵⁹ *Καθημερινή*, 30 /4/1930.

³⁶⁰ Μ. Χαράλαμπιδης, «Προσφυγική απειλή» για την ηθική τάξη: «Φιλήδονη ανατολίτισσα», *tvxs*, 28/10/2013, <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/metapolemiki-athina-oi-prosfyges-os-apeili-gia-tin-ithiki-taksi-i-%C2%ABfilidoni-> (ανάκτηση: 8/9/2019).

³⁶¹ *Καθημερινή*, 20/7/1927.

Οι νοικοκυραίοι μπορούσαν πλέον να κυκλοφορούν ανενόχλητοι και χωρίς τον κίνδυνο να επηρεαστεί η νεολαία κυρίως από τα κατακάθια της κοινωνίας. «Ατελεύτητο και απερίγραπτο μηδέν» χαρακτήριζε τον αμανέ τον *Ελεύθερον Βήμα*.³⁶²

ΑΙ ΑΣΕΜΝΟΙ ΠΛΑΚΕΣ ΓΡΑΜΜΟΦΩΝΟΥ

Δι' έγκυκλίου του κ. ύφυπουργοῦ Τύπου καὶ Τουρισμοῦ πρὸς τὰς ἀστυνομικὰς ἀρχὰς τοῦ Κράτους καθίσταται γνωστὸν, ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ εἰς δημοσίους χώρους χρησιμοποίησις πλακῶν γραμμοφῶνου περιεχουσῶν ἄσεμνα ἄσματα ἢ φράσεις θιγούσας τὴν θρησκείαν ἢ ἀντικειμένους εἰς τὴν κοινὴν εὐπρέπειαν, ὡς καὶ ἀναχρονιστικὰ ἄσματα (ἀμανέδες).

Ἐκ παραλλήλου ἀπηγορεύθη ἡ κατὰσκευὴ καὶ ἡ πώλησις νέων τοιούτων πλακῶν γραμμοφῶνου ἄνευ προηγουμένης ἐγκρίσεως τῆς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας ἐλέγχου τοῦ ὕφυπουργείου Τύπου.

Τον Νοέμβριο του 1937 ὅλος ο (λογοκριμένος) τύπος δημοσίευσε τὴν ἐγκύκλιο τοῦ Υφπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ σύμφωνα με τὴν ὁποία ἀπαγορεύονταν ὅσα ἄσματα ἐθίγαν τὴν θρησκεία καὶ τὴν κοινωνικὴ εὐπρέπεια, ὅπως οἱ ἀμανέδες. Επίσης ἀνακοινώθηκε ἡ σύσταση τῆς ὑπηρεσίας ἐλέγχου μουσικῆς: Ἡ Επιτροπὴ Λογοκρισίας.

Ἐθνός, 29/11/1937

Δύο χαρακτηριστικὰ σκίτσα ποὺ δημοσίευσε ἡ εφημερίδα *Πρωία* λίγες μέρες μετὰ τὴν ἀπαγόρευση στὶς 3/12/1937 καὶ στὶς 7/12/1937, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀπαξίωτικὴ ἀποψη τῆς καλῆς κοινωνίας γιὰ τοὺς ρεμπέτες καὶ τοὺς ἀμανέδες: Οἱ ρεμπέτες ἦταν παρακατιανοὶ ποὺ ἀφήναν τὴν οἰκογένειά τοὺς καὶ ἐτρέχαν στὺς τεκέδες καὶ στα χαμαιτυπεῖα καὶ οἱ ἀμανέδες ἦταν ἀνατολίτικα τραγούδια ποὺ δὲν εἶχαν καμία σχέση με τὸν «ελληνισμό» τῆς Ἀνατολῆς.

³⁶² *Ελεύθερον Βήμα*, 3/7/1938.

Στο ίδιο μοτίβο και η *Καθημερινή* σχολίαζε:

*Ο ΑΜΑΝΕΣ. Να τον αποχαιρετήσωμεν τον αμανέν. Να πέσωμεν κάτω πρηνείς και να κινήσωμεν ρυθμικώς την κεφαλήν μας από τον ουρανόν προς την γην και τα΄ανάπαλιν φοράς εκατόν για να κλείσωμεν και την ρινά μας μεθοδικώς δια να βγαίνη η φωνή μας καλλίτερα και να τον τραγουδήσωμεν μίαν ακόμη φοράν τη συνοδεία μπουζουκιού και κιθάρας τον αμανέν μας. Διότι, καθώς μας πληροφορεί η εγκύκλιος του υφυπουργείου του Τουρισμού, ο τύραννος αυτός των νυκτών μας, ο μη αφήσας γειτονιάν και ταβέρναν και γλέντι ανενόχλητον, διώκεται και απελαύνεται και δεν αποστέλλεται καν εις την εστίαν του, διότι και απ' εκεί έχει προ πολλού διωχθή, αφ' ότου η νέα Τουρκία απεφάσισε να απαλλαγή από τον φερετζέν και το καφάσι. Και δικαίως. Διότι, αλήθεια, είναι δυνατόν να πάη εμπρός ένας λαός όταν έχη ως εθνικόν του τραγούδι τον αμανέν;*³⁶³

Για τους πρόσφυγες που ζούσαν κυρίως στους καταυλισμούς, η μουσική ήταν μία λύτρωση. Μέσα από τους αμανέδες ένιωθαν το παρελθόν τους κι αυτό ήταν ένα είδος κάθαρσης γι' αυτούς και τα παιδιά τους. Στα γλέντια τους μπερδεύονταν τα γέλια με τα κλάματα. Το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον. Η ανατολίτικη μουσική έγινε ένας από τους τρόπους ενσωμάτωσης των προσφύγων των παραλίων της Μικράς Ασίας και δευτερεύοντως της Καπαδοκίας στην ελληνική κοινωνία αφού πρώτα τους διαφοροποίησε. Θα χρειαστούν περισσότερο από δύο γενιές, να φτάσουμε δηλαδή ως τη δεκαετία του '80 ώστε να δούμε και τα ποντιακά τραγούδια να αποκτούν αυτόν τον ρόλο ενός αυθεντικού πολιτισμικού marker που εγγυάται την αυθεντική ταυτότητα και μέσω αυτής την κοινωνική ένταξη. Στα πρώτα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης, η ποντιακή προσφυγική ταυτότητα ήταν εντελώς υποβαθμισμένη κάτι το οποίο κατεξοχήν αντανακλάται και στο γεγονός ότι ουσιαστικά αποσιωπάται εντελώς και στην βιβλιογραφία ως τα τέλη του 20ου αιώνα.

³⁶³ *Καθημερινή*, 30/11/1937.

Για τον τρόπο διασκέδασής τους οι ίδιοι οι πρόσφυγες ένιωθαν πολύ ανώτεροι από τους γηγενείς. Αυτό ξεκίνησε από τους πρόσφυγες των παραλίων - και εννοείται τους Ρωμιούς της Πόλης - συνέχισε με τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Καπαδοκίας ώστε με καθυστέρηση μισού αιώνα να φτάσει και στους Ποντίους. Οι τελευταίοι, ουσιαστικά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 80, νιώθουν ως ο πιο υποβαθμισμένος κρίκος της αλυσίδας της κοινωνικής ιεραρχίας.

*Ηγλεντούσαμε εμείς. Δε μοιρολογούσαμε. Δε γλεντούσαμε μόνο στους γάμους ή σσι γιορτές. Κάθε βράδυ γλέντι γινούντανε. Προ πάντων τα σπίτια που είχανε άντρες γλεντούσανε συνέχεια. Παίρνανε ένα μπουκάλι ούζο, κάνανε ένα μεζέ, κι άρχιζε το γλέντι. Στο κέφι μας διαφέραμε σα τη νύχτα με τη μέρα από τσι ντόπιοι. Εδώ για να γλεντήσουνε έπρεπε κάτι να συμβεί. Για να κερδίσουνε τσ' εκλογές, για να βγεί, να κερδίσει ο βουλευτής ο δικός τους. Δηλαδή όλο το γλέντι τους ξεκινούσε απ' τη χαρά που νοιώθανε πως χάσανε οι άλλοι... Η πιο μεγάλη τους ευχαρίστηση ήτανε να πασαλείβουνε σκατά τσι πόρτες των χαμένων[...].*³⁶⁴

Τα τραγούδια και τα γλέντια των προσφύγων συνεπήραν και μια μεγάλη μερίδα ντόπιων που εξέφρασαν και τα δικά τους συναισθήματα απόγνωσης, θλίψης αλλά και χαράς. Δεν ήταν δύσκολο καθώς οι περισσότεροι αμανέδες είναι μοιρολόγια με στίχους τόσο γενικόλογους ώστε να μπορούν να εκφράσουν μια μεγάλη γκάμα πόνου «από μια προσωπική συμφορά μέχρι και το χαμό ενός ολόκληρου λαού».³⁶⁵ Στον τρόπο διασκέδασης των προσφύγων μυήθηκαν πρώτα οι παλαιοελλαδίτες του περιθωρίου όπως ο Μάρκος Βαμβακάρης:

*Αυτοί οι άνθρωποι ήτανε μαθημένοι να δουλεύουνε και να γλεντάνε. Όλοι οι πρόσφυγες μηδενός εξαιρουμένου. Μπορεί να δούλενε όλη τη βδομάδα σα σκύλος αλλά το Σαββατοκύριακο πήγαινε να γλεντήσει. Να βγει, να πάει, να δείξει, να κάνει [...] Όπως μέχρι τώρα από τους πρόσφυγες, και κοντά στους πρόσφυγες μάθαν και οι δικοί μας τώρα.*³⁶⁶

Από την άλλη υπήρχαν οι Έλληνες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων (γγεγενείς αλλά και πρόσφυγες) που είχαν τρομοκρατηθεί από τις ανατολίτικες μελωδίες και οι τουρκικές λέξεις στους στίχους τους ξυπνούσαν εφιάλτες. Ο ηθικός πανικός των αστών ολοκληρωνόταν με την ανησυχία μην τυχόν πέσουν στα δίκτυα των φιλήδονων γυναικών της Ανατολής και τους «τυλίζει» καμιά «παστρικιά», φτωχή, προσφυγοπούλα.

³⁶⁴ Περιοδικό *ντέφι*, Τεύχος 18, Νοέμβρης/Δεκέμβρης 1993, σελ. 45. Απόσπασμα απ' το βιβλίο του Γ. Παπάζογλου, «Ονειράτα της άκαυτης και της καμμένης Σμύρνης - Αγγέλα Παπάζογλου - Τα χαϊρία μας εδώ». Παρατίθεται στο, Γιώργος Τσιμουρής, «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των 'Ρεϊσντεριανών' Μικρασιατών προσφύγων.» στο Θ. Παραδέλλης & Ρ. Μπενβενίστε (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 1999.

³⁶⁵ Περιοδικό «ντέφι», Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 55. Παρατίθεται στο Γ. Τζιμουρής, ό.π., σ. 16.

³⁶⁶ Αγγελική Βέλλου-Κάιλ, *Μάρκος Βαμβακάρης. Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, σ. 96. Παρατίθεται στο Μ. Χαραλαμπίδης, «Προσφυγική απειλή» για την ηθική τάξη: «Φιλήδονη ανατολίτισσα», ό.π., σ. 21.

2. Γυναίκες της Ανατολής

Στον πόλεμο με την Τουρκία χιλιάδες Έλληνες Μικρασιάτες σκοτώθηκαν. Άλλοι πιάστηκαν αιχμάλωτοι και άλλοι στάλθηκαν στα *τάγματα εργασίας* και δεν γύρισαν ποτέ πίσω. Γι αυτό τον λόγο η πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα αποτελούνταν από γυναίκες. Στις παραγωγικές ηλικίες, οι γυναίκες έφταναν πάνω από το 60% σε σχέση με τους άντρες. Οι χήρες έφταναν στο 25% επί του συνόλου, ενώ πάρα πολλές κοπέλες είχαν μείνει ορφανές.³⁶⁷ Όλος αυτός ο *απροστάτευτος* -με τα μέτρα της εποχής- γυναικείος πληθυσμός έπρεπε να επιβιώσει και να θρέψει και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Έτσι οι γυναίκες βγήκαν στην βιοπάλη σαν άντρες αλλά με το μισό μεροκάματο και χωρίς καμία ευκαιρία συνδικαλιστικής δράσης. Κάποιες προλεταριοποιήθηκαν στα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες, άλλες δούλευαν από το σπίτι. Ένα μεγάλο ποσοστό ήταν σε διαρκή αναζήτηση και έκανε δουλειές του ποδαριού ενώ υπήρχαν και οι γυναίκες που πέρασαν στο περιθώριο κι έγιναν πόρνες. Έχει πολύ ενδιαφέρον ότι σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» από το 1930-1935, το 40% των ιερόδουλων –νόμιμων και παράνομων- που είχαν νοσηλευτεί για σύφιλη κατάγονταν από τη Μικρά Ασία.³⁶⁸

Οι ιερόδουλες, στην πλειοψηφία τους προσφυγοπούλες ή εσωτερικές μετανάστριες, ήταν συγκεντρωμένες στον Πειραιά, καθώς ήδη από τον 19^ο αιώνα λόγω του λιμανιού ήταν *τόπος υποδοχής* των ναυτικών και *πορνική αγορά* με διαφόρων ειδών χαμαιτυπεία, όπου σύχναζε συνήθως ο υπόκοσμος. Εκεί γεννήθηκε και το ρεμπέτικο τραγούδι όπως είπαμε παραπάνω. Στον Μεσοπόλεμο έπειτα από διαμαρτυρίες των αστών Πειραιωτών η *πορνική αγορά* μεταφέρθηκε από το κέντρο του Πειραιά στην περιοχή των Βούρλων, εκεί που είναι σήμερα η Δραπετσώνα.³⁶⁹

Οι αναφορές που βρίσκουμε τόσο στα έγγραφα της εποχής αλλά και στις μαρτυρίες και στη λογοτεχνία στις *Μικρασιάτισσες πόρνες*, είναι πάρα πολλές.

Ξεκινώντας από τις αναμνήσεις του Μάρκου Βαμβακάρη που ήταν πολύ τακτικός επισκέπτης στα Βούρλα: «...Δεκαεννιά χρονών έγινα αγαπητικός στο μπορντέλο μιας Ειρήνης από τη Σμύρνη. Ήταν στο δεύτερο διαμέρισμα των Βούρλων, η πρώτη μου ερωτική επαφή.»³⁷⁰

³⁶⁷ R. Hirshon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 97.

³⁶⁸ Δ. Ανωγιάτης-Pelé, Ι. Αθανασοπούλου, Κ. Τσιάμης, *Δημογραφική Προσέγγιση του Νοσολογικού Φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας*.

³⁶⁹ Εκεί στεγάστηκε σε ένα ενιαίο κτιριακό συγκρότημα που έμοιαζε με στρατόπεδο και το οποίο μάλιστα οι Γερμανοί στην κατοχή χρησιμοποίησαν για φυλακές. Οι ιερόδουλες ήταν *έγκλειστες*, υπό τον απόλυτο έλεγχο του κράτους. Έμεναν εκεί και δέχονταν και τους πελάτες τους ή αγαπητικούς τους. Τα Βούρλα έκλεισαν επί Μεταξά και μετά τον πόλεμο η πορνεία βρήκε νέα στέγη στην Τρούμπα, όπου έγινε το κέντρο του υποκόσμου και της ακολασίας. Βλ. περισσότερα, Βασιλική Ροδίτη, *Πειραιάς: Από τα Βούρλα στην Τρούμπα. Συνυφάνσεις Σεξουαλικότητας και Κυριαρχίας στον Αστικό Χώρο*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 2015.

³⁷⁰ Αγγελική Κάιλ-Βέλλου, *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία*, ό.π., Παρατίθεται στο Β. Ροδίτη, ό.π., σ. 75.

Αναφορές υπάρχουν και στα ποιήματα της Γαλάτειας Καζαντζάκη:

*Στη Σμύρνη, Μέλπω. Ηρώ, στη Σαλονίκη.
Στο Βόλο, Κατινίτσα, έναν καιρό.
Τώρα στα Βούρλα με φωνάζουν Λέλα.
Ο τόπος μου, ποιος ήταν; Ποιοι οι δικοί μου;
Αν ξέρω, ανάθεμά με.
Σπίτι, πατρίδα έχω τα μπορντέλα.*

Επίσης σε αστυνομικά έγγραφα, καθώς τα Βούρλα χρησίμευαν και ως σωφρονιστήριο νεαρών κυρίως γυναικών και παραδειγματική τιμωρία για απρεπείς συμπεριφορές. Η καταγωγή από τη Μικρά Ασία είναι αξιοπρόσεκτη κι εδώ:

Η Γαλατεία Παρησιάδου, 19 ετών, εκ Μικράς Ασίας ορμώμενη, προσήχθη σήμερα, ενώπιον του αξιωματικού υπηρεσίας, κατηγορούμενη δια βαρείαν παράβασιν κατά την εξάσκησιν των καθηκόντων της στην οικεία του σιτεμπόρου Αναστασίου Μαρμαλιά.[...]Μετά από την προβλεπόμενη εξέτασιν, εκρίθη ένοχος και απεφασίσθη η ολιγοήμερος ένταξίς της εις τα Βούρλα, προς σωφρονισμόν.³⁷¹

Οι γυναίκες που τελικά κατέληγαν μόνιμα στην πορνεία για ευνόητους λόγους ήταν γνωστές με το μικρό τους μόνο όνομα. «Το επώνυμο παρέμενε πάντοτε κρυφό και αυτό που χαρακτήριζε στη θέση του την πόρνη ήταν ο τόπος καταγωγής: η Στέλλα η Σμυρνιά, η Θεανώ η Μικρασιάτισσα, η Γιούλα η Σαμιώτισσα. Οι Σμυρνιές, οι Πολίτισσες, οι Πατρινές και οι Βολιώτισσες ήταν οι πιο φημισμένες.»³⁷²

Τα ρεμπέτικα τραγούδια εξυμνούσαν τη γυναίκα από την Ανατολή με τα εξωτικά χαρακτηριστικά που ενσάρκωνε την επιθυμία, τον πόθο, τον αισθησιασμό, τον ερωτισμό και το πάθος.³⁷³

«Μα τον Αλλάχ, αχ, Τζεμιλιέ μου,
Είσαι γκιουζέλ, είσαι κουκλί
Τέτοια νεράιδα δεν ξαναείδα
Σε όλη την ανατολή».

Στον ίδιο τόνο και η γνωστή «Προσφυγοπούλα» του Μάρκου Βαμβακάρη(1949), ο οποίος έχει ερμηνεύσει κι άλλα τραγούδια αφιερωμένα στις Ανατολίτισσες, όπως η «Πολίτισσα» (1939), και η «Σουλτάνα μαυροφόρα» (1939).

*Εγώ είμαι το θύμα σου γλυκιά μου μαυρομάτα,
κατάκαρδα με πλήγωσαν τα ολόγλυκά σου μάτια.
Οπού γυρίσω για να ιδώ, νομίζω στ' είσαι μπρος νου,
σταυροκοπιούμαι ο δύστυχος, χάνω το λογικό μου.
Για πες μου τι σου έφταιξα και με παιδεύεις τόσο,
γιατί δεν έρχεσαι και συ λίγο να σ' ανταμώσω.
Έλα λοιπόν μικρούλα μου και κάνε μια θυσία,
προσφυγοπούλα μου γλυκιά απ' τη Μικρά Ασία.*

³⁷¹ Στοιχεία από την Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών 1929, Παρατίθεται στο Β. Ροδίτη, ό.π., σ. 73.

³⁷² Στο ίδιο, σ. 141.

³⁷³ Νίκος Κοταρίδης, (επιμ.) *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, Αθήνα 2007, σ. 122.

Όπως είδαμε, το υπέδαφος ήταν εξαιρετικά γόνιμο για να καρποφορήσει ένας διάχυτος σεξιστικός και στερεοτυπικός λόγος και γενικεύσεις εναντίον όλων των γυναικών προσφύγων, κυρίως από τους γηγενείς αστούς όπως ο Κώστας Ουράνης. Ο συγγραφέας συμπύκνωσε σε ένα άρθρο του στον *Ελεύθερο Λόγο* πολλά διττά συναισθήματα για τις προσφυγοπούλες: Είναι *θηλυκά* και όχι *κυρίες* που αποπνέουν, φόβο αλλά και έλξη, ντροπή αλλά και ζήλεια:

Διαφήμιση Σύκων Σμύρνης, Πηγή, άγνωστη

Είναι γυναίκες που αρέσκονται πολύ να προκαλούν. Έχουν λευκή και απαλή επιδερμίδα, είναι όλες με υποβλητικές καμπυλότητες [...] και μάτια [...] γεμάτα ηδονισμό [...]. Αρέσκονται [...] σε μια πολυτέλεια νεοπλουτική, στα φαγητά με παχιές σάλτσες, [...] στις πολύ δυνατές μυρωδιές και στις θορυβώδεις διασκεδάσεις, τις γεμάτες σπατάλη και χυδαία χαρά [...] καπνίζουν με ηδονή και αγαπούν να είναι διαρκώς άνεργες και να φλυαρούν. Δεν έχουν πάνω τους καμία αρχοντιά [...] Δεν είναι “κυρίες”. Είναι *θηλυκά*. Το κλίμα της Ανατολής τις έκανε μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες [...] Πολλές, υπό το πρόσχημα της ζέστης, έχουν καταργήσει το μεσοφόρι, όταν δε περπατούν μέσα στον ήλιο οι γραμμές του σώματός των διαγράφονται καθαρά μέσα από τα φουστάνια. Με γυμνούς λαιμούς, με γυμνά μπράτσα [...] προκαλούν την προσοχή που ανοίγει το στόμα και ξυπνούν αιφνίδιους πόθους [...] Κάπου κάπου βλέπει κανείς μερικές νεαρές γυναίκες ντυμένες με διακριτική κομψότητα, με βλέμμα που κοιτάζει από ψηλά, με βάδισμα αργό και περήφανο [...] είναι αυτές, οι Αθηναίες. Αλλά εκτοπισμένες.³⁷⁴

³⁷⁴ *Ελεύθερος Λόγος*, 10/7/1923. Παρατίθεται στο Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, 2009, σ. 168-170.

Η καλή κοινωνία της Αθήνας και του Πειραιά ένωθε τρόπο όχι μόνο γιατί απειλείτο ο ανώτερος ελληνικός πολιτισμός από έναν παρακατιανό ανατολίτικο. Αλλά και επειδή κινδύνευε όπως πίστευαν και ο ιερός θεσμός της ελληνικής οικογένειας. Οι φτωχές, ελαφρών ηθών και παστρικές, δηλαδή αυτές που πλένονταν -δείγμα πολιτισμικής ανωτερότητας κατά άλλους- Μικρασιάτισσες απειλούσαν να εκτοπίσουν τις περήφανες αλλά σεμνές Αθηναίες και να πάρουν τους γιους τους και ίσως και τους άντρες τους!

Εδώ [...] πέφτει πολύ χρήμα. Όλοι οι νέοι της Αθήνας και του Πειραιά έρχονται για να διασκεδάσουν. Έχουν ζετρελαθεί με τα κορίτσια, τις προσφυγοπούλες. Τις βρίσκουν πιο όμορφες και πιο εξελιγμένες. Στην αρχή ήρθαν για διασκέδαση και να βρουν καμία καμωματού. Όμως γρήγορα τους τυλίγει κάποια και παντρεύονται. Οι ντόπιοι έχουν κατατρομάξει για τα παιδιά τους. Τα χάνουν από το δικό τους περιβάλλον. Κάθε γονιός φοβάται μην τυχόν πάρει ο γιος του καμία προσφυγοπούλα δίχως προίκα.³⁷⁵

Τα στερεότυπα αναπαράγονταν από τον τύπο κυρίως τον αντιβενιζελικό. Το *Ελεύθερον Βήμα* είχε πολύ λιγότερες αναφορές σε σχέση με την *Καθημερινή* ενώ ο *Ριζοσπάστης* δεν ασχολούνταν με τέτοια θέματα. Μέσα από δεκάδες αστυνομικά εκτενή ρεπορτάζ ή και μονόστηλα οι εφημερίδες περιέγραφαν ερωτικά δράματα που εξελίσσονταν στους καταυλισμούς με πέτρα του σκανδάλου μια προσφυγοπούλα:

«Άγριος έρωσ. Εφόνευσε την 20χρονη ερωμένην του 22χρονος πρόσφυγας στην Καλλιθέα, επειδή είχε δώσει την καρδίαν της εις άλλον.»³⁷⁶ Η *Καθημερινή* αποκάλυπτε όλες τις πτυχές των δραμάτων με σενάρια πάθους, όπως ο πρόσφυγας που σκότωσε την ερωμένη του επειδή δεν ήθελε να τον παντρευτεί και την

³⁷⁵ Νέαρχος Γεωργιάδης, *Ρεμπέτικο και πολιτική*, Αθήνα, Αθήνα 1999, σ. 36. Παρατίθεται στο Κ. Κατσάκης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες», ό.π., σ. 104.

³⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα* 16/6/1924.

κατηγόρησε ότι ήταν «παλιοβρώμα» και του έτρωγε τα λεφτά.³⁷⁷ Σε άλλο ρεπορτάζ διαβάζουμε:

*Τέσσερες μαχαιριές εναντίον της συζύγου. Τα αίτια λόγοι τιμής. Έγκλημα τιμής σε προσφυγικό καταυλισμό.[...] Κατά πληροφορίας των γειτόνων, μη κατατεθείσας όμως εις την ανάκρισιν, η Ευαγγελία προ του δευτέρου γάμου της διήγε βίον έκλυτον. Ο σύζυγος επληροφορήθη τούτο μόλις χθες και ηζήωσε να μάθει τουλάχιστον τα ονόματα των εραστών της συζύγου του.*³⁷⁸

Για ακόμη ένα έγκλημα πάθους με μήλον της έριδος μιας «σχετικώς ωραίας» προσφυγοπούλας για τα μάτια της οποίας ένας φύλακας πρόσφυγας σκότωσε έναν ντόπιο λοχία, μας πληροφορεί πάλι η *Καθημερινή*. «Αι ερωτικά σχέσεις του λοχίου μετά της προσφυγοπούλας, γνωσθείσαι εις τον συνοικισμόν, εξηγείραν τους πρόσφυγας οι οποίοι εθεώρουν εαυτούς προσβεβλημένους εκ της διαγωγής του λοχίου διο και επεξητούν ευκαιρίαν δια να τον δείρουν. Την δυσφορίαν των προσφύγων ενίσχυε και ο φονευθείς δεκανεύς του φυλακίου, θέλων εκδικηθή τον λοχίαν.»³⁷⁹

ΕΙς τὸ δπισθεν τοῦ προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ Πολυγώνου δασύλλιον συνελήφθη ἡ 22έτις Ἑλλη Ποθητοῦ διότι ἔφερεν ἀνδρικήν ἐνδυμασίαν καίτοι αἱ ἀπόκρεω εἶχον πρέλθει πρὸ μηνῶν. Ἐρωτηθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀστυνομικῶν διὰ τὸν λόγον τῆς μεταμφιέσεως ἀπήντησεν ὅτι ἐπιθυ-

μοῦσα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν σύζυγόν της καὶ μὴ εὐρίσκουσα τὰ ἐνδύματά της τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος εἶχεν ἀποκρύψει διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν φυγὴν της ἐφόρεσε τὰ ἰδικά του καὶ ὤχετο ἀπιοῦσα.
Τὴν συνέχειαν δὲν μᾶς δίδει τὸ ἀστυνομικὸν δελτίον.

Χαρακτηριστικό μονόστηλο της Καθημερινής με πολλά υπονοούμενα.

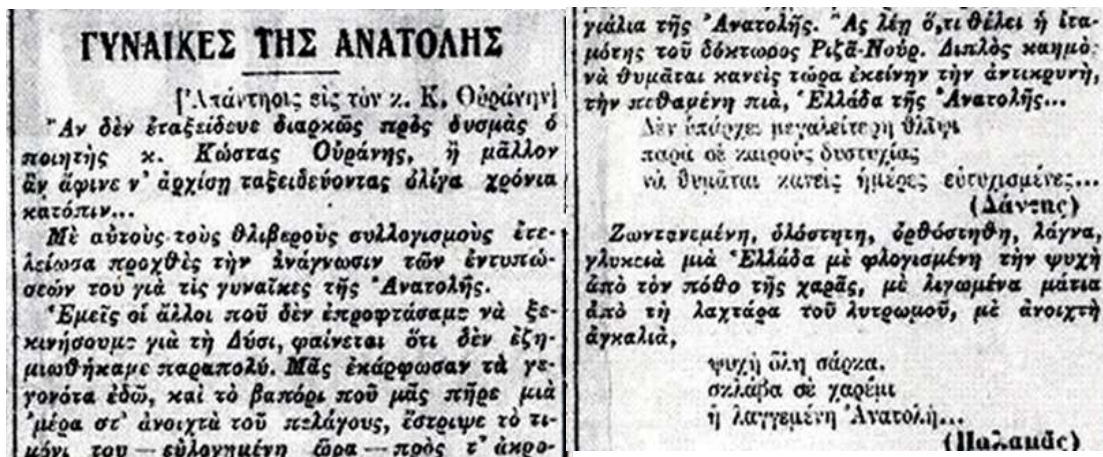
Υπήρχε ωστόσο και η άλλη όψη του θέματος περί ηθικής των Μικρασιατών γυναικών. Ψύχραιμες φωνές και συναισθηματικές όπως φαίνεται από την απάντηση αναγνώστη του *Ελεύθερου Λόγου* στο άρθρο του Κώστα Ουράνη. Ο αναγνώστης αντιπαραθέτει στον τίτλο του Ουράνη «Γυναίκες της Αθήνας», το «Γυναίκες της Ανατολής» και ουσιαστικά κατηγορεί τον Ουράνη ότι έχει το βλέμμα του στραμμένο στη Δύση και ξέχασε το ελληνικό παρελθόν της Ανατολής.³⁸⁰

³⁷⁷ *Καθημερινή*, 18/8/1924.

³⁷⁸ *Καθημερινή*, 5/7/1933.

³⁷⁹ *Καθημερινή*, 21/7/1925.

³⁸⁰ Κυριάκος Λυκουρίνος, «Για την Ημέρα της Γυναίκας - Γυναίκες της Ανατολής», στην εφημ. *Μνήμη* του Συλλόγου Μικρασιατών Ν. Καβάλας, φ. 9, Μάιος 2012, σελ. 16-17. Παρατίθεται στο http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/blog-post_17.html#more

Εδώ διαφαίνεται ακόμη μια προσέγγιση του προσφυγικού θέματος γενικότερα, που κυκλοφορούσε στον βενιζελικό τύπο από τις αρχές της εγκατάστασης των Μικρασιατών στην Ελλάδα. Η εικόνα των προσφύγων έτσι όπως διαμορφωνόταν μέσα από τις εφημερίδες σε καθημερινή βάση απέπνεε μία αίσθηση κακομοιριάς και κατωτερότητας απέναντι στους ντόπιους, οι οποίοι τελικά δεν γνώριζαν το ένδοξο ελληνικό παρελθόν των Μικρασιατών αδελφών τους. Γιατί αν το ήξεραν θα ενέπνεε τον θαυμασμό τους και όχι την λύπησή τους.

Κατά τη γνώμη μας, η προδιάθεση των γηγενών αδελφών μας, όπως θεωρώσι τους αλύτρωτους Έλληνες ως κατωτέρους των, οφείλεται κυρίως εις την τελείαν άγνοϊαν της εν τη αλλοδαπή από πάσης απόψεως ανθηράς καταστάσεως των “αποίκων”. Την ευθύνην της τοιαύτης αγνοΐας φέρει ο Ελληνικός Τύπος, όστις μετά την κατοχήν της Μικράς Ασίας δεν εφρόντισε δεόντως ίνα δώσει εις τους αναγνώστας του μίαν πιστήν εικόνα της εμπορικής, βιομηχανικής, βιοτεχνικής, επαγγελματικής και διανοητικής υπεροχής των, φεν, δι’ολίγον καιρόν απελευθερωθέντων ομογενών, έναντι συνοίκων Λαών.³⁸¹

Ίσως αν προβαλλόταν πιο πολύ η κουλτούρα των Ελλήνων της Ανατολής να ήξεραν οι ντόπιοι ότι οι πρόσφυγες είχαν κληρονομήσει πιο αγνές αξίες μέσα από τη συμβίωσή τους με τους Τούρκους και γι αυτό όπως ήδη είπαμε παρά την εξωστρέφειά τους, ένιωθαν πιο ευσεβείς και πιο πατροπαράδοτοι από τους Παλαιοελλαδίτες, ιδίως σε θέματα τιμής.³⁸²

[...]Τις προάλλες πάλιν κάποιος γέρος πρόσφυξ στον συνοικισμό των Σφαγείων απειράσθη ν' αυτοκτονήσῃ δεξ και δια κρεμάλας στο μαγαζί του. Ο λόγος; Το αιώνιο δράμα της τιμής.

³⁸¹ Ελεύθερον Βήμα, 24/9/1923.

³⁸² Έχει ενδιαφέρον ότι οι Μικρασιάτισσες απολάμβαναν τις τουρκικές ταινίες που πρόβαλαν οι κινηματογράφοι στις προσφυγικές γειτονίες ήδη από τη δεκαετία του '70 (βλ. Hirshon σ. 80.). Ενώ και το φαινόμενο των τουρκικών σίριαλ που κατακλύζουν από το 2000 την ελληνική αγορά εξηγείται εν μέρει και από την σεμνή εικόνα των πρωταγωνιστών τους, τους οποίους διέπει μια ηθική υπεροχή μιας πιο παλιάς εποχής που έχει παρέλθει για πάντα από την Ελλάδα.

Ο άνθρωπος γλύττωσε απ' τη μικρασιατική καταστροφή, είχε μερικά λεφτουδάκια πήρε και την αποζημίωσή του και στρώθηκε στη δουλειά. Πάντρεψε και τρία παιδιά του με προσφυγοπούλες κατά προτίμησι ορφανές. Όλα πήγαιναν θαυμάσια, έως ότου έλθει η σειρά να αποκαταστήσει και το μοναχικό του κορίτσι. Το οποίο πάντρεψε προ εβδομάδας με καλή προίκα με ένα καλό παλληκάρι. Ο γαμπρός όμως την έστειλε πίσω στο πατρικό σπήτι την νύμφη γιατί δεν την βρήκε “εν τάξει”. Πράγματι το κορίτσι τον καιρό που δούλευε σε κάποιο εργοστάσιο, είχε αφήσει εκεί και ότι πολυτιμότερο είχε.³⁸³

Το ζήτημα της έκπτωσης της ηθικής των γυναικών προσφύγων αντιμετωπίζονταν ποικιλοτρόπως από τον προσφυγικό τύπο. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν το έκρυβαν κάτω από το χαλί αλλά τους απασχολούσε πολύ και αυτό ομολογούνταν. Σε σχέση με την καθαρή πορνεία, ο προσφυγικός τύπος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της άποψης σύμφωνα με την οποία υπήρχαν δυο ειδών ιερόδουλες οι *εκ φύσεως* κι αυτές που ήταν κατά *συγκυρίαν*,³⁸⁴ επειδή δεν είχαν άλλη επιλογή για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Έλλειμμα ηθικής υπήρχε μόνο στις γυναίκες αυτές που ήθελαν μόνο να περνάνε καλά (και προφανώς δεν ήταν προσφυγοπούλες.) Όσον αφορά στις απλές κοπέλες, οι προσφυγικές εφημερίδες αντέκρουαν τα επιχειρήματα περί ελλείμματος ηθικής και έδιναν μια άλλη οπτική: αυτή του θύματος, το οποίο εκμεταλλεύονταν οι αδίστακτοι γηγενείς. «Οι απαίσιοι εκμαυλισταί και οι πρόστυχοι εκμεταλλευταί της προσφυγικής δυστυχίας δεν έπαψαν να ελλοχεύουν σατανικώτατα ανάμεσα στην προσφυγική αθλιότητα.»³⁸⁵ Η *Παμπροσφυγική* κατήγγειλε ότι σε ένα διάστημα 15 ημερών τον Ιούνιο του 1926 είχαν καταγραφεί 4 κρούσματα βιασμών με θύματα προσφυγοπούλες και θύτες κυρίως ντόπιους. Από αυτό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι πραγματικές περιπτώσεις βιασμών ήταν πολύ περισσότερες γιατί λόγω του στίγματος ελάχιστες ήταν οι καταγεγραμμένες καταγγελίες. Ταυτόχρονα μέσα από τις στήλες τους οι εφημερίδες συμβούλευαν τις νεαρές προσφυγοπούλες για το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται για να μην *παρεξηγηθούν*.

Πολλές προσφυγοπούλες έχουμε μια κακή συνήθεια. Άμα γνωριστούμε με κανένα κύριο, ξανοιγόμαστε μαζί του χωρίς επιφύλαξη, απ' τις πρώτες μέρες από πνεύμα

ελευθεροφροσύνης και από την απλότη της καρδιάς μας. Και διακινδυνεύουμε καμιά φορά μαζί του κοινή εκδρομή, περίπατο, θέατρο, χορό κτλ. Μα δεν είναι σωστό αυτό που κάνουμε. Όχι για κανέναν άλλο, μα για τον εξής απλό λόγο. Η καθεμιά από μας, άσχετα με τα μικροαισθήματά μας, αποβλέπουμε σε μια αποκατάσταση, σ' ένα καλό συνοικέσιο.

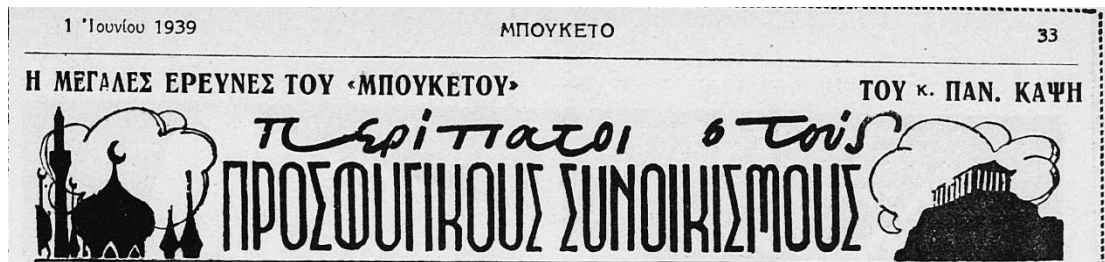
³⁸³ *Προσφυγικός Κόσμος*, 28/8/1927.

³⁸⁴ Σάββας Κ., *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Πυρσός, Αθήνα 1928.

³⁸⁵ *Παμπροσφυγική* 18/1/1927. Παρατίθεται στο Κ. Κατσάπης, ό.π., σ. 118.

[...] Γι αυτό δεν πρέπει να δίνουμε στον κόσμο τη εντύπωση πώς συνδεόμαστε με τον Α ή Β κύριο- γιατί παρεξηγούνται αυτές οι σχέσεις κι αν απόλυτα αθώες. Μπορεί δε ένας νέος που τρέφει για μας ένα αληθινό και σοβαρό αίσθημα να παραιτηθεί από τους σκοπούς του[...].³⁸⁶

Δεν υπάρχει στη βιβλιογραφία κάτι σχετικό με την εικόνα της «προσφυγοπούλας» κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Κι αυτό είναι φυσικό καθώς ο Μεταξάς όπως ήδη τονίσαμε δεν ξεχώριζε τις προσφυγοπούλες από τις υπόλοιπες Ελληνίδες. Έτσι βλέπουμε ότι και τα στερεότυπα κατά των γυναικών από την Μικρά Ασία την περίοδο 1936-1940 χάνουν τη δυναμική τους στον τύπο. Ελάχιστες είναι οι αναφορές στο θέμα είτε πρόκειται για άρθρα γνώμης είτε για αστυνομικά δελτία. Αντιθέτως βλέπουμε ότι οι αναφορές στους πρόσφυγες εν γένει είναι θετικές. Ένα ωραίο παράδειγμα αποτελεί αυτό του γυναικείου περιοδικού «Μπουκέτο», που κυκλοφόρησε λίγο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή το 1924 έως το 1949. Το περιοδικό απευθυνόταν στην αστική τάξη και ήταν ένα «ευχάριστο μοντέρνο αντίδοτο στην σκληρότητα του πολέμου.»³⁸⁷

Μελετήσαμε την ύλη του σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου και δεν υπήρχαν καθόλου αναφορές στους πρόσφυγες. Το 1939 για πρώτη φορά το περιοδικό δημοσίευσε έρευνα του Παντελή Καψή με τίτλο «Περίπατοι στους Προσφυγικούς συνοικισμούς».

Ο Καψής επισκέφτηκε την Νέα Ιωνία, την Νέα Φιλαδέλφεια και την λιγότερο εξελιγμένη Νέα Κοκκινιά και εξύμνησε τόσο τους πρόσφυγες που κατάφεραν να ξαναχτίσουν τις ζωές τους έπειτα απ' όλες τις δοκιμασίες που πέρασαν όσο και τον αρμόδιο υπουργό Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως κ. Κορυζή γιατί[...] συμπονεί τους πάσχοντες και γιατί έχει αποδείξει [...] τι θέλει και τι μπορεί να κάμει. Πολλές συμφορές ανακούφισε και πολλά “στραβά” ετακτοποίησε.»³⁸⁸

³⁸⁶ Προσφυγικός Κόσμος, 22/6/1927.

³⁸⁷ Βλ. περισσότερα στο Δέσποινα Γκόγκο, *Το περιοδικό «Μπουκέτο» του Μεσοπολέμου: Ευρετήρια της πρώτης περιόδου (1924-1935)*, Μεραπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών

Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα 2013, <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/mpouketo/>

³⁸⁸ Περιοδικό, *Μπουκέτο*, 6/7/1939.

Α'.

Οι μεγάλοι μας πρόγονοι όταν έλεγαν ότι «οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ» ξέρανε πολὺ καλὰ τί λέγανε, γιατί πράγματι δὲν ὑπάρχει στὸ κόσμo κακὸ χωρὶς τὸ καλὸ του. Ζωντανὴ ἀπόδειξις τοῦτου εἶνε τὸ παράδειγμα τῶν προσφύγων.

Μεγάλο καὶ τρομερὸ κακὸ, θέβαια, ἦταν τὸ ξεριζώμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Θράκης καὶ ἡ ἱστορία θὰ τὸ χαρακτηρίσῃ στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, ὡς τρομερὰν ἐθνικὴν συμφορὰν, ἀλλὰ καὶ τὸ κακὸν αὐτὸ δὲν εἶνε «ἀμιγὲς καλοῦ». Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴν παραμικρὴ γι' αὐτὸ ἀμφιβολία ἅς κάμῃ ἕνα θιασικὸ ἔστω ταξεῖδι στὴ Μακεδονία στὴ Α. Θράκη καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ εἶμαι θέβαιος ὅτι ἀπὸ κείνα ποὺ θὰ ἰδῇ καὶ θὰ ἀντιληφθῇ θε τοῦ φύγι κάθε ἴχνος ἀμφιβολίας.

Ἀλλὰ γιατί νὰ τρέχουμε στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη καὶ δὲν περιοριζόμαστε σὲ κοντινοὺς ἀνὰ τὴν Ἀττικὴ περιπάτους καὶ μάλιστα ἐδῶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα; Σὲ κάθε θῆμα ποὺ θὰ κάνουμε θὰ ἀντικρύζουμε καὶ ἕνα θαῦμα ποὺ ὅλα μαζί ἀποτελοῦν τὸ μεγάλο καὶ θαυμαστὸ προσφυγικὸ θαῦμα καὶ κάθε φορὰ ποὺ θὰ τὸ ἀντικρύζουμε, θὰ ψιθυρίζουμε τὸ προγονικὸ ρητό:

— «Οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ».

Τέτοιους γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα περιπάτους θὰ ἀρχίσω ἀπὸ σήμερα χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ ἀγαπητοῦ «Μπουκέτου».

«Σε κάθε βῆμα που θα κάνουμε θα αντικρύζουμε και ένα θαῦμα που ὅλα μαζί αποτελοῦν το μεγάλο και θαυμαστὸ προσφυγικὸ θαῦμα και κάθε φορὰ που θα το ἀντικρύζουμε, θα ψιθυρίζουμε το προγονικὸ ρητό: “Οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ.”»³⁸⁹

Στο ἄρθρο του αὐτό, ο Καψῆς ἔχει ἀπενοχοποιήσει τελείως τὰ ἀνατολίτικα χαρακτηριστικὰ τῶν προσφύγων και μιλά πλέον γι αὐτὰ με θαυμασμό και χωρὶς ἴχνος καχυποψίας.

[...]Οἱ νέοι πολῖται τῆς ἐλλάδας

δεν ζέχασαν τις παληές καλές των συνήθειες. Δεν εἶναι δηλαδή καθόλου τσιγγούνηδες, οὔτε μελαγχολικοὶ τύποι. Εννοοῦν να γλεντοῦν τις εορτές και να ζοδεύουν. Οποῖος δεν ξέρει τὴν Ἀνατολή και θέλει να τὴν γνωρίσῃ ἅς κάμῃ μια Κυριακὴ ἕναν περίπατο σ' ἕνα οποιοδήποτε προσφυγικὸ συνοικισμό.[...].³⁹⁰ [...]Ὅπως ὅλοι οἱ προσφυγικοὶ συνοικισμοὶ ἔτσι και ἡ Ν. Φιλαδέλφεια ἔχει πολλή ζωὴ και κίνησι. Τα κέντρα τῆς εἶναι πάντοτε ἐν δράσει. Εἶναι δε κέντρα ονομαστά για τὴν ἀνατολίτικὴ σύνθεσί των σε ὅλα. Οἱ ναργιλέδες του “Κρυστάλ” ἐπὶ παραδείγματι θυμίζουν τα Ταμπάχανα τῆς Σμύρνης, οἱ μεζέδες του “Πανθέου” θυμίζουν τις μικρασιάτικες ταβέρνες του “Βυζαντίου” το τσίπουρο τον Βόσπορο. Γι αὐτὸ και ὅσοι Ἀθηναῖοι ξέρουν να ἐκτιμοῦν τὴν ἀνατολίτικὴ κουζίνα, περνοῦν τα κυριακάτικα των βράδουα στα ωραία και νοσταλγικά κέντρα τῆς Ν. Φιλαδελφείας.[...].³⁹¹ Τα συνοικέσια μεταξύ προσφυγικῶν και γηγενῶν οικογενειῶν αὐξάνουν και πληθύνονται και ἔτσι ἀπὸ μερικές γενεές ἡ λέξις π ρ ὁ σ φ υ ξ [sic] δεν θα εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μόνον ἡ ἀνάμειξις ἐνός παρελθόντος. [...] Ἡ ἐργασία εἶναι για τους νέους πολῖτας τῆς Ἑλλάδος πραγματικὴ θρησκεία. Γι' αὐτὸ σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ. Ἀρκεῖ να μπει κανεῖς μέσα στα σπίτια των κατοίκων τῆς Ν. Ἰωνίας για να δῇ πόσο ευτυχισμένοι εἶναι ὅσοι στεγάζονται κάτω ἀπὸ αὐτά. Τάξις και καθαριότης. Ὑπεράνω ὅλων ἡ π ἄ σ τ ρ α. Ὅλα λάμπουν. [...] Καθαριότης λοιπόν, νοικοκυρwsσύνη, ἀνεσις. Να τι χαρακτηρίζει τους πρόσφυγας[...].³⁹²

Ο Καψῆς, τέλος ἐπισκέφτηκε και τὴ Νέα Κοκκινιά ὅπου διαπίστωσε ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη παράγκες και ἄλλα προβλήματα. Ἀλλὰ ἦταν πολὺ αισιόδοξος ὅτι τα αἰτήματα των κατοίκων θα εἰσακουστοῦν.

³⁸⁹ Περιοδικό, Μπουκέτο, 1/6/1939.

³⁹⁰ Στο ἴδιο.

³⁹¹ Περιοδικό, Μπουκέτο, 22/6/1939.

³⁹² Περιοδικό, Μπουκέτο, 8/6/1939.

«Βασιζόμεθα για την θεραπεία των κακών αυτών εις τους κυβερνώντας σήμερον τη χώραν. Όπως μεριμνούν για κάθε τι, θα μεριμνήσουν, είμαστε βέβαιοι, και για την Νέα Κοκκινιά.»³⁹³

ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΥΛΑ

‘Η πρώτη πραγματική ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΙΝΙΑ.

‘Υπόθεσις ‘Ελληνική με πρόσωπα που ζούν, σκέπτονται και μιλούν ελληνικά.

Χαρακτηριστική ήταν η διαφήμιση που κατέκλυσε τις εφημερίδες ως «η πρώτη πραγματική ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΙΝΙΑ. Υπόθεσις Ελληνική με πρόσωπα που ζουν, σκέπτονται και μιλούν ελληνικά.» Γυρίστηκαν 5 ταινίες με ομόνυμο τίτλο, με μεγαλύτερη εμπορική επιτυχία την συγκεκριμένη και πρωταγωνίστρια την Σοφία Βέμπο στην πρώτη της κινηματογραφική εμφάνιση. Σύμφωνα με το Box Office της εποχής πούλησε πάνω από 40 χιλιάδες εισιτήρια και αναδείχτηκε πρώτη ανάμεσα στις ελληνικές και όγδοη ανάμεσα στις ξένες ταινίες για την περίοδο 1938-1939.³⁹⁴ Πρωταγωνίστρια η γυναίκα πρόσφυγας που έπαιζε το ρόλο της καλής και ηθικής συζύγου, σε αντίθεση με την ύπουλη Αθηναία που (μαζί με τον εραστή της) είχε καταστρώσει σχέδιο να φάει τα λεφτά του συζύγου της προσφυγοπούλας αφού του πουλήσει πρώτα έρωτα. Η προσφυγοπούλα πήρε το παιδί τους κι έφυγε. Έτσι παρά λίγο να καταστραφεί μία καλή οικογένεια αλλά τελικά ο σύζυγος κατάλαβε το λάθος του και επέστρεψε στη γυναίκα και το παιδί του.

Η αθάνατη ελληνική φύσις, τα ονομαστά

*Μετέωρα, τα μαγευτικά Τέμπη, η χλιοτραγουδισμένη Πλάκα. Μουσική που μυρίζει Θυμάρι και Πεύκο. Η λατρευτή της Αθήνας Σοφία Βέμπο και ο δημοφιλής Μάνος Φιλιππίδης. [...] Η δραματική ιστορία μιας προσφυγοπούλας που βρήκε επιτέλους γαλήνη και τη χαρά στην αγκαλιά του ανθρώπου που αγάπησε. Μα η μοίρα τη φθόνησε και μια άλλη γυναίκα κακή μπήκε στη ζωή της για να γκρεμίσει την ευτυχία της και την ευτυχία του παιδιού της.*³⁹⁵

³⁹³ Περιοδικό, Μπουκέτο, 6/7/1939.

³⁹⁴ Αργύρης Τσιάπος, *Οι πρώτες ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου*, http://protestainies.blogspot.com/2016/02/blog-post_5.html

³⁹⁵ Καθημερινή, 29/10/1938.

Μέσα από το παράδειγμα της συγκεκριμένης ταινίας βλέπουμε μια αντιστροφή ρόλων μεταξύ γηγενών και προσφύγων γυναικών από ένα μέσο με πολύ μεγάλη απήχηση στο κοινό όπως ήταν ο κινηματογράφος. Εδώ την *κακιά* ενσαρκώνει η Αθηναία ενώ το πορτραίτο της προσφυγοπούλας αγιοποιείται. Η εικόνα αυτή σπάει το στερεότυπο της «εύκολης» Ανατολίτισσας που, όπως είδαμε, ήταν διάχυτη στην ελληνική κοινωνία από τις αρχές του Μεσοπολέμου. Παρατηρούμε λοιπόν ότι το χάσμα ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς, όπως αποτυπώνεται τουλάχιστον στα μέσα της εποχής, αρχίζει και μικραίνει μετά το τέλος του βενιζελισμού και τον θάνατο του Βενιζέλου, ενώ κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά σχεδόν εξαφανίζεται. Αποκορύφωμα της εθνικής ενότητας αποτελεί η στιγμή του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπου πρόσφυγες και γηγενείς θα πολεμήσουν μαζί ενάντια στον -εξωτερικό πια- εχθρό.

Έλληνες στρατιώτες στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Πηγή, Αρχείο, ΕΡΤ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία ήταν οι πρωταγωνιστές του ελληνικού Μεσοπολέμου, όπως λέει και ο τίτλος της εργασίας αυτής, επειδή δημιούργησαν ολικές δυναμικές αλλαγών στην κοινωνία. Τέτοιου μεγέθους μετακινήσεις αλλάζουν τα πάντα: την κοινωνία υποδοχής, την κοινωνία προέλευσης, τους ανθρώπους που μεταναστεύουν φυσικά, αλλά και τους ανθρώπους που βρίσκουν, όπως κι αυτούς που αφήνουν. Με την έννοια αυτή, η μετανάστευση είναι ένα ολικό φαινόμενο. Ένας χείμαρρος που τα διαλύει και τα μεταμορφώνει όλα. Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις μπορεί να είναι σχετικά αθόρυβες, αλλά μπορεί και να γίνουν με θεαματικό τρόπο. Μπορεί να κατευθύνονται προς τη χώρα προορισμού αργά αλλά σταθερά με αποτελέσματα τα οποία δεν είναι άμεσα ορατά. Αυτού του τύπου οι ροές μειώνουν τη δύναμη πρόσκρουσης των μεταναστών στον προορισμό τους. Είναι όπως όταν ένας παραπόταμος μπαίνει στο ποτάμι. Υπάρχουν όμως κι άλλες ροές που δεν είναι αθόρυβες. Είναι όπως ο καταρράκτης που παφλάζει και σκάει στο νερό του ποταμιού από μεγάλο ύψος. Και εκεί η πρόσκρουση είναι επώδυνη. Αλλάζει τις ζωές με δραστικό τρόπο και οι αντιστάσεις δημιουργούν εντάσεις που χρειάζεται χρόνος για να καταλαγιάσουν. Αυτό συνέβη και με τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής και την Ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε. Ήταν τέτοιο το μέγεθος, τέτοια η ορμή της ροής (θυμίζουμε ότι σε ένα χρόνο ήρθαν σε μια χώρα τεσσάρων εκατομμυρίων ένα εκατομμύριο άνθρωποι) όπου ήταν αδύνατο να μην υπάρξουν έντονες αντιστάσεις στο νέο στοιχείο που πλημμύρισε την Ελλάδα. Με αυτές τις αντιστάσεις, τις νέες ταυτότητες που δημιουργήθηκαν και τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν τελικά μέσα από την αναγκαστική συμβίωση *παλιών* και *νέων* πολιτών ασχοληθήκαμε στην εργασία αυτή.

Η έρευνά μας που οριοθετήθηκε στην Αττική και στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων και έγινε με κύρια πηγή τον αθηναϊκό τύπο, προσπάθησε να απαντήσει σε τέσσερα βασικά ερωτήματα: 1. Ποια ήταν η εικόνα των γηγενών για τους πρόσφυγες και αντίστροφα. 2. Ποια η εικόνα των Μικρασιατών για τη νέα τους προσφυγική ταυτότητα. 3. Πώς το κράτος επηρέασε τις σχέσεις αυτές. 4. Ο φόβος για τον «άλλον» έχει φυλετικά ή ταξικά κίνητρα;

Είδαμε ότι κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, σε όποιο μέρος του κόσμου υπήρξαν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, οι πρόσφυγες/μετανάστες χρησίμευσαν ως ένα σημαντικό υλικό για το χτίσιμο εθνικών και πολιτικών οντοτήτων. Αποτελούσαν ένα υπολογίσιμο τμήμα των *νέων πολιτών* που ζούσαν στα *νέα κράτη*, και είχαν υποχρεώσεις αλλά και δικαιώματα που κατοχυρώνονταν από διεθνείς συνθήκες. Η ταμπέλα του πρόσφυγα είχε τη δική της δυναμική και από αυτήν απέρρεαν πολλές ταυτότητες, οι οποίες ήταν ρευστές και άλλαζαν ανάλογα με τις συγκυρίες. Το κράτος, με τη βοήθεια του τύπου που ήταν τότε και το μοναδικό Μαζικό Μέσο Επικοινωνίας, έπαιξε ένα πολύ σημαντικό ρόλο τόσο στο χτίσιμο όσο και στη διατήρηση αλλά και την αλλαγή των ταυτοτήτων αυτών.

Ο τύπος

Οι εφημερίδες ως επί το πλείστον έκαναν εργαλειακή χρήση του προσφυγικού ανάλογα με το πολιτικό στρατόπεδο που εκπροσωπούσαν. Η αιχμηρή πένα και η ακραία πολεμική ρητορική τους αιφνιδιάζει τον σημερινό αναγνώστη. Το προσφυγικό ήταν ένα από τα αγαπημένα μοτίβα των αρθρογράφων (βενιζελικών, αντιβενιζελικών και κομμουνιστών) για να πυροδοτούν εντάσεις, να αναπαράγουν στερεότυπα και να επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις. Ο λόγος και των τριών αθηναϊκών εφημερίδων που εξετάσαμε διεξοδικά (*Καθημερινή*, *Ελεύθερον Βήμα*, και *Ριζοσπάστης*) ήταν κυρίως πολιτικός με συναισθηματικές εξάρσεις υπέρ αλλά και κατά των προσφύγων. Η *Καθημερινή* ως *ναυαρχίδα* του αντιβενιζελισμού προσπαθούσε από τη μια να τους προσεγγίσει, καθώς η ψήφος τους, λόγω του μεγέθους του προσφυγικού πληθυσμού, έκρινε και το εκλογικό αποτέλεσμα, από την άλλη όμως ύψωνε τείχη ανάμεσα στο «ημείς» και στο «οι άλλοι» μη μπορώντας κάποιες φορές να κρύψει πίσω από τις γραμμές την πραγματική της θέση που ήταν η απόρριψη. Το βενιζελικό *Ελεύθερον Βήμα*, σίγουρο για την προσκόλληση των προσφύγων στον Βενιζέλο προσπαθούσε να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη υπέρ τους ή και καμιά φορά να τους συνετίσει αν παραπονιόντουσαν για την βενιζελική πολιτική. Την ίδια στιγμή ο *Ριζοσπάστης* πάλευε να τους αφυπνίσει και να τους εντάξει στο ΚΚΕ με το να τους κάνει να συνειδητοποιήσουν ότι μέσα από τις πελατειακές σχέσεις χωρίς αγώνες δεν θα αλλάξει τίποτα στη ζωή τους. Υπήρχαν ταυτόχρονα και κάποιες εφημερίδες που χρησιμοποιούσαν καθαρό ρατσιστικό λόγο εναντίον των προσφύγων όπως η *Βραδυνή* και αναπαρήγαν προκαταλήψεις και στερεότυπα που όμως ήταν διάχυτα στην κοινωνία, όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες των ίδιων των Μικρασιατών.

Οι γηγενείς

Είναι γεγονός ότι οι γηγενείς δεν καλοδέχτηκαν τους πρόσφυγες. Ήταν εχθρικοί απέναντί τους. Οι εικόνες των εξαθλιωμένων μαζών που κατέκλυζαν την Αττική δεν μεταφέρονταν από κάποια οθόνη όπως σήμερα, ήταν δίπλα τους σε ζωντανή μετάδοση που διήρκεσε πολλά χρόνια. Τα μεγέθη ήταν ασύλληπτα. Οι πρόσφυγες ήταν τόσοι πολλοί και η ένδειά τους τόσο απόλυτη που οι γηγενείς τρομοκρατήθηκαν ότι θα τους πάρουν και τα ελάχιστα που είχαν. Συνειδητά ή ασυνειδητά ανέπτυξαν ρατσιστικές συμπεριφορές με στόχο να τους υποτιμήσουν και να τους βάλουν στο περιθώριο. *Τουρκόσποροι, πρό-σφιγγες, γιαουρτοβαφτισμένοι, παστρικές* για τις γυναίκες ήταν μερικές από τις νέες ιδιότητες που προσέδιδαν στον όρο πρόσφυγας.

Οι πρόσφυγες

Από τις προσφυγικές εφημερίδες και τις μαρτυρίες των ίδιων των προσφύγων προκύπτει ότι οι πρόσφυγες παρά τη φτώχεια τους είχαν έναν αέρα ανωτερότητας απέναντι στους γηγενείς. Αυτό το αίσθημα σε κάποιους ήταν πηγαίο. Οι περισσότεροι πάντως - ίσως και ως αντανάκλαστικό στην επίθεση που δέχονταν - ανέπτυξαν στρατηγικές αυτοεκτίμησης και έθεσαν νέα κριτήρια σύγκρισης με τους γηγενείς,

μέσα από τα οποία αισθάνονταν ηθική και πολιτισμική υπεροχή. Ένωσαν πιο εργατικοί, πιο θρήσκοι, πιο αγνοί, πιο νοικοκύρηδες, πιο εξωστρεφείς και σίγουρα πολύ πιο γλεντζέδες από τους παλαιοελλαδίτες, οι οποίοι συχνά τους φέρονταν χειρότερα κι από ότι οι Τούρκοι.

Η κυρίαρχη εικόνα των προσφύγων για τον εαυτό τους μέσα στην νέα τους ταυτότητα, ήταν αυτή του θύματος. Η τραγική εμπειρία της Μικρασιατικής καταστροφής τους είχε στοιχειώσει και τους συνόδευε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της δικής τους αλλά και των απογόνων τους. Ένωσαν θύματα απέναντι στους γηγενείς εν γένει και πιο πολύ απέναντι στους φιλοβασιλικούς που τους θεωρούσαν και υπεύθυνους για την τραγωδία τους. Ήταν πιστοί στον Βενιζέλο (μέχρι και το σύμφωνο Φιλίας με την Τουρκία) και τον θεωρούσαν προστάτη τους. Αυτή η αίσθηση του θύματος ήταν και ο συνδετικός κρίκος όλων των προσφύγων της Μικράς Ασίας (από τα παράλια, την Καππαδοκία και τον Πόντο), οι οποίοι είχαν πολλές κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Η ποικιλομορφία αυτή δεν έγινε ορατή στους γηγενείς που τους έβλεπαν όλους ως ενιαίο σύνολο. Η ομπρέλα του πρόσφυγα βόλεψε τους Μικρασιάτες να λειτουργούν ως ομάδα «συμφερόντων» για να διεκδικούν καλύτερα τα αιτήματά τους από το κράτος. Αλλά μέχρι εκεί. Όπως προκύπτει από αυτή τη μελέτη, όσοι πρόσφυγες είχαν περιουσία αναμείχθηκαν αμέσως με τον γηγενή πληθυσμό και όσοι αποκτούσαν στην πορεία χρήματα διαχωρίζαν αμέσως τη θέση τους και έφευγαν για πάντα από τους προσφυγικούς καταυλισμούς, πολλές φορές αλλάζοντας ακόμη και τα ονόματά τους. Δηλαδή η ενσωμάτωση των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων έγινε, όπως συμβαίνει συνήθως, με βελούδινο τρόπο. Επίσης είδαμε ότι η ενσωμάτωση των προσφύγων ξεκίνησε ταυτόχρονα και από τα κάτω καθώς το λούμπεν προλεταριάτο γηγενών και προσφύγων αναμείχθηκε με ταχείς ρυθμούς και δημιουργικό τρόπο με ενωτική ουσία τη μουσική και τη διασκέδαση. Το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων που ανήκε στα χαμηλά και μεσαία στρώματα, άρχισε να ενσωματώνεται σταδιακά όταν άρχισαν να καλυτερεύουν οι υλικές συνθήκες της ζωής του.

Το κράτος

Η εσωτερική δυναμική της ίδιας της κοινότητας, οι ατομικές ενέργειες των προσώπων αλλά πάνω απ' όλα η κρατική βούληση και παρέμβαση οδήγησαν στη μεταβολή των φαινομενικά αδιαπέραστων ορίων μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Είδαμε ότι ο σχεδιασμός της αποκατάστασης από την ΕΑΠ και το κράτος έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε οι πρόσφυγες να βρουν στέγη αλλά ταυτόχρονα και εργασία και να γίνουν σταδιακά ισότιμοι πολίτες. Το κράτος έδωσε προτεραιότητα και διατέθηκαν πολύ περισσότερα κονδύλια στην αγροτική αποκατάσταση για εθνικούς κυρίως λόγους. Μην ξεχνάμε ότι η «ομογενοποίηση» μέσω της μετάγγισης της Ελλάδας με νέο ελληνικό (προσφυγικό) αίμα και η ολοκληρωτική επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στις Νέες Χώρες ήταν από τους κύριους λόγους που επιλέχθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και η εγκατάσταση των προσφύγων της Τουρκίας σε περιοχές στις οποίες είχε ανάγκη ενίσχυσης το ελληνικό στοιχείο, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα. Είναι αλήθεια ότι η αστική αποκατάσταση, λόγω κυρίως

του τεράστιου όγκου των προσφύγων που προτίμησαν να εγκατασταθούν στις πόλεις (παρά τα περισσότερα προνόμια που τους προσέφερε η ύπαιθρος) ήταν λιγότερο επιτυχημένη και χρειάστηκαν πολλές δεκαετίες για να μπορέσουν οι πρόσφυγες να σταθούν στα πόδια τους. Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι όλες οι κυβερνήσεις που πέρασαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανεξαρτήτως παράταξης είχαν το προσφυγικό ψηλά στην ιεραρχία της πολιτικής τους ατζέντας. Αυτό φαίνεται καθαρά από τη δημόσια συζήτηση που δεν σταμάτησε όλα αυτά τα χρόνια μέσα από τον τύπο.

Η σημασία της πολιτικής βούλησης

Ένα από τα συμπεράσματα αυτής της εργασίας είναι λοιπόν ότι αν το κράτος θέλει - και το ελληνικό κράτος πραγματικά ήθελε παρά τις κολοσσιαίες αντιξοότητες - να δουλέψει για την ενσωμάτωση των προσφύγων τότε, ακόμη και σε αυτές τις τραγικές συνθήκες, μπορεί να καταφέρει πράγματα που φαίνονται ασύλληπτα. Οι επιδόσεις της Ελλάδας στον τομέα της υποδοχής και ενσωμάτωσης των ανθρώπων αυτών, αν κανείς λάβει υπόψη του τις τραγικές συνθήκες και πολύ συρρικνωμένες εκτελεστικές δυνατότητες του κράτους τότε, ήταν εξαιρετικές. Για το λόγο αυτό, πολλοί Έλληνες και ξένοι πολιτικοί της εποχής αλλά και ιστορικοί της περιόδου κάνουν λόγο για «επίτευγμα».

Αναπόφευκτα έρχεται η σύγκριση με το σήμερα. Ας σκεφτούμε ότι στην Ελλάδα ζούνε περίπου εβδομήντα χιλιάδες πρόσφυγες με τεράστιες χρηματοδοτήσεις από την ΕΕ και το κράτος δυσκολεύεται να βάλει μια στοιχειώδη τάξη σε ασήμαντα πληθυσμιακά μεγέθη. Αυτή όμως η αντίφαση - δηλαδή, από τη μία επιτυχία, παρά τις μυθικές αντιξοότητες και από την άλλη, αποτυχία παρά τα τεράστια κονδύλια - δεν πρέπει να αποδοθεί ούτε σε παράγοντες ιδιοσυγκρασιακούς ενός λαού και της διοίκησής του (όπως συχνά γίνεται σήμερα) ούτε σε παράγοντες «πολιτισμικούς» ή άλλους που δεν υπεισέρχονται στην πολιτική σφαίρα. Η ελληνική πολιτεία στην τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα ήξερε - ό,τι και να πίστευαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες ή η ελληνική κοινωνία - ότι οι άνθρωποι αυτοί ήρθαν για να μείνουν. Ακόμη κι αν κάποιοι, μάλλον οι επιτήδριοι πολιτευτές της εποχής, άφηναν χαραμάδες ελπίδας στους πρόσφυγες ότι θα γυρίσουν πίσω, δεν υπήρξε στιγμή κατά την οποία να μπορούσε να περάσει έστω και από το μυαλό της ελληνικής διοίκησης ή όποιων κυβερνήσεων την άσκησαν, ότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες θα έφευγαν από τη χώρα. Αυτό ήταν δεδομένο και αδιαπραγμάτευτο. Και με γνώμονα αυτήν και μόνο την προοπτική σχεδιάστηκε η αποκατάστασή τους. Οι περισσότεροι πρόσφυγες γνώριζαν κατά βάθος (και το συνειδητοποίησαν πια για τα καλά το 1930 με την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας), ότι το ταξίδι προς την Ελλάδα ήταν δίχως επιστροφή στις εστίες τους και το περισσότερο στο οποίο θα μπορούσαν να ελπίζουν ήταν είτε μια νέα μετοικεσία προς τη Δύση ή αλλού (όπως κι έγινε). Η βεβαιότητα ότι οι άνθρωποι αυτοί - ήθελαν δεν ήθελαν, τους ήθελαν δεν τους ήθελαν - θα ρίζωναν στη χώρα, έκαμψε όλες τις αντιδράσεις και το αποτέλεσμα είναι ότι τελικώς αυτό

έγινε. Με κόστος, με οδύνη, με ένταση, με αντιδράσεις με ό,τι αντιξοότητες μπορεί κανείς να διανοηθεί, το ελληνικό κράτος πραγματοποίησε το *επίτευγμα*.³⁹⁶

Η σημασία του ταξικού στοιχείου

Ένα ακόμη συμπέρασμα από τη μελέτη αυτή είναι ότι όσο σημασία και να έχει η κοινή εθνική καταγωγή των ανθρώπων, το κρίσιμο σημείο δεν εντοπίζεται εκεί αλλά στην ταξική θέση των ιστορικών υποκειμένων και στις δυνατότητες που θέτει στον οικονομικό ορίζοντα η συμβίωση τους. Αν η πίτα είναι μικρή, όπως ήταν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ένα τμήμα της κοινότητας στην χώρα προέλευσης θα αποδώσει τις δυσκολίες στους νέους πολίτες που ήρθαν να μοιραστούν τα λίγα. Θα τους αποδώσει ιδιότητες που προσδίδουν απαξία και θα αμφισβητήσει το δικαίωμα συμμετοχής τους στα πολιτικά δρώμενα ή νομής τους στον εθνικό πλούτο. Η εθνοτική συγγένεια είχε φυσικά τη σημασία της, αλλά όπως φάνηκε από τις σελίδες που προηγήθηκαν, δεν μπορούσε να αναμετρηθεί με την ανησυχία και τον φόβο των παλαιοελλαδιτών μπροστά στην *εισβολή* των νέων αυτών ανθρώπων.³⁹⁷ Ήταν οι οικονομικές συνθήκες, με όρους κοινωνικούς, ταξικούς και δημογραφικούς που καθόρισαν σε τελευταία ανάλυση τη σχέση των *γηγενών* με τους *πρόσφυγες* παρά το γεγονός ότι και οι μεν και οι δε ήταν Έλληνες.

Οι συγκρούσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων άρχιζαν να ξεθωιάζουν στα τέλη του Μεσοπολέμου επί δικτατορίας Μεταξά. Η προσφυγική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου συνέβαλε σ' αυτό. Η εθνική γραμμή ενότητας όλων των Ελλήνων χωρίς διαχωρισμούς, μπολιάστηκε τόσο με γενναίες χρηματοδοτήσεις για ανεγέρσεις προσφυγικών συνοικισμών όσο και με εθνικιστική προπαγάνδα. Χρειάστηκε ωστόσο να περάσουν άλλα 10 χρόνια κοινωνικών ζυμώσεων μέσα από εθνικούς θριάμβους, αντίσταση στον κατακτητή και εμφύλιο πόλεμο, ώστε για πρώτη φορά στη δεκαετία του 50 πλέον, ο όρος *πρόσφυγας* να μην έχει αρνητικό πρόσημο.³⁹⁸ Είχε προηγηθεί η εμφάνιση ενός νέου δίπολου μέσα στην πολύπαθη δεκαετία του '40: Αριστερά - Δεξιά ή κομμουνιστές - εθνικόφρονες. Το δίπολο αυτό αντικατέστησε την τομή βενιζελικών και βασιλικών συγκροτώντας το θεμέλιο του διχασμού που διαρκεί ως τα τέλη του 20ου αιώνα και του οποίου τα έννομα αποτελέσματα αίρονται μόλις το 1989. Ο μετασχηματισμός των δίπολων ανάλογα με τα ιστορικά συμφραζόμενα μας δείχνει ότι τα όρια του διαχωρισμού είναι διάτρητα και μπορούν να αλλάζουν.

Η μετανάστευση ως καταλύτης

Το τελευταίο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η δυναμική της μετανάστευσης είναι τόσο καταγιγιστική που δεν αλλάζει μόνο το παρόν και το μέλλον. Αλλάζει και

³⁹⁶ Υπονοούμε δηλαδή ότι το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει σήμερα όπου κυριαρχεί η αντίληψη ότι η Ελλάδα είναι χώρα *τράνζιτ* η οποία μεσολαβεί μεταξύ της προέλευσης και του προορισμού των μεταναστών και προσφύγων. Αυτή ακριβώς η πεποίθηση υπονομεύει την κοινωνική ενσωμάτωση.

³⁹⁷ Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εισαγωγικό σημείωμα», *Πέρα από την καταστροφή*, ό.π., σ. 15.

³⁹⁸ Η σημερινή υπεραξία που αποδίδεται στους Μικρασιάτες ειδικά σε όσους προέρχονταν από τα παράλια άργησε πολύ περισσότερο να φτάσει στους πρόσφυγες του Πόντου που βίωσαν για δύο γενιές περίπου ακόμη έναν ενδοκοινοτικό αποκλεισμό και συνθήκες περιχαράκωσης.

τις προσλήψεις για το παρελθόν. Όταν μάλιστα συζητάμε για ροές τέτοιας τεράστιας έντασης αλλά και τόσο βαθιού τραύματος στην εθνική μνήμη, είναι τέτοια η επιρροή του μεταναστευτικού γεγονότος καθαυτού ώστε να διαμορφώνει συλλογικές συνειδήσεις στην πολιτική κοινότητα με τρόπο μοναδικό και δύσκολα τιθασεύσιμο. Τα έθνη δεν τα ενώνουν μόνο οι νίκες αλλά και οι οδύνες. Η Μικρασιατική καταστροφή ήταν μια τομή ακόμη και στον τρόπο που διαβάζουμε την ιστορία.³⁹⁹ Το παρελθόν των προσφύγων και η θυματοποίησή τους είναι πάντα παρόντα ως μια κληρονομική, εγγενής ηθική αξία, όχι μόνο για τους πρόσφυγες και τους απογόνους τους αλλά για όλους τους Έλληνες. Το συλλογικό τραύμα περνάει από γενιά σε γενιά με μια επίπονη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν που αναγνωρίζει τα παράπονα ως δικαιολογημένα και τις αιτίες που τα προκαλούν ως δίκαιες σε βάθος χρόνου.⁴⁰⁰ Έτσι η μνήμη ενίοτε καλλιεργεί το «άσβεστο μίσος» ενώ αντί να λειτουργεί ως μηχανισμός κατανόησης ουσιαστικά καθίσταται εργαλείο εκδίκησης. Την ίδια στιγμή η μνήμη πάντα κάτι διογκώνει και πάντα κάτι «ξεχνά». Μνήμη χωρίς λήθη δεν υπάρχει. Πάντα κάτι ξεχνάμε, ενώ θυμόμαστε κάτι άλλο.

Συνοψίζοντας, το πώς ορίζεται ο *πρόσφυγας* και ο *μετανάστης*, τόσο στο δημόσιο λόγο αλλά και ως νομικό περιεχόμενο, σχετίζεται με το ιστορικό πλαίσιο και υπογραμμίζει την ανάγκη να μελετήσουμε τη δυναμική των ίδιων των υποκειμένων καθώς η πρόσληψη των όρων αυτών μετασχηματίζεται μαζί με την ελληνική κοινωνία. Ας σκεφτούμε μόνο πως σήμερα, σχεδόν έναν ολόκληρο αιώνα μετά το 1922, ακόμη ονομάζουμε *πρόσφυγες* ανθρώπους εγκατεστημένους στην Ελλάδα για τρεις ολόκληρες γενιές.

Η διττή διαδικασία της κοινωνικής τους ένταξης, τόσο με την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη αλλά και κάτω από την ομπρέλα της προσφυγικής ταυτότητας, είχε αίσιο τέλος. Το ελληνικό κράτος στο Μεσοπόλεμο κατάφερε, παρά τις ανυπολόγιστες δυσκολίες, να πετύχει σε αυτήν την τιτάνια προσπάθεια ένταξης των προσφύγων, σε πείσμα των αμοιβαίων αρνητικών προσλήψεων και προκαταλήψεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υψωθούν απειλητικά οι μπάρες του διαχωρισμού ανάμεσα στις δύο ομάδες και να μην κινδυνεύσει η κοινωνική συνοχή και η ειρήνη στην Ελλάδα. Η επίγνωση των δυσκολιών σε συνδυασμό με την κεντρική πολιτική βούληση έπαιξαν καθοριστικό ρόλο ώστε να ξεπεραστούν τα κοινωνικά εμπόδια που φάνταζαν ανυπέρβλητα και οι ζωές των ανθρώπων να γίνουν καλύτερες.

³⁹⁹ Α. Λιάκος, «Το 1922 και εμείς», ό.π. σ.11-20.

⁴⁰⁰ Didier Fassin, Richard Rechtman, *The empire of trauma, an Inquiry into the Condition of victimhood*, Princeton University Press, USA 2009, σ. 274.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017.

Αγαπητός Σπήλιος, *Η πόλις*, Εστία, Αθήνα 1928.

Αγριαντώνη Χριστίνα, Νίκος Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, ΕΜΠ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, Οδυσσέας, 1998.

Αγτζίδης Βλάσης –Κόκκινος Γιώργος –Λεμονίδου Έλλη, *Το τραύμα και οι πολιτικές της Μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010.

Aktar Ayhan, ‘Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered’, in Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey*, New York and Oxford, Berghahn Books, 2003.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Αθήνα, Φυτράκης, 1987.

Αντωνοπούλου Νικόλαος, *Η Ελευθερία του Τύπου εν Ελλάδι*, Αθήνα [χ.ό.], 1965.

Banton Michael, *Race relations*, New York, Basic Books, 1971.

Βέλλου - Κάιλ Αγγελική, Μάρκος Βαμβακάρης. *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, τ.β΄, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.

Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Αθήνα, Νήσος, 2011.

Benz Wolfgang (Hrsg.), *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*, Frankfurt/Main 1985, S. 49–69; 2. Auflage 1990; 3. Auflage 1995.

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική κατάσταση. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1993.

Βερέμης Θάνος, Γιουλιμή Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος Κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.

Berstein Serge, Milza Pierre, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης 3* (1919-σήμερα), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Γιανουλόπουλος Γιάννης, *«Η ευγενής μας τύφλωσις...»*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιμ.), *Ο θάνατος του Ελευθερίου Βενιζέλου στον αθηναϊκό Τύπο*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά, 2004.

Γεωργιάδης Νέαρχος, *Ρεμπέτικο και πολιτική*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1999.

Γεωργιάδου Βασιλική, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2019.

Γκλαβίνας Γιάννης, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-23). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, 2013.

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 2003.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα, Κάκτος, 1997.

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, τ.9, Περιοδική έκδοση του Κ.Μ.Σ., Αθήνα 1992.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή τον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

Δραγώνα Θάλεια, *«Κλειδιά και Αντικλειδιά», Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

Δρούλια Λουκία, Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Επιστημονικό συνέδριο, (11 και 12 Απριλίου 1997), *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Σχολή Μωραΐτη -Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.

Fassin Didier, Rechtman Richard, *The empire of trauma, an Inquiry into the Condition of victimhood*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, USA 2009.

Ginzburg Carlo, *Ο δικαστής και ο ιστορικός, Σκέψεις στο περιθώριο της δίκης Σόφρι*, Αθήνα, Νεφέλη, 2003.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τ.α-β, MIET, Αθήνα 2006.

Hirshon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.

Hobsbawm Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η Αττική Γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

Καφετζάκη Τόνια, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία, εικόνες του μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα, εκδόσεις Πορεία, 2003.

Κέντρο σπουδής και ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 5^ο Συνέδριο, *Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική και Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., Δήμος Νέας Ιωνίας, Νέα Ιωνία 2012.

Κλαδάς Σωκράτης, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.

Κορνάρος Θέμος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας*, Χρόνος, Αθήνα χ.χ.

Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, Αθήνα, Πλέθρον, 2007.

Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967, ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), Αθήνα 2019.

Κωστής Κώστας, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919 – 1928)*, MIET, Αθήνα 1987.

Jaeger Gilbert, *On the history of the international protection of refugees*, IRRRC September 2001, v.83, No 843, p. 727-737.

Λέσχη των Νέων Ελλήνων, *Η συνθήκη της Λωζάννης, το πλήρες κείμενο, Προσθήκες-Ερμηνευτικοί νόμοι, Οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011.

Λιάκος Αντώνης, *Σχεδιάσμα μιας ιστορίας του καιρού μας. Η Ελλάδα στον εικοστό αιώνα*, υπό έκδοση.

Λιβιεράτος Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1918 – 1936)*, τ. 1-4, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1985 – 1994.

Λιναρδάτος Σπύρος, *Πως φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Λιναρδάτος Σπύρος, *Η 4η Αυγούστου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Μαργαρίτης Γιώργος (επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, τ.12 (1910-1940), Αθήνα, Δομή, 2006.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 – 1940*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1982.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2015.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922, η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2017.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley and Los Angeles, California Press, 1983.

Μιχαηλίδης Δ. Ιάκωβος, *Μετακινήσεις Σλαβοφώνων πληθυσμών (1912-1930), ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2003.

Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΑ, *Λογοκρισία-Λογοκλοπή*, Αθήνα, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος ΕΣΗΕΑ, 2012.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922- Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, εκδόσεις Τροχαλία, 1994.

Moschonas Gerassimos, *Socialism and Communism and the Erfurtian Model*, The SAGE Handbook of Political Sociology, London 2017.

Μπάλτα Νάση, Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την Ιστορία του τύπου: Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

Μουρέλος Γιάννης (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 2, Αθήνα 1982.

Μπενβενίστε Ρίκα, Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.

Μουσιδής Αντώνης, Σακελλαρόπουλος Σπύρος (επιμ.), *Η Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010.

Νούτσος Χαράλαμπος, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1990.

Παναγιωταρέα Άννα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Αθήνα, Παρατηρητής, 1996.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Παπάζογλου Γεώργιος, *Τα χαίρια μας εδώ, Ονειράτα της άκαυτης και της καμμένης Σμύρνης - Αγγέλα Παπάζογλου*, Ταμείον Θράκης, Διεθνής Ακαδημία Πολιτισμού και Επικοινωνίας, Επτάλοφος, 2003.

Payne Stanley, *Η ιστορία του φασισμού, 1914-1945*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.

Petropoulos John, "The Modern Greek State and the Greek Past," in Speros Vryonis (ed.), *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Malebu, Undena Publications, 1978.

Πετσίνη Πηνελόπη, Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Παράρτημα Ελλάδας, Αθήνα 2016.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Πετρονώτη Μαρίνα, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, Πλέθρον, 1998.

Potamianos Nikos, *Internationalism and the Emergence of Communist Politics in Greece, 1912–1924*, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Rethymnon 2018.

Σάββας Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Αθήνα, Πυρσός, 1928.

Sandis Eva, *Refugees and economic migrants in greater Athens, a social survey*, National Center of Social Research, Athens 1973.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007.

Συρίγος Άγγελος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα, Πατάκης, 2014.

Τάκης Ανδρέας (επιμ.), *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοίχημα της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα, 2010.

Τζανακάρης Βασίλης, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη δημοκρατία του 1924*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2007.

Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

Tolleshaug Berit, *Φρίντριοφ Νάνσεν: ένας νορβηγός ήρωας σε μια ελληνική τραγωδία*, εκδόσεις Μάτι, 1972.

Toynbee Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey*, Constable and Co, London 1923.

Τρουμπέτα Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα, εκδ.Κριτική, 2001.

Τσιτσελίκης Κωσταντίνος, Pekin Müfide (επιμ.), *Στις όχθες του Έβρου*, Istanbul, LMV-KEMO, δίγλωσση έκδοση (ελληνικά και τουρκικά), 2009.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2006.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Λιβάνης- Νέα Σύνορα, 1981.

Todorov Tzvetan, *On Human Diversity: Nationalism, Racism, and Exoticism in French Thought*, Harvard University Press, London 1993.

Χατηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900 – 1922, Οι Απαρχές*, τ. α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

Χατζιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, τ. β1-2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

Χατζιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Χριστόπουλος Δημήτρης (επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική, 2008.

Άρθρα

Καρπόζηλος Κωστής, Κυραμαργιού Ελένη, *Ο Πρώτος Εργάτης: κορπορατισμός, κοινωνικό ζήτημα και εργατική πολιτική (1936-1940)*, Τα Ιστορικά, έτος 33°, τ.63, σ. 107-117, Απρίλιος 2016.

Τσιμουρής Γιώργος, «Τι σε μέλλει εσένανε από πού είμαι 'γώ...»: Μιλώντας για τη Μικρά Ασία με τοπωνύμια και μουσική, ΤΕΙ Ηπείρου, Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής, Σειρά, Τετράδια, 2006.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συμβίωσης», *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τ. 7, *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, 2011, σ. 7-42.

Διδακτορικές Διατριβές – Μεταπτυχιακές εργασίες- Έρευνες

Γκόγκο Δέσποινα, *Το περιοδικό «Μπουκέτο» του Μεσοπολέμου: Ευρετήρια της πρώτης περιόδου (1924-1935)*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα 2013.

Κοντολάτου Άννα-Μαρία, *Το προσφυγικό ζήτημα: δρώντες και δημόσιες πολιτικές, μεταπτυχιακή εργασία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Αθήνα 2017.

Lamprakis Dimitrios, *The relationship between centre and periphery in the ottoman era of experimentation with and adaptation of institutions for fiscal demands: the cases of kozani, serfice, and velvendos, ca.1690-ca.1820*, University of Birmingham 2017.

Μαυρίκου Ουρανία, *Η λογοκρισία στον ελληνικό τύπο (1936-1974), δικτατορίες και «ελεγχόμενη δημοκρατία»*, μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, τμήμα δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Θεσσαλονίκη 2018.

Παπαδόπουλος Ηλίας, *ΣΕΚΕ και Μικρασιατική Εκστρατεία: η «αμήχανη» απόρριψη της Μεγάλης Ιδέας*, μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Αθήνα 2015.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διδακτορική διατριβή, Ίδρυμα Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1991.

Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Τα προσφυγικά σωματεία στη Νέα Κοκκινιά στο Μεσοπόλεμο: μνήμη και ταυτότητες*, μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, ΠΜΣ, κατεύθυνση Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Αθήνα 2016.

Παπαστάθης Ευστρατία, *Τύπος και Πολιτική: Ο ρόλος των ΜΜΕ στη σύγχρονη Ελλάδα*. Διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα επικοινωνίας» στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2017.

Ροδίτη Βασιλική, *Πειραιάς: Από τα Βούρλα στην Τρούμπα, Συνυφάνσεις Σεξουαλικότητας και Κυριαρχίας στον Αστικό Χώρο*, Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 2015.

Tsimouris Georgios, *Anatolian embodiments in a Hellenic context: the case of Reisderiani Mikrasiates refugees*, διδακτορική διατριβή, University of Sussex 1996.

Τσιριγώτης Αντώνιος, *Τύπος και Λογοκρισία*, πρακτική άσκηση, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.

Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Πολιτική Ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, η οργάνωση Εθνική Ένωση «η Ελλάς» και τα συνεργαζόμενα σωματεία, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1999.*

Ηλεκτρονικές πηγές

ΑΣΚΙ, «Ο παράνομος τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ (1936-1974). Από τη δικτατορία του Μεταξά στη μεταπολίτευση» *Μελέτη*, 2011, <http://62.103.28.111/paranomos/> (ανάκτηση:16/9/2019)

Ανωγιάτης-Ρελέ Δ., Αθανασοπούλου Ι., Τσιάμης Κ., *Δημογραφική Προσέγγιση του Νοσολογικού Φάσματος των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας.* (ανάκτηση:16/9/2019)

Μαυρογορδάτος Γιώργος (επιμ.), Αφιέρωμα του περιοδικού LIFO: *Ιστορία μιας πόλης*, τεύχος 498, 1/12/16, https://issuu.com/maglif0/docs/498-ath_low_newv1 (ανάκτηση:16/9/2019)

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μύθοι και αλήθειες για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923, χ.χ.*, (ανάκτηση:16/9/2019)

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Οίκαδε... οι Πομερανοί, Καθημερινή*, 19/2/2019, <http://www.kathimerini.gr/1010745/article/epikairothta/ellada/100-xronia-k-oikade-oi-pomeranoi> (ανάκτηση:15/9/2019)

Γκλαβίνας Γιάννης, *Το φάντασμα της Ιστορίας, Το προληπτικό «ψαλίδι» του κράτους*, *ΕφΣυν*, 10/4/2016, <http://www.efsyn.gr/arthro/proliptiko-psalidi-toy-kratoys> (ανάκτηση:16/9/2019)

Κουλούρη Χριστίνα –Βερέμης Θάνος, *Τι ήταν ο βενιζελισμός; Το Βήμα*, 24/11/2008 <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/ti-itan-o-benizelismos/> (ανάκτηση:16/9/2019)

Πλουμίδης Σπυρίδων, *Το καθεστώς Μεταξά (1936-1940)* <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf> (ανάκτηση:16/9/2019)

Λυκουρίνος Κυριάκος, «Για την Ημέρα της Γυναίκας - Γυναίκες της Ανατολής», στην εφημ. *Μνήμη* του Συλλόγου Μικρασιατών Ν. Καβάλας, φ. 9, Μάιος 2012, σελ. 16-17. Παρατίθεται στο http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2016/12/blog-post_17.html#more (ανάκτηση: 16/9/2019)

Ρεμπέτικο Φόρουμ, «Αμανές» και «μανές», *Θέσεις & αντιθέσεις*, Φεβρουάριος 2006, <https://rembetiko.gr> (ανάκτηση: 16/9/2019)

Τσιάπος Αργύρης, Οι πρώτες ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου, Δεκέμβριος 2015, http://protestainies.blogspot.com/2016/02/blog-post_5.html (ανάκτηση: 16/9/2019)

Frapress, Προσφυγικό ζήτημα: Η έρευνα που έγινε στους Έλληνες, 20/03/2016, <https://frapress.gr/2016/03/prosfugiko-zitima-erevna/> (ανάκτηση: 16/9/2019)

Χρονοπούλου Χριστίνα, Μεσοπόλεμος και λογοκρισία: Το παράδειγμα της λογοκρισίας στο φιλμ του βωβού κινηματογράφου «Κοινωνική Σαπίλα», Συνέδριο – Δρώμενο: Η Λογοκρισία στην Ελλάδα, 17–19 Δεκεμβρίου 2015 «Κέντρο Τεχνών Δήμου Αθηναίων», https://www.researchgate.net/publication/289251118_Mesopolemos_kai_logokrisia_To_paradeigma_tes_logokrisias_sto_philm_tou_bobou_kinematographou_Koinonike_Sapila (ανάκτηση: 16/9/2019)

Νίκος Σαραντάκος, Ο Αγκόπ στην Αφγανιστούπολη, 25/10/2010, <https://enthemata.wordpress.com/2010/09/11/agop/>, αναδημοσίευση από το μπλογκ <https://sarantakos.wordpress.com/> (ανάκτηση: 16/9/2019)

Εφημερίδες και Περιοδικά

Βραδυνή (1, 3 & 4/12/1922, 3/1/1923)

Ελεύθερον Βήμα (1922-1940)

Εμπρός (23/7/1923, 5/12/1927, 21 & 23/7/1928, 18/6/1930)

Καθημερινή (1922-1940)

Μπουκέτο (1, 8 & 22/6/1939, 6/7/1939)

Ντέφι, (τ.18, Νοέμβρης/Δεκέμβρης 1993)

Προσφυγικός Κόσμος (1927-1930)

Παμπροσφυγική (1925-1926)

Ριζοσπάστης (1922-1936)

Ντοκιμαντέρ

«Μικρασιάτες πρόσφυγες, πριν και μετά το '22», *Ιστορικοί Περίπατοι*, EPT (2018) <https://webtv.ert.gr/ert1/istorikoi-peripatoi/11noe2018-istorikoi-peripatoi/>

«Η συνθήκη της Λοζάνης», *Δυό φορές ξένος*, EPT (2011) <https://archive.ert.gr/96007/>

«Δημήτριος Λαμπράκης - Γεώργιος Βλάχος, Τύπος και Διχασμός», *Βίοι Παράλληλοι*, EPT (2019) <https://webtv.ert.gr/ert2/vioi-paralliloi/03mar2019-vioi-paralliloi-dimitrios-lamprakis-georgios-vlachos/>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

*Βασισμένο σε χρονολόγιο που μοιράστηκε στο μεταπτυχιακό σεμινάριο των ΑΣΚΙ (Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας) με θέμα: **Ο Ελληνικός Μεσοπόλεμος. Πολιτικές και κοινωνικές όψεις**, το οποίο παρακολούθησα ως επισκέπτρια το χειμερινό εξάμηνο του 2016.*

1922

11 Σεπτεμβρίου

Μετά την οριστική ήττα της Μικρασιατικής εκστρατείας ξέσπασε στρατιωτικό κίνημα που διοργανώθηκε στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Πρωταγωνιστές ήταν δύο συνταγματάρχες, ο βενιζελικός Νικόλαος Πλαστήρας, γνωστός και ως «μαύρος καβαλάρης», ο μετριοπαθής, Στυλιανός Γονατάς και ένας αντιπλοίαρχος, ο Δημήτριος Φωκάς. Στόχος τους ήταν η καθαίρεση του βασιλιά Κωνσταντίνου και η παραπομπή σε δίκη των υπευθύνων της Μικρασιατικής καταστροφής.

15 Νοεμβρίου

Η δίκη των εξ, όπως έχει μείνει στην ιστορία ήταν στην πραγματικότητα δίκη οκτώ, πολιτικών και στρατιωτικών ενόπιων έκτακτου στρατοδικείου, οι οποίοι θεωρήθηκαν πρωταίτιοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν οι έξι από αυτούς στο Γουδί. Η δίκη των εξ, αποσυμπίεσε την οργή των βενιζελικών και των προσφύγων από τη μια, αλλά ταυτόχρονα δημιούργησε ένα βαθύ τραύμα στους οπαδούς του βασιλιά και διαιώνισε τον Εθνικό Διχασμό.

28 Δεκεμβρίου

Τρεις μήνες μετά την παραίτηση του, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος πεθαίνει σε ένα ξενοδοχείο στο Παλέρμω. Διάδοχός του είναι ο Γεώργιος ο Β΄.

31 Οκτωβρίου 1922

Ο Μπενίτο Μουσολίνι σχηματίζει κυβέρνηση στην Ιταλία και ο φασισμός κάνει την εμφάνισή του στην Ευρώπη. Το ολοκληρωτικό καθεστώς του Μουσολίνι προκαλεί θαυμασμό και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε πολλές χώρες της Ευρώπης αυταρχικοί ηγέτες παίρνουν τα ηνία και ασκούν εξουσία.

1923

24 Ιουλίου

Υπογράφεται η Συνθήκη της Λοζάνης, δηλαδή η αναθεωρημένη ειρηνευτική συμφωνία με την Τουρκία (Συνθήκη των Σεβρών) μετά τον Α΄ ΠΠ. Τμήμα αυτής της συνθήκης ήταν η Σύμβαση της Λοζάνης, η οποία είχε υπογραφεί ήδη έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923. Η ελληνοτουρκική αυτή Σύμβαση, ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το κριτήριο για την ανταλλαγή ήταν το θρήσκευμα, ενώ εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Πόλης και οι Μουσουλμάνοι της Θράκης. (Με την τελική συνθήκη εξαιρέθηκαν και οι Χριστιανοί της Τενέδου και της Ίμβρου). Η συμφωνία αυτή αποτελεί ορόσημο καθώς είναι η πρώτη φορά που έγινε αναγκαστική και όχι εθελοντική ανταλλαγή.

1924

11 Ιανουαρίου-4 Φεβρουαρίου

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποφασίζει να επιστρέψει στην Ελλάδα. Σχηματίζει κυβέρνηση και προτείνει να γίνει δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος. Διαφωνεί με στελέχη των φιλελευθέρων που ζητούν να γίνει πρώτα η αλλαγή πολιτεύματος με ψήφισμα της Συνέλευσης και μετά να γίνει δημοψήφισμα. Η διαφωνία αυτή τον ωθεί σε παραίτηση.

25 Μαρτίου

Με ψήφισμα της Συντακτικής Συνέλευσης ανακηρύσσεται η *αβασίλευτη δημοκρατία*.

13 Απριλίου

Διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Το 69,95% ψήφισε υπέρ της Δημοκρατίας.

4 Δεκεμβρίου

Έπειτα από εντατική προσπάθεια του Αμερικανού προέδρου της ΕΑΠ Henry Morgenthau για να πειστούν οι δανειστές ότι η Ελλάδα είναι σε θέση να το αποπληρώσει, εκδόθηκε το πρώτο προσφυγικό δάνειο ύψους 12,3 εκατομμυρίων λιρών Αγγλίας με επιτόκιο 7% και χρόνο εξόφλησης 40 χρόνια.

1925

25 Ιουνίου

Ο φιλοβενιζελικός στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος καταλαμβάνει την εξουσία με στρατιωτικό κίνημα. Αρχικά παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης από το κοινοβούλιο, ωστόσο θα το καταργήσει με διάταγμα λίγο αργότερα γιατί όπως υποστήριζε «είχε χάσει την εμπιστοσύνη του Έθνους». Τον Ιανουάριο του 1926 θα εγκαθιδρύσει απροκάλυπτη δικτατορία.

1926

22 Αυγούστου

Ο στρατός παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική καθ' όλη της διάρκειας του Μεσοπολέμου. Ένας άλλος βενιζελικός στρατηγός, ο Κονδύλης με τη συναίνεση των φιλελευθέρων ανατρέπει τον Πάγκαλο.

7 Νοεμβρίου-4 Δεκεμβρίου

Στις βουλευτικές εκλογές που διεξήχθησαν χωρίς τη συμμετοχή του Βενιζέλου καμία παράταξη δεν κατάφερε να πάρει αυτοδυναμία. Έτσι σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη με τη συνεργασία βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Για πρώτη φορά εξασφαλίζει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (4,4% των ψήφων και 10 έδρες).

1927

2 Ιουνίου

Ψηφίζεται το νέο σύνταγμα.

Σεπτέμβριος

Το 1927 έπειτα από παρέμβαση της ΚτΕ, η ελληνική κυβέρνηση συνήψε τριμερές δάνειο, ύψους 9 εκ. λιρών Αγγλίας. Το πρώτο 1/3 του δανείου προορίστηκε για την εξόφληση μέρους του Δημοσίου χρέους, το δεύτερο 1/3 για την αποκατάσταση των προσφύγων και το υπόλοιπο για την εξυπηρέτηση του ελλειμματικού προϋπολογισμού. Επιπροσθέτως αποφασίζεται η ίδρυση της Τραπέζης της Ελλάδος, η οποία επιφορτίστηκε με τον έλεγχο σταθεροποίησης της δραχμής και την έκδοση νομίσματος.

1928

4 Ιουλίου-19 Αυγούστου

Ξεκινάει η λεγόμενη *χρυσή τετραετία* του Βενιζέλου, ο οποίος επανήλθε στην πολιτική σκηνή. Κερδίζει με συντριπτική πλειοψηφία τις εκλογές.

1929

Επί Βενιζέλου ψηφίζεται το «ιδιώνυμο» που ποινικοποιεί τη διάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Ξεκινάει μια ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

24 Οκτωβρίου

«Κραχ» στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, η Αμερική βυθίζεται στην ύφεση.

1931

21 Σεπτεμβρίου

Η οικονομική κρίση φθάνει στην Ευρώπη. Η Βρετανία εγκαταλείπει τον κανόνα χρυσού συναλλάγματος με αποτέλεσμα να κλονιστεί η βάση της νομισματικής σταθεροποίησης του 1927.

1932

25 Μαρτίου

Η ελληνική κυβέρνηση κηρύσσει στάση πληρωμών έπειτα από απόρριψη αίτησης για νέο δάνειο από την Κοινωνία των Εθνών. Στροφή σε πολιτική αυτάρκειας και υποτίμηση του νομίσματος.

25 Σεπτεμβρίου-4 Νοεμβρίου

Κυβέρνηση μειοψηφίας υπό τον Παναγή Τσαλδάρη με την συνεργασία του Λαϊκού Κόμματος, του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος του Κονδύλη και των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά. Ανατροπή της κυβέρνησης έπειτα από λίγους μήνες λόγω της ανησυχίας των βενιζελικών για απώλεια του ελέγχου του στρατού και του κρατικού μηχανισμού. Σχηματισμός κυβέρνησης υπό τον Βενιζέλο και προκήρυξη νέων εκλογών.

1933

5 Μαρτίου-10 Μαρτίου

Η αντιβενιζελική «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» αναδεικνύεται νικήτρια των εκλογών. Αποτυχημένο κίνημα βενιζελικών στρατηγών με επικεφαλής τον Πλαστήρα. Οι αντιβενιζελικοί με τον Τσαλδάρη αναλαμβάνουν στην εξουσία.

6 Ιουνίου

Αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, προκαλεί ακόμη περισσότερη ένταση στο ήδη τεταμένο πολιτικό σκηνικό.

30 Ιανουαρίου-5 Μαρτίου

Στη Γερμανία ο πρόεδρος Hindenburg διόρισε τον Χίτλερ καγκελάριο και οι εθνικοσοσιαλιστές αναρριχώνται σταθερά στην εξουσία αφού εξουδετέρωσαν τους αντιπάλους τους. Μετά και την πυρκαγιά στο Ράιχσταγκ, την οποία το ναζιστικό καθεστώς απέδωσε στους Γερμανούς κομμουνιστές- το γερμανικό Κοινοβούλιο αποφασίζει την παραχώρηση όλης της νομοθετικής εξουσίας στη χιτλερική κυβέρνηση.

4 Μαρτίου

Νέος πρόεδρος των ΗΠΑ αναδεικνύεται ο Φρανκλίνος Ρούσβελτ και εξαγγέλλει το New Deal, ένα οικονομικό πρόγραμμα ευρείας κρατικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.

1935

1 Μαρτίου

Νέο αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα των βενιζελικών. Ο Βενιζέλος αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Καταφεύγει στο Παρίσι, όπου και πεθαίνει τον Μάρτιο του 1936. Οι αντιβενιζελικοί προβαίνουν σε εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού και του στρατού από βενιζελικά στοιχεία.

10 Οκτωβρίου

Παλινόρθωση της μοναρχίας με στρατιωτικό κίνημα υπό τον (πρώην βενιζελικό) στρατηγό Κονδύλη.

3-25 Νοεμβρίου

Νόθο δημοψήφισμα με 97,8% (!) υπέρ της βασιλείας. Επιστροφή του Γεωργίου Β΄, ο οποίος αποπέμπει τον Κονδύλη και αναθέτει τον σχηματισμό κυβέρνησης στον Κωνσταντίνο Δεμερτζή.

1936

26 Ιανουαρίου

Ισοπαλία βενιζελικών και αντιβενιζελικών στις βουλευτικές εκλογές. Ρυθμιστής της κοινοβουλευτικής ισορροπίας αναδεικνύεται το ΚΚΕ (5,8% και 15 έδρες).

5 Μαρτίου-13 Απριλίου

Φήμες για επικείμενη συνεργασία (σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα) μεταξύ φιλελευθέρων και του ΚΚΕ, προκαλούν αντιδράσεις στον αστικό πολιτικό κόσμο και στις ένοπλες δυνάμεις. Ο βασιλιάς Γεώργιος διορίζει τον Ιωάννη Μεταξά υπουργό στρατιωτικών και μετά τον θάνατο του Δεμερτζή, αναλαμβάνει και τα καθήκοντα του πρωθυπουργού. Ο Μεταξάς λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή.

9 Μαΐου

Βίαιες συγκρούσεις στη Θεσσαλονίκη ανάμεσα σε καπνεργάτες απεργούς και τη χωροφυλακή, με 12 νεκρούς διαδηλωτές.

4 Αυγούστου

Ο Ιωάννης Μεταξάς επικαλούμενος κομμουνιστικό κίνδυνο και με τη έγκριση του βασιλιά ανακηρύσσει δικτατορία. Ήταν η λεγόμενη *βασιλική δικτατορία*.

3 Μαΐου

Στις γαλλικές εκλογές επικρατεί το Λαϊκό Μέτωπο (ριζοσπάστες, σοσιαλιστές και κομμουνιστές), το οποίο εφαρμόζει ευρεία κοινωνική πολιτική.

18 Ιουλίου

Ξεσπάει ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος έληξε έπειτα από τρία χρόνια με νίκη των εθνικιστών του Φράνκο. Υποστηρίχθηκε από τη φασιστική Ιταλία και τη ναζιστική Γερμανία.

1938

29-30 Σεπτεμβρίου

Η Βρετανία και η Γαλλία υποχωρούν ενώπιον της αξίωσης του Χίτλερ για διαμελισμό της Τσεχοσλοβακίας και συνάπτουν τη συμφωνία του Μονάχου. Η αγγλο-γαλλική πολιτική «κατευνασμού» αποτυγχάνει πολύ σύντομα καθώς το Μάρτιο του 1939 ο Χίτλερ προχώρησε στην προσάρτηση της Βοημίας και ανακήρυξε ανεξάρτητη τη Σλοβακία.

1939

7 Απριλίου

Η Ιταλία καταλαμβάνει και προσαρτά την Αλβανία.

1-3 Σεπτεμβρίου

Η Γερμανία εισβάλλει στην Πολωνία και η Βρετανία και η Γαλλία κηρύσσουν τον πόλεμο στη Γερμανία. Ήταν η αρχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

1940

28 Οκτωβρίου

Η Ελλάδα μπαίνει στον Β΄ ΠΠ, όταν ο Ιταλός πρέσβης επέδωσε τελεσίγραφο στον Ιωάννη Μεταξά, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να δεχθεί να καταληφθούν στρατηγικά σημεία του εδάφους της. Ο Μεταξάς αρνήθηκε και απάντησε ότι η ιταλική ενέργεια αποτελεί κήρυξη πολέμου. Έτσι ξεκίνησε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος που αποτελεί την κορυφαία στιγμή ενότητας όλων των Ελλήνων. Στη δεκαετία του '40 η Ελλάδα διχάζεται ξανά. Το δίπολο βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί μετασχηματίζεται σε αριστεροί-εθνικόφρονες και θα βασανίζει την Ελλάδα μέχρι και την Μεταπολίτευση.

Προσφυγικά παραπήγματα. Πηγή, Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας, φωτογραφική συλλογή